

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

**Patmakan
k'erakanut'iwn
arewelahay
lezui**

Grigor Vants'ean

OL 41973.78

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT

CLASS OF 1828

Handwritten signature

Հրատարակութիւն Մամբկոն Գէորգեանի

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼԱՆՅԱՅ ԼԵԶՈՒԹ

Առթաստարեց ԳՐ. ՎԱՆՅԵԱՆ

Nichts zeigt deutlicher, dass ein Volk in eine schöpferische Periode eintritt und etwas Ursprüngliches zu leisten vermag, als der Umstand, dass es seine Sprache reformiert.

Ոչ մի բան այնպէս որոշ չի ցոյց տալիս, թէ մի ժողովուրդ ստեղծագործման շրջանն է մտնում և մի հիմնական բան պիտի ստեղծագործի, քան այն, որ նա սկսում է իր լեզուն մշակել:

Björson Björnsterne

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպ. Մ. Վարդանեանի Դան. փ. № 3 | Тип. М. Варденианъ Ган. ул. № 3

1906

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼՈՂԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

Աօխաաստրեց ԳՐ. ՎԱՆՑԵԱՆ

Nichts zeigt deutlicher, dass ein Volk in eine schöpferische Periode eintritt und etwas Ursprüngliches zu leisten vermag, als der Umstand, dass es seine Sprache reformiert.

Ոչ մի բան այնպէս որոշ չի ցոյց տալիս, թէ մի ժողովուրդ ստեղծագործման շրջանն է մտնում և մի հիմնական բան պիտի ստեղծագործի, քան այն, որ նա սկսում է իր լեզուն մշակել:

Björson Björnsterne

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպ. Մ. Վարդանեանի Գան. փ. Ձ 3 || Тип. М. Вардоянъ Ган. ул. № 3

1906

OL 41973.78
~~3264.47~~

Harvard College Library

July 29, 1920

Minot Fund

Vancean, J.

Historical grammar
of the Eastern American languages

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 10-го Апрелья 1906 г.

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Նախ քան ընդարձակ քերականութիւն հրատարակելը, մենք կարևոր համարեցինք հասարակութեան առաջ պարզել մի քանի խոշոր սկզբունքային հարցեր. թէ ի՞նչ է լեզուն, ի՞նչն է լաւը կամ վատը, ուղիղը կամ սխալը, զուրեկանն ու անզուրեկանը լեզուի մէջ, դրա համար համեմատութեան առանք պարբարը, արեւելեան և արևմտեան աշխարհաբարները, շօշափեցինք այս կամ այն բարբառի նշանակութիւնը, պարզելու համար սկզբունքային այս կամ այն հարցը և այդ ամենը, կարելոյն չափ պարզ ու մատչելի ձևով, որպէս զի սա կարդացուի գրասէր հասարակութեան լայն խաւերում: Այդ իսկ պատճառով շատ տեղեր մենք անցել ենք համառօտ ու կարճ, շատ ալ տեղեր ելկար ու ընդարձակ, որ պիտի լինէր հակառակը, եթէ սա գրուած լինէր նեղ-մասնապէսների համար, որոնց մենք կը խնդրէինք այս գործը դիտել իբրև ժամանակաւոր առաջաբան ապագայ ընդարձակ քերականութեան: Մեր փոքրիկ ու միանգամայն հակիրճ «Համառօտ դպրոցական քերականութիւնն» արդէն լոյս տեսաւ. սրա հետ, յատկապէս ծխական դպրոցների համար:

Առանց պ. Մամիկոն Գէորգեանի ինքնաբոլի աջակցութեան և հրաւերին այսպիսի ծանր ժամանակներում ես անկարող էի այս գործն հրատարակելու: Շնորհակալութիւն իմ բարեկամին, որ առիթ և յանձնառու եղաւ գրքիս տրպազրութեան:

Ժամանակները շատ ծանր և աննպաստ են մի այս-

պիսի գործ կանոնաւոր հրատարակելու համար, և ես նախորոջ ներուձն պիտի խնդրեմ գրքիս տպագրութեան թերութիւնների համար, որոնք առաջացան անկախ իմ ձեռք առած միջոցներից, որ պատուական տպարանատէրը վերագրում է յեղափոխութեան լայնածաւալ յորձանքներին:

Այս գրքի մի քանի գլուխները լոյս են տեսել «Մուրճ»-ում 1896—1890 թ., «Հանդէս Ամսօրեայ» 1897—1901 թ., «Zeitschrift für Armenische Philologie» և այլուր:

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԼԵՋՈՒԻ ԾԱԳՈՒՄԸ.

Երբ մարդ փորում է աղբիւրի ակը, գտնելու համար այն ջրամբարը, որից բղխում է նա, շատ անգամ ոչինչ չի գտնում և աղբիւրի պարզ ու գեղեցիկ ընթացքը գրանից շատ անգամ խափանւում, աղբիւրը չքանում է. որովհետև ըստ մեծի մասին մի որոշ և հաստատ ջրամբար չէ աղբիւրի հիմքը, այլ հողի շերտերի բազմաթիւ երակներ, որոնց միջից ջուրը կաթիլ-կաթիլ թորալով, ծորում է միասին և դուրս բխում որպէս աղբիւր:—Իրա նման է և լեզուն. փիլիսոփաների, հոգեբանների և մանուածնդ լեզուարանների ջանքերը, գտնելու լեզուի ծագման ակը, մնացել են գրեթէ ձեռնունայն, որովհետև որքան խորն է մտնում մարդ լեզուի ծագման էութեան մէջ, այնքան լեզուն դադարում է լեզու լինելուց. մտւում են միայն որոշ հետքեր, աղբիւրի թորակների նման, որոնք էական դեր կատարելով հանդերձ լեզուի ծագման և զարգացման մէջ, դեռ լեզու չեն այն մտքով, ինչ մտքով մենք ենք հասկանում այդ: Իա բղխում է բուն լեզուի էութիւնից. դա մի կայուն և հաստատուն էութիւն չէ քանի որ կենդանի է, այլ յարուշարժ. միշտ im werden begriffen, միշտ հոսանում և

Մեզ համար, որ ծնունել ու մեծացել ենք բանաւոր և խօսուն արարածների մէջ՝ լեզուն մի շատ առօրեայ և հասարակ բան է երևում:—Իրօք դա մի սքանչելիք, մի հրաշք է, որի նմանը քիչ կարելի է հանդիպել երկրիս երեսին:—Շատ անգամ մարդ ինքն իրան, իր մէջ կատարուած յոյզերն ու մտքերը չի կարողանում հասկանալ ու բացատրել, այն ինչ, լեզուի միջոցով մենք հասկանում ենք ուրիշի հոգին, կարդում ենք այլոց մտքերը, խօսում ենք հին յոյների և եգիպտացիների, հեռաւորների և մօտաւորների հետ: Նայեցէք մեզ շրջապատող կենդանիներին ու անասուններին, որոնք ոչինչ չունին մտաւոր հաղորդակցութեան համար, փորձեցէք խօսել և պատասխան ստանալ հաւից, կովից, կատուից ու շանից և այն ժամանակ միայն կիմանաք, որ լեզուն է մեզ մարդ շինողը: Այդ լեզուն կազմելու համար հարկաւոր էին երկու էական վայրկեաններ. առաջին, որ մարդը կարենար մի որ է է միտք կապել ձայների հետ:—Երեխան, քանի որ կրկրչում և բացականչում է աո՛ւ, աո՛ւ, ո՛չ մի միտք չի կապում այդ ձայների հետ: Երկրորդ՝ որ դիմացի արարածք հասկանար այդ ձայների կամ հնչիւնների միտքը:—Այս վերջինը հեշտ հասկանալի է, երբ մենք ի նկատի ունենանք մի որ և է օտար, մեզ անհասկանալի լեզու: Մենք արդէն խօսում ենք, գիտենք մի կամ մի քանի լեզու, գիտենք ձայներից բխող միտքն ըմբռնել, բայց մի օտարականի, մի գերմանացու, ռուսի և կամ ֆրանսիացու լեզուն դեռ չենք հասկանում: զրա համար մենք պէտք է գործադրենք անագին ժամանակ ու ջանք՝ մինչև հասկանալ կարենանք օտար լեզուն, մինչև որ հնչիւնների մէջ կարդանք

այն միտքը, որ յայտնել ուզեց օտարականը:—Ի՞նչպէս հապա նախնական մարդը, որ դեռ ինքը լեզու չունէր և դեռ ուրիշի լեզուի մասին զաղափար չունէր՝ կարողացաւ և՛ խօսել և՛ հասկանալ և՛ հասկանալի եղաւ: Ի՞նչպէս հնչիւնը գառաւ միտք և հասկացուեցաւ: Այս է անա ամենամեծ հարցը լեզուի ծագման խնդրում...

Ենթադրել, թէ մարդիկ հնարեցին լեզուն միմեանց հետ հաղորդակցելու համար, ուրեմն մի գիտաւորեալ նպատակ դնել նրա ծագման մէջ, անկարելի է, որովհետեւ լեզուի գոյութիւնից առաջ անասուն մարդը երբէք զաղափար անգամ չէր կարող ունենալ մի չեղած էութեան և նրա հրաշալի յատկութիւնների մասին:— Արդ՝ ի՞նչ կերպ, ի՞նչ հանգամանքներում առաջացաւ հասկանալու հնարաւորութիւնը, որից անշուշտ աստիճանաբար առաջ եկաւ և զարգացաւ մեր ներկայի լեզուն:

Այդ երեոյթը բացատրելու համար մենք պիտի դիմենք կենդանական աշխարհին, որը, ինչքան էլ հեռու լինի կոնգնած մարդուց, առանց մի կապող միջին օղակի, այնուամենայնիւ միակ տարրն է, որ մեզ մի ազօտ պատկեր պիտի տայ մարդկային լեզուի անցած ճամբու մասին: Միմեանց հասկանալու ընդունակութիւնը բացառիկ և միայն մարդու յատկանիշը չէ:—

Երբ վարուժանը մրցակիցներէ կոռեից յաղթանակով գոբրա եկած մոնչում է և կամ գոռում, էպը հասկանում է նրա մոռնչը—գոռոցը, որ թրոչունների մօտ հասել է բարձր զարգացման և դառել է մի գեղունի ու դայլայիկ երգ:— Երբ արածող հօ-

տը կամ որսի գնացած կապիկներէ վո՛մակը պահապան դրած փորձառու աւագի ձայնն է լսում, զգուշացման ձայնը, ամբողջ հօտը միանուազ հասկանում է այդ նշանը և մի վայրկեանում կամ փախուստ է տալիս և կամ կռուի դուրս գալիս: Երբ ուրուրը բարձր երկնքից ցած է թռչում հաւի ճուղերին կլանելու, մայրը լալահառաչ կրկնում է և ճուղերը հասկանում են մօր ձայնը և փախուստ տալիս ազատուելու համար: Երբ նոյն մայրը, աւելի խաղաղ ու հանդիստ ձայնով մի համեղ պատառ է գտնում ճուղերին բաժանելու, նրանք ամենքը կրկին հասկանում են մօր ձայնը և գնում են այդ անուշ պատառը վայելելու. և ոչ միայն հասկանում են, այլև զանազանում են վտանգի ձայնը կերակրի կանչած ձայնից, հասկանում են աքլօթի ձայնը և զանազանում են մօր ձայնից:—Այդ՝ ամենն իր էութեամբ մի-մի միտքէ, որ հասկացւում է և արտայայտւում է ձայների միջոցով. այդ է կենդանիների լեզուն, որ առաջ է դալիս հոգեկան խոշոր յուզումների ժամանակ. նոյնն է և մարդկային լեզուի հիմքը: Նրա ծագման շարժառիթը մարդանման արարածի հոգեկան յոյզերն էին: Դեռ մինչև այսօր պահուած են նախնական լեզուի այդ նշանները, որոնք բնդհանուր— համամարդկային են. ան, ժխ, ճև և քերականութեան մէջ կոչւում են միջարկներ (междометіе): Նախամարդը ապրում էր խմբովին. դասելով մեր հեռաւոր ազգական կապիկներից և կիսավայրենի մարդկանցից, նա վերին աստիճանի շարժուն, գիւրարորոք և ապաւորուն մի արարած էր: Արտաքին երևոյթները, մանաւանդ վտանգն ու վախը, խանդն

ու սէրը, զաւակն ու ծնողը, վիշտն ու դառնութիւնըն արգէն կազմել էին նրա մէջ մի շարք արտայայտութիւններ, որ միատեսակ հասկանալի էր ամենին. գրանք կազմակերպուած բառեր ու նախագատութիւններ չէին, այլ կենդանիների մէջ սովորական ձայներից մի աստիճան բարձր և հասկանալի բացահանչութիւններ:

Ահա նախամարդը վայրենի սիրով գուրգուրում և իտողում է իր զաւակի հետ, զաւակն էլ իր կողմից բացականչում է ա, ա, աւ, մա, մա, մա, և ահա կազմուեցաւ առաջին բառը, որ մայրը վերագրում է իրան: Այնուհետև, ժամանակի ընթացքում, այդ բառը դառնում է արտայայտիչ ամենամօտիկ և ամենասիրելի առարկայի համար, որ մայրն է... Մօտակայ դիւրին հնչիւնը, որ արտայայտել է կարենում մանուկը է. պա-պա-պա, առանց կապելու այդ հնչիւնների հետ մի մտապատկեր, որ շրջապատող երկրորդ ամենամօտ արարածը—հայրը, վերագրում է իրան: Մանուկը, որ ստեղծողն էր այդ բառերի, ապագայում հասունանալով, իր աւանգածը սովորում է արգէն հօրից ու մօրից, որպէս երկու յայտնի առարկաների անուն: Սա առաջին մօմենտն էր միմեանց հասկանալու. դրանք դեռ բառեր ու նախագատութիւններ չեն, այլ հասկանալի բացականչեր, որ կազմակերպում է ընտանեկան նեղ շրջանում: Դեռ այսօր, անխօս մանուկներն իրանց որոշ պիտոյքներն յայտնում և հասկացնում են ծնողներին որոշ նպատակի եւ գաղափարի հետ կապւած ձայնետով, առանց բառերի:

Երկրորդ մօմենտը կարելի է ներկայացնել հետևեալ կերպով. նախամարդկանց խուճրդ զննացել է

որսի և բռնել է մի շուն. մի քանիսը առաջ ընկած ուրախ ետ են դառնում և, օրինակի համար, սկսում են հաչել շան նման վա՛հ, վա՛հ. հեռուից էլ երևում են միւսները, որ ուսին գրած շունն են բերում. բացակայ եղողներն հասկանում են, որ մի որս է գալիս— մի վահ, վահ:— Հետևեալ օրը մի նոր խումբ է գնում, կէսը նախորդ որսորդներից, կէսն էլ բացականներից և յանկարծ պատահում են մի այլ շան: Շան պատկերը բացականների մէջ իսկոյն ծնեցնում է «վահ-վահ» գաղափարը և նրանք վազում են որսալու: Երեկուայ որսորդը, որ վահ-վահ էր ասել առանց մի դիտաւորեալ նպատակի, իսկոյն հասկանում է ընկերոջ միտքը և գնում են շունը որսալու. տուն են դալիս և ձեռներով, շարժումներով դարձեալ «վահ-վահ» են ասում. և որովհետև առանց որսի են եկել, որսից բացակայ եղողներն հասկանում են ընկերների միտքը. «վահ-վահ»-ի են հանդիպել, առանց որսալ կարենալու»:

Տանը մնացածներից մի քանիսը, առաւել խելօքներն ու փորձառուները անդրադառնում են,— գլխի են ընկնում.— յիշում են երեկուայ—«վահ-վահ»-ը որ բացակայէր և եկաւ, այնինչ այսօր նա յկալ: Երեկուայ ուրախ տրամագրութիւնը և կուշտ որսը այսօրուայ տխրութեան և սովի հետ, նրանց ուղեղի մէջ առաջ են բերում թերևս յկալի—գաղափարը, որ առաւել պնդանում է հետևեալ օրուայ ազդութեամբ.— Այստեղ էլ, առանց որևէ դիտաւորեալ նպատակի, առանց կռահելու անպամ կատարւած իրողութեան անաղին նշանակութիւնը, մարդկութեան մի որոշ խմբի մէջ առաջ եկաւ, ինքնա-

բերաբար ծագեց վահ-վահ գաղափարը. անարկայից անկախ և հեռու նա արտայայտուեց և հասկանալի եղաւ: Նա դարձաւ մի վերացական զտդափար, մի բառ:

Վարենի նախամարդկանց խումբը կրկին վերադառնում է որսից, այս անգամ ոչ աջողակ և ուրախ, այլ տխուր ու ծանր բացականչութիւններով. մի պատահարի զոհ է գնացել նրանց ամենափորձառու անդամը. իրանց բնակութեան այրն հասնելիս՝ մտապատկերների զուգորդութեամբ և դէպքի թարմ ազդեցութեան տակ եկողները որոշ ձայնեն արձակում. ոչ թէ յայննչո՞ւ համար մնացեալներին, յայտնելու գաղափարն ու հնարաւորութիւնը նրանց անյայտէր դեռ, այլ հանդիպած սոսկալի տեսարանը յիշելով: Տանը մնացածների վրայ, անշուշտ, գա պէտք է թողնէր որոշ ապաւորութիւն, մանաւանդ խոշորագոյն անդամի բացակայութիւնը: Հեռակալ օրը դէպքի տեղը դնում է միևնոյն խումբը նոր անդամների հետ և զտնում կորած անդամի մի ոտը, մի ձեռք, կամ դուլեր, որ լափում է մի, պսենք, առիւծ, նոր ու նման բացականչներ, որ երէկ եղել էին պատահաբար, առանց որևէ կանխանապատկի, այսօր շատ նորեկների կողմից կապւում են առիւծի հետ, որ կռուի մէջ փախչում է նրանցից և ազատւում... Մի քանի օրից յետոյ, նոյն խմբի անդամներից մի՞նը հեռուից տեսնում է նոյն առիւծին և արդէն բնազդաբար յիշում է իր արդէն լսած ու կրկնած բացականչը առիւծի մասին, թերևս նմանեցնելով հէնց նրա ձայնին... Մի քանի այդպիսի հանդիպումներ ու կրկնումներ զանազան պարագա-

ներում և հանգամանքներում, բացակայութիւն և ներկայութիւն զանազան անդամների՝ արդէն անորոշ և աննպատակ բացականչութեանը «Ուիրծ» նշանակութիւնն են տալիս. պատահաբար բացականչած նմանաձայնութիւնն հետզհետէ գտւում, պարզւում և ստանում է մի որոշ և գրեթէ ամենին հասկանալի նշանակութիւն: Խուճըն անցնում է ծառոտ, կասկածելի և վտանգաւոր տեղով. մինը լսում է խշշոց և գոռում է «առիրծ»—բոլորը պատրաստւում են փախչելու կամ յարձակուելու և դուրս է գալիս, որ վստեգաւոր թշնամին չէ, այլ մի շուն, «վահ-վահ»—գոռում են մի քանիսը, և ահա գրեթէ հասկանալի եղաւ, որ առեսածը առիրծ չէ, այլ շուն է: Երկու զազափարներ, պատահաբար առաջացած, համեմատուեցան և պարզեցին միմեանց, շուն և առիրծ, կամ առիրծ ու շուն...

Այդ ամենի հետ ի նկատի պէտք է ունենանք, որ նախամարզը մի երգող անասուն էր. ուրախութիւնը, էգին գրաւելու տենչը, նրան առիթ էին տալիս անորոշ ձայներէ միջոցով, որոնք ստեղծեցին հասկացւում էին մի որոշ թէև ընդհանուր մտքով՝ երգելու...

Ծանր և տխուր դէպքերում նա ընդունակ էր լալու, որ նոյնպէս հասկացւում էր նման անհատներէից որպէս հոգեկան վշտի արտայայտութիւն: Այս հոգեկան յոյզերի շնորհիւ ահա, մօր յարաբերութիւնը զաւակի հետ, անդամների յարաբերութիւնը հորդայի մէջ, զանազան կենդանիների ձայնին նման ձայներ հանելու ընդունակութիւնը, սէրը, վիշտը, փորձառութիւնն ու պատահական դէպքերից, պատահական ձայների միջոցով ազատուելու հնարաւորու-

Թիւնն ինքնաբերաբար ստեղծեցին ձայներով միտք արտայայտելու և այն հասկանալու հնարոյթը:

Այնուհետև գոյութեան կռուին էր պատկանում այդ ամենը գտելու, պարզելու և զարգացնելու դերը, քանի որ այդ կռուի մէջ անհրաժեշտօրէն պիտի յարատեւէին այն անհատներն, որոնք աւելի ընդունակ էին աչդպիսի պատահական ձայները հետևանալու: Նա, որ զգուշացման ձայնին աւելի ուշադիր էր, նա որ հոգեկան յոյզերով ու երգերով աւելի ընդունակ էր էգին գրաւելու և ֆիզիքապէս աւելի ժիր հակառակորդին տապալելու, նա, որ իր լսածներն աւելի աջող և շնորհքով էր անդրադարձնում իրայիններին վտանգից ազատելու, անշուշտ, նա էլ հնար ունէր աւելի սերունդ անեցնելու և իր սերունդը պահպանելու, որ մի աստիճան աւելի ժիր, ընդունակ պիտի լինէր իր նմաններից, քանի որ ժառանգել էր մի որոշ առաւելութիւն, որ ժառանգօրէն պիտի ւճէր ու զարգանար:

Երբ մարդանման արարածի ուղեղի մէջ կազմուել էր ձայներով միտք արտայայտելու օտաջին դէպքը, այնուհետև դարերի, հազարաւոր տարիների կռիւն ու փորձը աստիճանաբար զարգացրին և առաջ բերին առանց մի մեծ ճիգերի ու ջանքերի, լոկ պատահաբար, այն հրաշալի, կարելի է ասել աստուածային միջոցը հաղորդակցութեան, որ լեզու է կոչւում, և որի շնորհիւ մարդն էտպէս զանադանուում է մնացեալ՝ ցեղով և արիւնով իրան հարադատ կենդանական աշխարհից:

Ինչպէս որ Թռչունի երգը զարգացել ու առաջ է եկել նրա հոգեկան յոյզերի շնորհիւ, առանց մի

ներքին դիտակցութեան ու ջանքի թռչունների կողմից, ինչպէս հոգի շերտերում ամբարուած ջուրը առաջին յարմար ըոպէին դուրս է թռչում աղբիւրանալով, լոկ իր ներքին, ֆիզիքական յատկանիշների շնորհիւ, ճիշտ այդպէս էլ մարդկային հոգու յոյզերը դուրս պիտի թորային և երևան դային բացահանչների և երդերի, զգուշացման ձայների և նմանողութեան մէջ, որոնք բաղդաւոր զուգադիպութեամբ սկսան հասկացուիլ նման անհատների կողմից և հիմք դառնան լեզուի զարգացման: Լեզուն ուրեմն արդիւնք է մարդկային հոգու, ուրեմն մի հոգեբանական երեւոյթ է:

Ի՞նչ այսօր կան բազմաթիւ անհատներ կանոնաւոր և ուղիղ լսօսող՝ կուլտուրայի բարձրագոյն պրտուղները վայելած, իր ծաղումն ու ծնունդը Աստուածային մի առանձին շնորհների վերագրող, որ գաղափար անգամ չունին այն լեզուների բարդ ու կանոնաւոր քերականութեան մասին, որ նրանք գործ են ածում լոկ սովորոյթով. գիրը, գրականութիւնը և լեզուաբանութիւնն էր, որ բաց արաւ այս բնազդական դարձած երևոյթի էութիւնը, առանց որին անկարելի է երևակայել որ և է մարդկային կուլտուրա, և առաջագիմութիւն:

Չուր չէ, որ մարդը իրան ջոկ է համարում անասուններից լեզուի շնորհիւ. և մարդկութեան մէջ էլ, ազգութեան իսկական հիմքը՝ լեզուն է համարուում:

ԳԼ. II

ՀՆԳԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐ ԵՒ ՆԱԽԱՀԱՅԵՐԷՆ

Տասնութերորդ դարում անգլիացիք տիրելով Հնդկաստանին, ծանօթացան բրահմինների լեզուին ու գրականութեանը, որ Սանսկրիտ է կոչուում: Քերականութեան կազմը, արմատների և բազմաթիւ բառերի նմանութիւնը հին յունարէնին և լատիներէնին, ափշեցրեց լեզուաբան գիտնականներին: Ի՞նչպէս և ի՞նչ կերպ բացատրել այդ զարմանալի երևոյթը: Որեւէ խնամութեան կամ ազգակցութեան չկար պատմական ո՛չ մի հիմք: Հնդկաստանը շատ էր հեռու, և որևէ յարաբերութեամբ բացատրելն անհնարին: - Եւրոպայում այլպիսի մի երևոյթ բացատրուած էր արդէն շատ դիւրութեամբ: Հիւսիսային Գերմանիայում ապրում է մի փոքրիկ ազգ. Լիթուան կամ լիտովցի, որի լեզուն իր քերականութեամբ, բառերով ու արմատներով խիստ նման է լատիներէնին. գիտնականներն այնպէս բացատրեցին, որ հնումը, մի խումբ հոռմէացի նաւաբեկեալ գոլըս են եկել լիտուանական ափը, բնակութիւն հաստատել մնացել. ուրեմն լիտուաներէնի նմանութեան պատճառը

լատիներէնին այն է, որ լիտուանացիք սերում են հոռոմայեցիներէից:

Մի այդպիսի ենթադրութեամբ բացատրել և Սանսկրիտի նմանութիւնը անհնար էր, որովհետև հազարաւոր մղոններով հեռու ընկած Հնդկաստանը որևէ ծովային կամ ցամաքային յարաբերութիւն չէր ունեցել և չէր կարող ունենալ Հռոմի հետ, սակայն լեզուների նմանութիւնն ակներև էր:

Մնում էր ենթադրել, որ այդ նմանութիւնը պատահական չէ այլ ցեղական է: Ծանօթութիւնն հին պարսկերէնի հետ, որ զարմանալի նման էր Սանսկրիտին, և ուշի ուշոյ համեմատութիւնը հին յունարէնի, լատիներէնի, Սանսկրիտի, պարսկերէնի, հայերէն գրաբարի, սլաւերէն և հին գերմաներէնի ցոյց տուին, որ դրանք բոլորը մի մայր-արմատական լեզուի զուտորներն են առաւել կամ պակաս չափով միմեանցից հեռացած... Այդ լեզուն անուանուեցաւ «Հնդկարոպական մայր-լեզու», և այսօր գրեթէ պարզուած է, որ մի ժամանակ, մի ժողովուրդ, ինչպէս երևում է լեզուի արմատական բառերից հաւանօրէն դեռ հովիւ ու խաշնարած, որ ապրում էր նահապետական կեանքով, ցրեց իր անդամները ամբողջ Եւրոպա, միջին ու փոքր Ասիա, Պարսկաստան և Հնդկաստան: Իր զարմանալի ընդունակութիւններով նա Եւրոպայում թէ Ասիայում, ուր հնար ունէր, ստեղծեց ամենաբարձր և ամենակատարեալ կուլտուրան, որին երբևիցէ հասել էր մարդկութիւնը և այդ կուլտուրայի շնորհիւ էր, որ Հիւսիսի պաղարիւն ու սառն անգլիացին Քանգէսի տօթակէզ հովիտներում գտաւ ու ճանաչեց իր ազուպապերի թողած ու մո-

ուսցած բրամանների սերունդի մէջ իր հոգեհարազատ եղբայրներին: Այնուհետև պարզուեց, որ Հնդկորոպական pitar, matar, յատիներէն pater, mater, իտալերէն padre madre, պարսկերէն پدر, mader, նախնի հայերէն, հասր մասր, հին ֆրանսերէն paire, maire, հին հայերէն, հայր մայր, նոր ֆրանսերէն père mère, նոր հայերէն հեր մեր. միևնոյն ծագումն ունին, միևնոյն աղբիւրից են բխում, որ տարբեր կլիմաների ու տարբեր ազգացութիւնների տակ ձևափոխուել, զարգացել և ստացել են նորանոր ձևեր ու կերպարանքներ, պահելով արմատների ու քերականութեան մէջ մի ընդհանուր անուբանալի կնիք արեւնակից աղգակցութեան:

Այսպէս.

Սլաւ	հին հայերէն
бер-ом	բեր-եմ
бер-еши	բեր-ես
бер-есть	բեր-է
бер-еми	բեր-եմք
бер-ете	բեր-էք
бер-оутъ	բեր-են*)

Այսօր մի շարք տաղանդաւոր զիտնականների մանրագնին և հմտալի ուսույթների շնորհիւ պարզուեց ոչ միայն այս լեզուների ընդհանուր ծաղուծը, այլև նրանց հեռաւոր կամ մօտաւոր սզգակցութիւնը միմեանց հետ:

Հայերէնը մի ժամանակ համարոււմ էր աստուածային լեզու. ի նկատի ունենալով որ դրախոր Հայ-

*) Մալխասեան. Գրաբարի համաձայնութիւնը:

աստանուամն է եղել և ջրհեղեղից յետոյ Հայաստանը երկրորդ անգամ մարդկութեան որրանը դարձաւ, բնական էր կարծել, որ Ադամի և Եւայի լեզուն պիտի մնար ու յարատեւէր Հայաստանում. ապացոյց, Երևան, որ նշանակում է թէ նրեւում էր—Նոյին Մասիսի կատարից: Նախիջևան—Նոյի առաջին իջեւանը: Ակուռի—արկ-ուռի. Նոյը առաջին անգամ հաղողի որթը տնկեց: Այս, հայերի ազգասիրական բացատրութիւնն էր, որ ի հարկէ քննադատութեան չէր կարող դիմանալ: Քանի որ եւրոպացիք լաւ ծանօթ չէին մեր լեզուին, կարծիքները բազմաթիւ ու զանազան էին: Մի ժամանակ հայերէնն համարում էին ազգակից խպտերէնի, ապա համարեցին արիւնակից սեմիտ լեզուների, վերջն անկախ մի կովկասեան լեզու: Պետերմանն առաջինն էր, որ ցոյց տուաւ հայերէնի ազգակցութիւնը հնդկրոպական լեզուներին, որ վաւերացաւ Պօտտի հեղինակաւոր ընդունելութեամբ:

Հայերէնի հնդկրոպական ձագումն ընդունելուց յետոյ պէտք էր որոշել նրա տեղը ազգակից լեզուների շարքում, որ հեշտ չէր, շնորհիւ հայերէնի կատարած զարմանալի ձևափոխութիւնների և այն հանգամանքի, որ նրա հնագոյն շրջանից մեր ձեռք ոչինչ չի հասած: Սկիզբները կարծում էին, որ նա մօտիկ ազգական է պարսկերէնին, ուրեմն մի իրանական լեզու է: Սակայն պարսկերէն բառերի գտումն և աւելի մանրակրկիտ ուսոյթները ցոյց տուին, որ հայերէնը շատ բաներով աւելի մօտ է եւրոպական՝ քան արիական ճիւղին: Ներկայումս նա համարւում է մի ան-

կախ անդամ հնդեւրոպական լեզուների, որ բռնում է սլաւո-լիտուան լեզուների մէջ տեղը:

Թէ ինչ էր հայերէնի պատկերը գրաբարից առաջ, մենք այսօր ընդհանուր՝ լեզուաբանական օրէնքներով միայն պիտի եզրակացնենք: Գրեթէ հաստատապէս կարող ենք տեսլ, որ նախահայերէնն էլ իր ցեղակից լեզուների նման հաւանօրէն ունեցել է մի բարդ քերականութիւն. երեք սեռ իր քերականական համաձայնութիւններով, երկակի թիւ, ածական աստիճանների այլ կազմութիւն, որոնք լեզուի զարգացման ընթացքում կորան, սմանք տեղի տալով այլ ձևերի, ոմանք իսպառ անհետանալով:

Գրաբարը, որ մեզ հասել է Ե. դարուց, համեմատելով պարսիկ, սանսկրիտ և յոյն լեզուների հետ, համեմատաբար մի մանուկ է թէ տարիքով և թէ ձևերով: Քերականութեամբ նա շատ առաջացած, ձևափոխուած ու մաշուած է, որ լեզուների զարգացման յատուկ մի օրէնք է:

Թէ նա ինչպէս ծագեց ու զարգացաւ, մենք կը տեսնինք յետոյ, թէպէտ պատմական ոչ մի հաստատ փաստ չունինք: Այն, ինչ որ մեզ է հասած, մի նուրբ ու կատարեալ, հարուստ ու բազմադան լեզու է, որ ամեն մի բանիմաց անհաստի հիացմունք ու պատկանանք է ներշնչում:

Գրերի գիւտից յետոյ անմիջապէս, գրաբարն առաջ է գալիս որպէս մի կազմ ու պատրաստ լեզու, և ներկայում չկան որ և է մատենագրական փաստեր, որով մենք դիտել կարենայինք այդ լեզուի զարգացումը, ինչպէս պարզօրէն գիտելի է նրա անկումը սկսած հէնց եօթերորդ դարուց: Այս հանգա-

մանքը և՛ զարմանալի է և՛ տարօրինակ, որովհետև նախադրարարեան գրականութեան մասին գրեթէ վկայութիւն չունինք, այնինչ գրերի գիւտի հետ զուգընթաց երևան է գալիս մի լեզու, որ ենթադրել է տալիս «Մի բարձր մտաւոր վիճակ» և մի պատկառելի կուլտուրա: Այդ լեզուի հարստութեան մասին մի մօտաւոր զգափաք կարող է տալ այն հանգամանքը, որ ահա կէս դար է թէ մենք և թէ արեւրտեան հայերը հարստահարում ենք զբարարի գանձերն և դեռ շատ հեռու ենք այն սպառելու կարողութիւնից, ուրիշ խօսքով կուլտուրապէս դեռ շատ ցածր ենք մեր հեռաւոր նախնիներէց:

Աշխարհաբար աստուածաշունչը, որ թարգմանած է արևմտեան լեզուով, համեմատուել անկարող է գրաբար աստուածաշունչի հետ և այս յիսուն տարիների կուլտուրական ճիղերով մենք արտադրել չկարողացանք մի բան, որ իր մեծութեամբ ու փառահեղութեամբ համեմատուել կարենար հին Աստուածաշունչի հետ: Հինգերորդ գարում Հայաստանը բաժան-բաժան էր եղած բազմաթիւ նախարարութիւնների մէջ, որոնցից ոմանք գրեթէ մի-մի կիսով չափ անկախ թագաւորութիւններ էին ներկայացնում: Իսառաջ էր եկել երկրի անմատչելի լեռների շնորհիւ, որոնք մի կողմից խանգարում էին ազատ հաղորդակցութեանն ու յարաբերութիւններին, միւս կողմից յարմարութիւն էին տալիս թէ առանձնանալու և թէ դիւրութեամբ պաշտպանուելու մի կենդրոնական իշխանութեան յարձակումներից ու ճնշումներից. կլիմայի զանազանակերպութիւնը, տեղային և պարապմունքի տարբերանքը միացած հարևան զանազան ազ-

գերի ազդեցութիւններին աւելի ևս մեծացնում աւ-
խտացնում էին հայ կենցաղի հետ նաև լեզուի տար-
բերութիւնը զանազան գաւառներում: Այս ամենը
պիտի արդիւնէր զանազան-բարբառներ Հայաստանի
զանազան մասերում: Ներկայումս քիչ լեզուներ կան,
որ բարբառների առատութեամբ մրցել կարենան հա-
յերէնի հետ: Միայն Կովկասում, այսօր կարելի է
հաշուել հինգ խոշոր-բարբառ. Արարատեան, Ղարա-
բաղի, գօկերի, Թիֆլիզի, Ախալցխայի, չհաշուած դը-
բանց ենթաբարբառները, որոնք մի տասնեակից ա-
ւելի են:

Ի՞նչ էր արդեօք Հայերէնի վիճակը հնումը.
Ունէր նա արդեօք որևէ բարբառ, հաստատ վկայու-
թիւն չունինք:— Թէպէտ ընդհանուր լեզուաբանական
օրէնքով և ներկայի գեղուկցիայով դա անկասկա-
ծելի է թւում և Կորիւնի խօսքերը գրեթէ հաստա-
տում են այդ եզրակացութիւնը. «Հրաման առեալ ի
թագաւորէն սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանն
Մարաց, որք... վասն խեցքեկագոյն և խոշորագոյն
լեզուին զժուարամատոյցք էին... առեալ պարզխօսս,
հետտորաբանս կրթեալս... կացուցանէին ..»

Այդպիսի բարբառների գոյութիւնը որքան ան-
կասկած, նոյնքան էլ ցաւալի է, որ ոչինչ չէ հասած
հնութիւնից մեր ձեռը գրական լեզուից Կուրս, որ
մի գաղափար տար ժամանակակից սրև է բարբառի մա-
սին: Ներկայ բարբառներումն էլ, ինչպէս հմտօրէն
ցոյց է տուել Այտընեանն իր քերականութեան մէջ՝
չկայ մի ձև, որ իր սկիզբը չունենար գրաբարում:

Հայ բարբառների նորագոյն ուսոյթները սակայն՝
ցոյց տուին, որ այդ կածիքը լիովին ճիշտ չէ: Առա-

չին անգամ մենք մատնանիշ արինք մի այդպիսի երևոյթ զօկերէնում, որ չէր կարող դրաբարից ելած լինել *):

Այսպէս՝ յայտնի է, որ գրաբարի այ երկբարբառը կենդանի բարբառներում երևան է դալիս. ա, է, կամ ի ձևով. այս-աս, էս, էսիկ, իսիկ. գայլ, գալ, գել, (գիշռ) այլ, ալ, էլ. սայլ, սալ. հայր, հար, հեր և այլն:

Զօկերէնն այդ կանոնին չի ենթարկուել և այլ— պահել է գրաբարի անարատութեամբ. ինչպէս օր-մայր, հայր, և այլն... Իսկ մի շարք այլ բառերում նոյն իսկ գրաբարի կարճ և ամփոփ ձևը նրանում լայնացել, երկարացել է. տէր—զօկերէն տայր, միս—մնշս, սպիտակ—սպիտակ, սիրել—սայրիլ, և այլն:

Ենթադրել, թէ զօկերէնը միւս բարբառներին հակառակ զարգացման ընթացք է ունեցել, անկարելի է, որովհետև նրա մնացեալ տարրերում ամփոփման կանոնը կատարելապէս պահպանել է իր գորութիւնը, այն էլ շատ ազդու կերպով. դնալ—գարծել է ճօշ լեզուի զարգացման ընթացքի համեմատ, այն ինչ քիթ—դարծել է ֆայնթ, նոյն ընթացքին հակառակ:

Ո՞րն է սրանցից հինը. քիթ—հին ձևից չէր կարող դուրս գալ ֆայնթ. ընդհակառակը քայնթ ձևից—քանթ, քէնթ—քէթ քինթ **) և քիթ ամենայն

*) «Հանդէս Ամսօրեայ» 1899. № 5. 1901 թ. № 5, 6. «Նախահայերէնի հետքեր զօկերէնում»:

**) Քէթ պահուած է Ղարաբաղի բարբառում, քինթ—Թիֆլիզի բարբառում:

դիւրութեամբ: Ուրեմն զօկերէնն աւելի հին է քան
դրաբարը:

Որպէս զի մեր ասածն առանց տարակոյսի հաս-
տատել կարենանք, հարկաւոր է նաև գրաբարի վկա-
յութիւնը: Տէր բառը գրաբարում զարտուղի հոլովում
ունի: Տե—առն, ի տե—առնէ, տե—արք և այլն: Այս
հոլովներից երևում է, որ սա մի պարզ բառ չէ, այլ
կազմուած է *սե* կամ *սի*, մասնիկից և *այր* (առն—
արք) բառից, ինչպէս *սի-կին*, *սի-եզերք* բառերը *):
Արգ՝ այս հոլովներից պարզ է եզրակացնել, որ *տէր-ի*
նախնական ձևը պիտի լինէր *սիայր* կամ *սայր*: Զօկե-
րենում հէնց այսօր էլ պահուած է այս վերջինն
անարատ, որից ամփոփուելով ծագել է նորա-
գոյն գրաբար ձևը՝ *սայր—սար—տէր—*: Այս ձևի հը-
նութիւնը զօկերէնում ենթադրութիւն չէ, այլ հէնց
գրաբարից վկայուած մի իրողութիւն: Այդ վկայու-
թիւնն աւելի ամրանում է նրանով, որ Ղարաբաղի և
Թիֆլիզի բարբառներն էլ, պահել են այդ ձևերի մի-
ջին աստիճանը:

Օրինակ.

1) Զօկ.

տայկ
մայս
(սայրտ) սարտ
մայտք
ծայծ

2) Ղարաբաղ.

տէկ
մէս
սէրտ
մէտք
ծէծ

3) Գրաբար.

տիկ
միս
սիրտ
միտք
ծիծ

*) Տի մասնիկն ինչպէս երևում է, նշանակում էր մեծ,
գորաւոր, տի-կին—մեծ կին—իշխանուհի—թագուհի, տիայր—
մեծ-մարդ, իշխան—տէր, տի-եզերք—մեծ եզերք, անեզերք:

կնայկ	կնէգ	կնիկ *)
կծայկ	կծէկ	կծիկ **)
քայնթ, քինթ (թիֆլ.)	քէթ	քիթ

Այսպէս հին են. մայրուք—միրուք (երգրում)—
մօրուք, մաջին—միջին. (ուրեմն մէջ—մայջ) հայնդ—
հինգ. մտայկ—մտիկ, կռայլ—կռիւ. պղայնձ—պղինձ,
պայտք—պէտք, սպայտակ—սպիտակ, թայնթի, հայն
—հին. և այլն. —

Այստեղից ծագող եզրակացութիւնները խիստ
հարցասիրական են. մենք տեմնում ենք, որ գրաբար
և մեր մնացեալ բարբառների է և ի համապատաս-
խանում են նախահայերէն այ երկբարբառին. օր.
գաւառական խէթ-խիթել, ենթադրում է մի նախորդ
որ է, ի, հնչիւնների տեղ այ պիտի ունենար. խայթ-
խայթել. իրօք, այդ բառերը պահուած են գրաբե-
րում իրանց նախնի նշանակութեամբ:

Գրաբարի տէր—տեսանք ծագում է տայր, բա-
ռից, իսկ ճիրել, անտարակոյս ենթադրում է մի տայ-
րել նախորդ, որն աւելի ամփոփ գտնում ենք գաւա-
ռական տարել (տարեցի, gagner-gewinnen էրգրումի
բարբառ) բայի մէջ: Զօկերէնի սայրելը, հարկաւ,
ենթադրում է մի սայր դոյական, որից ելած է սէր,
ծայծ-ծիծ—ծծել, ենթադրում է և մի նախորդ ծայ-
ծել:

Գրաբ. կին—պէտք է լինէր. կայն, որ երևում
է յոգնակի—կանայք ձեփց:

---

*) **) Այս երկու բառերից էլ երևում է, որ իկ և ակ
փաղաքշական մասնիկը մի և նոյն ծագումն ունին և նախ-
նի այլ մասնիկի ամփոփումն են:

Հետևաբար՝ դէտ կամ գիտել, գէտ—գիտենալ, երևի ելած են, դայտ-դայտել, գայտ-գայտենալ ձևերից... Ուստի և մեր էական բայի երրորդ դէմքը, և դուրս պիտի լինի եկած մի նախնական այ ձևից, որ պահպանուած է Արարատեան, գօկերէն և Ղարաբաղի բարբառներում ա ձևով. թէ դա վերջը յ— պիտի ունենար, անկասկած է. 1. որովհետև երրորդ դէմքում մեր բայերը վերջանում են յ-ով. դայ, տայ, դնայ, և այլն. 2. Հնդեւոքական լեզուներում երրորդ դէմքը վերջանում է ՚, որը հայերէն փոխուած է յ.—

Իրաւ, Զաքարիա Ազուլեցին իր օրագրի մէջ 17 դարում և Երէօղերն իր քերականութեան մէջ գրում են այ (ա՛) որ երևի այն ժամանակ ամբողջովին հնչւում էր. դա ապացուցւում է հետեւեալ ուսմիկ տոմարանութիւնից. «Ուոքելեանց ցեղն այ» *) 1744 ին գրուած, այն ինչ Թաշատուր Արովեանը գրում է միայն ա, դնումա, գալիս ա և այլն... նմանութեան օրէնքով եզրակացնել պէտք է, որ յօգնակի երկրորդ դէմքն էլ (էք) այ՛ք նախորդ պիտի ունենայ: Դրան ապացոյց «Զուղայեցւոց Ողբը» (Քնար Հայկական եր. 134) գրուած 1605 թ. դնաման-ա՛ք. մոռանում-ա՛ք, ողջ-ա՛ք, ուճն-ա՛ք թողման **) և այլն...

Սա արդէն մի հատիկ բառ չէ, այլ մի քերականական ձև՝ այնէլ իբրև էական բայի երրորդ դէմքը, վերին աստիճանի կարեւոր ու էական, որ Ղարա-

*) Ալիշան. «Միտական» երես 97..

**) Անկատար էի, էիր և այլն, անկասկած եղել է այի, այիր, այր և այլն

բաղի, զօկերէն և Արարատեան բարբառում աւելի
հին է քան գրաբարում:

Մի ակնբերև նախագրաբարեան երևոյթ է և՛ անդէմ
«պիտոյ է» բայի խոնարհումն յիշեալ բարբառոնե-
րում.

պտեմ, պտեա, պտի,
պտենք, պտէք, պտեն,
պտէի, պտէիր, պտէր
պտէինք պտէիք պտէին.

Անկասկած հին են արգելական հրամայականը.
գնալ մի, սասիլ մի, գրիլ մի, կամ նայիլ մեք, վախիլ մեք
սուտիլ մեք. և վերջընթեր բացասականը. սուա ոչ,
կերաւ ոչ, էլաւ ոչ, մեռնիս ոչ և այլն... որոնք
«բարձրագոյն հնուլթեան մը մնացորդ կը համարի»—
Այտընեան, ի նկատի ունենալով գրաբար «եզև իսկ
ոչ» - ձևը:— Գրաբարում այդ ոչ-ը առաջ բնկաւ,
իսկ բարբառներում կորցնելով ո-մնաց միայն յ.
նախնի «է ոչ» դրաբար դարձաւ «ոչ է», ապա «՛չէ»
չի և չը:

«Մի՛» արգելականը զօկերէնում հնչում է մա. յոգ-
նակի մ'էք ձևից երևում է, որ դա կազմուած է մ-
մասնակից և էական բայի երկրորդ դէմքից.

Թորին հնուլթեան կնիք են կրում նաև աղձ—օձ
գնդաի=գօտի, կաղց=կաթ, կըղազ=կորիզ, գեառ-
նուկ=գորտ. զօկերէն բառերը.

Աղձ դառել է անշուշտ նախ օղձ և ապա—օձ

Գնդաի » » գօղաի » գօտի.

Թէ ան կարող է օ դառնալ, դա զօկերէնում
մի հասարակ օրէնք է, որի հետքերը մենք կարող
ենք ցոյց տալ և գրաբարում.

Այսպէս՝

ամաչել	ամօթ
աղաչել	աղօթք
ճանաչել	ծանօթ
արանձել	արօտ
մատչել	մօտ

Վերջինս—արդէն գաւառական:

Այս օ հնչիւնն անձանօթ էր հին լեզուին, դրա համար նա իսկի գիր էլ չունի գրաբարում. նրա ծագումը հազիւ—մի հազար տարուայ հնութիւն ունենայ *):

Բաւական բարդ է կըղազ—բառի ստուգաբանութիւնը, որի ամեն մի հնչիւնը լեզուաբանական մի օրէնք է: Վան դա կոչւում է կողիւն, Ղարաբաղ կորեգ. գրաբ. կորիգ. Վերևը տեսանք, որ ա, է կամ ի կրկնակ ձևերի մէջ ծաղում են նախնի այ-ից: Ո գօկերէն սղուելով դառել է ը. համեմատելով. կոտորել—կըտորել (գարաբ) կոտոր—կըտոր, Հետևաբար գօկերէնի նախորդ ձևը պիտի լինէր կողայոց: Ղ=ր. առաջ=աղաք կախաղան=կախատան, երբայր=եղբայր, արբիւր=աղբիւր, ուրեմն. կողայոց=կորայոց. գիտենք, որ զ—դուրս է եկած նձ. հնարոյն արմատից. *) օրինակ. Մնձուր=Մզուր (գաւառ), անձն=ազն (ան-

*) Աչքի է զարնում այն հանդամանքը, որ օ առաջ է գալիս մեծ մասամբ տ—և կամ օ—հնչիւնների հարևանութեամբ օր. արօտ, կարօտ, նարօտ, աղօտ, առաւօտ, ծնօտ, մ.տ, հօտ, գօտի, օտար և կամ անօթ: ամօթ, աղօթք, ծանօթ, աօթ, բօթ, օթևան և այլն:

*) Նոր ձայնական օրէնք մը. նձ=զ. «Հանդէս ամսօրեայ». 1905 թ. № 10—11. Աճառեան:

ձին, սղին), սինձ=սէզ. անձրե=արգէլ (Պօլիս) նախանձ=նախազ (Նխալքալաք) ուրեմն. կողայդ=կողայնձ=կորայնձ. դա է կորիզի հնագոյն արմատը, որից առանց դժւարութեան դուրս կարելի է բերել ներկայի բոլոր ձևերը. կրղազ (զօկ), կորէզ (Ղարաբ.) կողինձ (Վան), որոնց մէջ վրոտիզ—գրաբար ձևն ամենից կարճ ու գեղեցիկ, ապացոյց է, որ գրաբարը կենդանի շրթունքների և ամենօրեայ կերտութեան յայտնի հետքեր է կրում, ինչպէս այդ երևում է սէզ-սինձ կրկնակներից, որոնք նոյն օրէնքով ելած են առջնձ արմատից, որոնցից առաջինը թէպէտ կարճ և ամփոփ - մեռած է, այն ինչ վերջինը՝ թէպէտ ոչ այնքան մաշուած, կենդանի: Սյդպէս նաև. գեառնուկ, որ ծագում է գեառտնուկ, որտեղից գաւառական գորտնուկ և դրաբար գորտ բառը. ամփոփման ակընյայտնի նշաններով.

Սրանք են ահա այն տարրերը, որոնք հաստատապէս կրում են նախահայերէնի հետքեր. մի հիմնական դադափար կազմելու համար հին լեզուի մասին որքան սակաւ ու չնչին, մի քանի կարևոր եզրակացութիւնների համար նրանք լիովին բաւարար են: —

I. Որ գրաբարին, ժամանակակից կային այլ հայերէն բարբառներ. սա մի հաւանական ենթադրութիւն չէ այլ փաստ է:

II. Որ ուրեմն գրաբարը մի մայր—նախարկգու չէր:

III. Որ Արարատեան, Ղարաբաղի և մանաւանդ դօկերէն բարբառն որոշ ձևերով այնքան հին են գրա-

բարից, որքան վերջինս մեր ներկայ այլ բարբառներից:

IV. Որ Արարատեան և առհասարակ արևելեան բարբառները չէին գրաբարի հիմնական լեզուն, քանի որ այդ բարբառների շեշտը, էական բայի երրորդ դէմքը, վերջընթեր բացասականն ու արգելականը, պիտի դիմաւոր բայը, տարբեր են գրաբարից հիմնովին և անհասկած աւելի հին:

V. Ինչպէս երևում է, գրաբարն եղել է իբր ժամանակի ամենից շատ ձեռփոխուած ու զարգացած բարբառներից մինը և անհասկած կենդանի ու խօսուն, քանի որ հաղարաւոր տարիներով կանխել է հէնց ներկայ կենդանի բարբառներից շատերին:

ԳԼ. III

ԱՐԲՈՆԻԱԿԱՅ ԲԱՐՔԱՌՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մենք տեսանք, որ Արևելեան բարբառներից Արարատեանը, Զօկերէնը և Ղարաբաղինը աւելի հին ձևեր են պարունակում, քան գրաբարը. չնայելով այդ հանգամանքին, այլ և Արարատեան բարբառի ազնիւ ու ընտրիւր ձևերին, նրանք մինչև 19 դարը մնացել են լիովին անյայտ և անմասն մեր դրականութեանը:

Այդ բարբառների ամենից բնորոշ տարրը ներգոյականի և սահմանակերտի ուն մասնիկն է (դաշտ-ում, բակ-ում, ուտ-ում եմ, աս-ում եմ): Առաջին անգամ մենք այդ մասնիկը հանդիպում ենք ԺԲ. դարում, Վարգանի (գանձակեցու) պատմութեան մէջ և անկասկած նրա կիրառութիւնը ներկայ ձևով հազիւ թէ ԺԱ. դարուց վազ լինի: Իրա ծագման հանգամանքը հետևեալն է: Գրաբարի անկման շրջանում, երբ սահմանականն ու ստորադասականը նոյնանալու վրայ էին, շփոթի ու խառնակութեան մեծ ասպարէզ կար: Իրա առաջն առնելու համար արևմտեան բարբառներում երևան եկաւ կոռ-կը մասնիկը, որ ԺԲ.

գարուց արդէն հաստատուն կիրառութեան մէջ էր, առանց սակայն ընդհանրանալու ամենուրեք: Արևելեան բարբառները՝ նոյն ժամանակներում սահմանակ. ներկան և անկատարը կազմելիս գիմում էին այլ միջոցների, ինչպէս կարելի է տեսնել Վարդանի տիեզերական պատմութիւնից *):

«Հրամայեաց թէ ի սրտումս զրի զքո խօսքդ: Ո՛րն է, որ զամէն զայն ասացեր, որ յիմ սիրտս կայր՝ որ ինձ դիւր թուեաց, Աստուած խօսեցեալ է ընդ քեզ, երևեալ է քեզ: Ասացաք՝ թէ չէ. մեք մեղաւոր մարդ ենք, ապա աստուածախօս մարդկանց Կիրքն կարդացել ենք...»

Ապա ասացաք, թէ առաջի Աստուծոյ խօսք մի եմ յասել, որ Աստուած լսէ և ապա դու, որ սուտ չկայ ի ներս: Հրամայեաց թէ ասան: Ասացի՝ թէ. զինչ քրիստոնեայ և արքաւուն կայ ընդ ծով և ընդ ցամաք, ամենու սիրտ հետ քեզ լաւ է և ինչ աղօթք ինն առնում: Հրամայեաց՝ թէ (ի) հաւատալ եմ որ հանց է, ապա յԱստուծոյ ճանապարհը չեն արքաւունքն, ինձ ինչ աղօթք առնեն, և եթէ տոնեն Աստուած երբ լսէ... մեր եղբարքն հետ մեզ վասն այն են ի կուսիլ, որ մեք քրիստոնաւոր ենք և քրիստոնէութիւն կայ ի մեր տանս... Ուրիշ տեղեր պատահում ենք. «չորք են յասել. թէ շատ էք ի հարցանել. հայոց կանթեզն է ի վատեր և այլն, որի աւելի հնազոյն օրինակին պատահում ենք դեռ Յովն. Մամիկանեանի մօտ. «Յոյնք են ի գալ»:

---

*) Ղ. Վ. Յոսեփանեան. «Հետազոտութիւնք նախնեաց Ռամկ. վրայ», մասն Ա. 1897:

Այս ընդժեռալ օրինակներից հասկանալի է, որ ներգոյական հոլովի նախդիրները գործ էին անում նաև սահմկ. ներկան կազմելու: Այնպէս որ, եթէ այդ նախդիրներին փոխարինէր մի այլ մասնիկ իբրև ներգոյական (օր. ում.) նոյնը, առանց մի դժուարութեան պիտի անցնիր նաև բայերին, իբրև սահմանակերտ:

Եի այդպիսի ներգոյական, թէև սակաւածանօթ, բայց խորթ չէր գրաբարին. մենք ունինք. «ի միջի մերում, ի միում» և այլ օրինակներ գրաբարի հնագոյն շրջանից: Հարց է, թէ դա երբ ընդհանրացաւ և երբ մուտք դործեց բայերի մէջ: Այս հարցերի պատասխանն էլ մեզ տալիս է Վարդանը նոյն այս հատուածի մէջ, ուր առաջին անգամ դնում է թէ ներգոյականի և թէ սահմանականի օրինակներ. «ի սրտումս դրի զի խօսիս. զից արօթ եմ առնում», սրանք մեզ հասած հնագոյն օրինակներն են ռամիկ գրականութեան մէջ, որոնք կարծես պատահամբ դուրս են թուել Վարդանի գրչից. աւետելու համար այժմեան սահմանակերտի գրեթէ ծնունդը:

Բանի որ այս մասնիկը հէնց առաջին անգամ գրուած ենք տեսնում առնել և ոչ մի այլ բայի վրայ, ամենամեծ գրաւականն էր նրա ընդհանրանալուն, որովհետև դա մեր ամենագործնական բայերիցն է և այսօր դրեթէ մի տեսակ օժանդակի դեր է կատարում «անել» ձևով: Իրա էւօլիցիան հետևեալն է. ի (յ) ներգոյականի կազմիչ են: ում՝ նոյնպէս. ի (յ) սահմանականի կազմիչ է. ում-ը նոյնպէս դառնում է սահմանականի կազմիչ և իբրև աւելի որոշ ու հաստատուն, դուրս է վանում ի (յ) բննելով նրա

տեղը և դառնում է ամենաբնորոշ տարրը մեր լեզուի և ամենամեծ բաժանարարը գրաբարից և արեմտեան լեզուից:

Թէև Վարդանից յետոյ մինչև 17 դարը գրաւոր ապացոյց չունինք, բայց կասկած չի կարող լինել, որ դարեր էին հարկաւոր մինչև ուն մասնիկի ընդհանրանալն ու կատարեալ տիրապետութեան հասնելը: Ղարաբաղի մելիքների թղթերում 1701-ից սկսած, երբ դրանք գրուած են հաւաքաբար կամ մի հոգեւորականի աջակցութեամբ, տիրող մասնիկը կառ է: Իսկ երբ թուղթ գրողը մի մասնաւոր կամ աշխարհիկ անհատ է, ինչպէս մի Օրի, իսկոյն երևան է դալիս ում-ը թէ իբրև ներգոյական և թէ սահմանականի կազմիչ *):

Նշանակում է որ այդ դարում նա արդէն ժողովրդական էր: 18 դարում, ինչպէս երևում է Սայաթ Նովայի երգերից՝ Թիֆլիզում և Ազուլիսում (Շրէօղէր, Հայ, Քեզակ,) այդ մասնիկն արդէն տիրապետող էր, որ 19 դարու կիսից մտնելով արևելեան գրականութեան մէջ. մեծամեծ նուաճումներ է անում մինչև հիմա:

Մի խօսքով, ուն-ն իբրև սահմանակից ժողով է ներգոյականից հաւանութեն Ժ. Ժ. Գարեւում:

Ի՞նչ բան է հապա իս մասնիկը, որ թէև սակաւ, բայց գործածական է մեր բայերից մի քանիստում

---

*) *Смъ Сношеніе Петра Великаго съ армянскими народомъ.*

իրբէ սահմանակերտ Վալիս եմ, գալիս եմ, տալիս ես» և այլն...

Եթէ, ինչպէս տեսանք, «ու՛մ» ներդոյական է, շատ հաւանական է, որ «իս» մասնիկն էլ նոյն ծագումն ունենայ: Մենք տեսանք, որ ի նախդիրը գործ էր ածուում նաև ինչպէս սահմանականի կազմիչ. հաւանական է, որ դա ինքը թաւալմամբ անցել է բայի յետևը. մենք ունենք, ասելի եմ, գրել եմ, ուտելի ես և այլն ձևեր: Այդ դէպքում, գուցէ «ի» մտապատկերների զուգորդութեամբ ներս բերած լինի և զրաբար յոգնակի ներգոյական ս-ն, գալիս եմ, ասելիս եմ, և այլն, արտասանութեան դիւրութեան համար:

17 դարուց մեր ձեռն է հասել մի հետաքրքիր դոկումենտ, որ ժամանակակից քաղաքացիական լեզուի լաւագոյն նմուշը պէտք է համարել. Դա «Ձաքարիա Ազուլեցու օրագիրն է», որ պարունակում է հեղինակի կեանքի դիւաւոր դէպքերն իր ձեռքով գրած, 1647 մինչև 1681. նա առևտրական գործերով շարունակ թափառել է Ազուլիսից Թիֆլիզ, Արզրում, Պօլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Ամստերդամ և ապա յետագարձ ճամբով մինչև Թաւրիզ կրկին ու կրկին անգամ:— Լեզուն մի խառնուրդ է արևելեան և արևմտեան բարբառների և զրաբարի: Իր ձևով նախահայրն է մեր ներկայ զրական լեզուի: Նա գործ է ածում է և այ. կու և ում, բացասականի էն և ից մասնիկները միևնոյն մտքով, թէև իշխողն արևելեան բարբառն է իր ընտրոյ գծերով, ինչպէս երևում է հետևեալ հատուածից:

«Հոկտեմբերի Ժէ (17) Հստամբօլ, ի թագաւո-

րութեան Սուլթան Իբրահիմին, որ Ժ. (10) Էնգիչարին ըսպահին կալ տվին ըստամբօլու միջումն. շատ մարդ կոտորեցաւ ըսպահունանէ—այս պատճառէս, որ ուզումին թէ թագաւորն սպանին, թէ ղուլի ուլուֆայ չէ տալիս,...

«Մն Չաքարեայ հարց' ու փորձով իմացայ իմ հայր Աղամիրէն, մայր Մավգուլէն, որ թւին Ռէթ. ումն՝ որ մօրէ ծնայ սուրբ Գէորգի կիրակի օրն, կէս օրէն յեան. Դարձեալ կամիմք Աստուծոյ եկեալ հասաք մինչև Ռէթ. (1647) յամն. կամիմք Աստուծո ուսանել վաճառականութիւն...»

«Ոչ թէ մին օրի էր կոիմք, այլ մինչի ի (20) օր աղմուկ կէր քաղաքումն: Ապա թագաւորն խեղ-գեցին, աղէն նստաւ թագաւոր, անունն Սուլթան Մահմադ *):»

Ինչ որ զարմանալի է և տարօրինակ, եղած բարբառների մէջ ամենից մաքուրը, ամենից հարազատն և անարատը հնչման և ստուգարանութեան կողմից՝ ամենից ուշ երևան եկաւ և ճանաչուեց զրականութեան մէջ: Պօքս Արարատեան բարբառի մասին է, որ ներկայ արևելեան զրալեզուի հիմքն է համարուում:

Ամենահին դոկումենտն այդ բարբառով, որ հասել է մեր ձեռը, պատկանում է Թաղիաթեանի գրչին, որ գրել է հեռաւոր Հնդկաստանից իր հայրենակից Երևանցիներին: Դա համեմատաբար մի մօտիկ անցեալի գործ է, գրուած 1828-ին: Ահա մի

*) Այս գիրքը մենք պարտական ենք պ. Ալ. Քալանթարի սիրալիր աջակցութեան, որ չզլացաւ իր միակ օրինակը մեր տրամադրութեան տակ գնել:

իրբև սահմանակերտ Վրախի եմ, գալիս եմ, տալիս եմ» և այլն...

Եթէ, ինչպէս տեսանք, «ուս» ներդոյական է, շատ հաւանական է, որ «իս» մասնիկն էլ նոյն ծագումն ունենայ: Մենք տեսանք, որ ի նախդիրը գործ էր ածուում նաև ինչպէս սահմանականի կազմիչ. հաւանական է, որ դա ինքը թաւալմամբ անցել է բայի յետևը. մենք ունենք, ասելի եմ, գրել եմ, ուտելի ես և այլն ձևեր: Այդ գէպքում, գուցէ «ի» մտապատկերների զուգորդութեամբ ներս բերած լինի և գրաբար յոգնակի ներդոյական *ս-ն*, գալիս եմ, ասելիս եմ, և այլն, արտասանութեան գիւրուութեան համար:

17 դարուց մեր ձեռն է հասել մի հետաքրքիր դօկումենտ, որ ժամանակակից քաղաքացիական լեզուի լաւագոյն նմուշը պէտք է համարել. Իս «Ձաքարիա Ազուլեցու օրագիրն է», որ պարունակում է հեղինակի կեանքի գլխաւոր դէպքերն իր ձեռքով գրած, 1647 մինչև 1681. նա առևտրական դործերով շարունակ թափառել է Ազուլիսից Թիֆլիզ, Արզրում, Պոլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Ամստերդամ և այլա յետադարձ ճամբով մինչև Թաւրիզ կրկին ու կրկին անգամ:— Լեզուն մի խառնուրդ է արևելեան և արևմտեան բարբառների և գրաբարի: Իր ձևով նախահայրն է մեր ներկայ գրական լեզուի: Նա դործ է ածում է և այ. կռ և ում, բացասականի էն և ից մասնիկները միեկոյն մտքով, թէև իշտողն արևելեան բարբառն է իր բնորոշ գծերով, ինչպէս երևում է հետևեալ հատուածից:

«Հոկտեմբերի Ժէ (17) Ըստամբուլ, ի թագաւո-

րութեան Սուլթան Իբրահիմին, որ Ժ. (10) Էնգիչարին ըսպահին կռիւ տվին ըստամբօլու միջումն. շատ մարդ կոտորեցաւ ըսպահունանէ—այս պատճառէս, որ ուզումին թէ թագաւորն սպանին, թէ զուլի ուլուֆայ չէ տալիս,...

«Մս Զաքարեայ հարց ու փորձով իմացայ իմ հայր Աղամիրէն, մայր Մավգուլէն, որ թւին Ռէթ. ումն՝ որ մօրէ ծնայ սուրբ Գէորգի կիրակի օրն, կէս օրէն յետն. Դարձեալ կամիմք Աստուծոյ եկեալ հասաք մինչև Ռէթ. (1647) յամն. կամիմք Աստուծո ուսանել վաճառականութիւն...»

«Ոչ թէ մին օրի էր կոիմք, այլ մինչի ի (20) օր աղմուկ կէր քաղաքումն: Ապա թագաւորն խեղդեցին, աղէն նստաւ թագաւոր, անունն Սուլթան Մահմադ *):»

Ինչ որ զարմանալի է և տարօրինակ, եղած բարբառների մէջ ամենից մաքուրը, ամենից հարազատն և անարատը հնչման և ստուգարանութեան կողմից՝ ամենից ուշ երևան եկաւ և ճանաչուեց զրականութեան մէջ: Սօսքս Արարատեան բարբառի մասին է, որ ներկայ արևելեան զրալեղուի հիմքն է համարուում:

Ամենահին դոկումենտն այդ բարբառով, որ հասել է մեր ձեռը, պատկանում է Թաղիաթեանի գրչին, որ գրել է հեռաւոր Հնդկաստանից իր հայրենակից Երևանցիներին: Դա համեմատաբար մի մօտիկ անցեալի գործ է, գրուած 1828-ին: Ահա մի

*) Այս գիրքը մենք պարտական ենք պ. Սլ. Քալանթարի սիրալիր աջակցութեան, որ չզայցաւ իր միակ օրինակը մեր տրամադրութեան տակ գնել:

նմուշ այդ նամակից, որ սակայն մաքուր Արարատեան բարբառով չէ, այլ անշուշտ ազդուել է Հնդկահայերի և նոյն իսկ Պօլսի բարբառից:

«Աչքներդ լոյս որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից գառն չարչարանքիցն ազատուեց, Գրկատոսի «Տէրութեան ներքոյ ընկաւ: Փնօք բարերարին «Մատուծոյ, որ այսուհետև աւել նեղութիւն չէք ունենալէց, ազատ քաղաքի քաղաքացի պիտիը *) անուանիք, ձեր ազգասիրութեան՝ իմաստութեան լուրն, և արուեստից յառաջադիմութիւնն բոլոր աշխարհ պիտիը տարածուին:

«Իմ լաւ քաղաքացիք, էսպէս երջանիկ բախտի շուրջը էք պատահել, կարծեմ, որ մեր նախնիքն ևս Արշակունի թագաւորութեան ժամանակուսն էլ չէին պատահել, զերս թէպէտ և թագաւորութիւնն իւրեանցն էր, սակայն բարբարոսութիւն և զուլումս պակաս չէր: Ուրեմն ազաչեմ, նախ՝ աղօթա առնէք շուրջ Աստուած Ամենազորմած Կայսերն Նիկողայոսի Աթոռն միշտ հաստատա պահի, սուրն կտրուկ և քմեն «Քշնամեաց վերայ յաղթօղ: Ապա՝ աղաչեցէք, որ նոյն «Աստուածն մեր ազգին աէր միտքանութիւն տայ, երկար կեանք և բարի յաջողութիւն, որ կարենան ճանաչել թէ ի՞նչ է լաւն, և հետեւել նմին **):»:

Այսպէսեանը Արարատեան բարբառի մասին հետեւեալն է սասում... Ամեն ուրիշ ցեղերէն (բարբառներէն) աւելի դարգարուն կարգ և շարժուն ընթացք մ'առած է այս արեւելեան ցաւառականը՝ բաղադրեալ

*) Պիտոր—Պօլսի ոճ:

***) Մկրեան. Մեարոպ Թաղիաթեանի կենսագրութիւնը

բայերուն կամ ոճերուն անհամար յաճախութեամբ որուն մէջ ամէնէն հարուստն է. և որով հին գրաբարին կերպով այլ և այլ շրջմունքներ բանեցնելու մեծ յարմարութիւն ունեցած է:... Այժ ամենն իսկապէս նոր Եւրոպացի լեզուաց նման վերլուծական նկարագիր մը տուած են այս հայերէնին:—Սէ անժխտելի է, որ այդ ամենը մէկանց յորդ աղբիւր մըն են եղած այս ցեղին մէջ՝ անհամար շրջմունքներու և զեղմունքներու. գորօրթնակ օժանդակ էականք բա, յերբ, բացասական մասնիկները և այն մերթ կցելով զլիաւորին, մերթ բաժնելով, երբեմն ետ և առաջու թեամբ, շատ անգամ զեղչելով:—Որով կրնայ առանձին շարժում մը և ոյժ ու կենդանութիւն տալ իւր բացատրութեանցը, որուն ուրիշ գաւառանկան մը դժուարաւ կարծեսք թէ կարենայ հաւասարիլ: (Քրիստոսական. քերակ. 210—213)

Օր. ցրիւ ճալ, ցրուիլ, դէմ-տալ, մտիկ տալ:

Թէ ինչպէս առաջ եկաւ այդ հանգամանքը, մենք տեսանք մասամբ. ուն ներգոյակերտը երբ դարձաւ սահմանականի կազմիչ, գառաւ ամենամեծ յեղափոխիչն ու անջրպետը հին ու նոր լեզուների միջում:

Սրա հետևանքները պարզ են. իբրև վերջնութեան ներգոյակերտ, սա դուրս վանեց գրաբարի խոշոր յատկանիշներից մինը. նախդիր—ներգոյակերտը (ի—յ): Բայերի մէջ նա վերջնութեան չէր կարող դառնալ այլ մտաւ բայ-արմատի և խոնարհակերտի մէջ. գր-ուռ-եմ, գր-ուռ-ես, գր-ուռ-է. և վերջինս, որ էական բայն էր, բայարմատի հետ միացած ու քարացած, դարձաւ մի կենդանի օժանդակ: Այսպիսով ուն-

մասնիկը վերլուծեց սահմանադանի ներկան և անկատարն այսպէս՝

Ն ա խ ն ի

Հաւատայի՝ դառաւ հաւատում-այի*) = հաւատում-էի
Հաւատայիր՝ » հաւատում-այիր = հաւատում-էիր
Հաւատայր՝ » հաւատում-այր = հաւատում-էր

Այսպիսով բայերի մէջ անփոփոխ մասից անջատուեց փոփոխուող մասը: Երկրորդ գրաբարի 18 տեսակ խոնարհունքը **) այս երկու ժամանակներում հաաւ մի աներևակայելի միատեսակութեան, գրեթէ մեկի երրորդ, այս վերլուծուած ձևը քարացած գրաբարի դիմաց, դարձաւ մի կենդանի անիւ, վերին պատիճանի շարժուն ու դիւրաթեք, հնար ու նկատով ուզած ժամանակ ընկնելու ետ, առաջ և կամ մէջը:

Համեմատեցէք օրինակ.

Գ ր ա բ ն ր .

Ա շ խ ա ը Ն .

անցուցանել
անցուցանեմ

անցկացընել

- 1) անցկացընում եմ
  - 2) անց-եմ-կացընում,
  - 3) անց-եմ-կաց-անում,
- ոչ անցուցանեմ: 1) չեմ անցկացընում
- 2) անց չեմ կացնում,
  - 3) անցկացընում չեմ,

Մէկի փոխանակ երեք ձև, բառերի տարբեր դա-

*) Վերևի մեր ենթադրութիւնն էի—էիր—բայի ծագման մասին՝—է=այ, անպացուցուած է այստեղից:

**) Կոստանեան. գրաբար բայերի խոնարհումը:

աստորով թեամբ Աշքի է գարնում մտնաւ զնդ շերտի երեկոյն ու շարժուեալ վերջին օրինակում նախ բառի սկզբին, ապա մէջ-տեղը և ապա նախավերջին վանդկում:

Երէք այս ամենն համեմատեալ ներկայ արեւմտեայն ձեւերի հետ, ապա ակներև է արևելեանի գերազանցութիւնը: Այնտեղ ձեռք բարացած է Վզուրկ ձևանութիւնից. կանցկացրեալ չեմ անցկացրեալ (չեմ անցրեալ) — այլևս փոփոխել չի կարելի: Այդ կողմ, կը մասնիկը, որ արեւմտեանում փոթորիկնց գրաբարի ի, յ նախդիրներին, մեր լեզուն վեր-տուաւ մի աւելի նրբութիւն և ճշտութիւն մտցնելու համար, յատկացնելով ապառնիին և թէական — զատմանականին. (կը բերեմ, բերած կը լինեմ):

Այնուհետև նոր եւրոպական լեզուների նման օժանդակ եմ, լինել և եղանիլ բայերի աջակցութեամբ կազմում է ժամանակների մի ահազին բազմութիւն. — գրած-եմ, գրածեմ եղել, գրած էի եղել, գրած կ'լինեմ, գրած կ'լինէի, գրած պիտի լինէի...

Վերի վերլուծումն ու պարզութիւնը կատարեալ անելու հետ բազմազան է անում մի շարք բայեր գործածելով իբրև օժանդակ, օրինակ, անել, տալ, դալ, ընկնել. — պաշ-անել, մտիկ-անել, դէմ-անել, իմաց-անել, կուշուճիգ-անել քաշ-անել և այլն. իմաց-տալ, ծափ-տալ, զանգը-տալ, գլուխ-տալ, ոտնպատակ-տալ, կրտս-տալ, վագ-տալ, ուշուց-տալ, մտիկ-տալ, ժաժ-տալ, պտոյտ-տալ և այլն... ժաժ-գալ, փուլ-գալ, կուշ-գալ, գուր-գալ, և այլն...

Դրանց առաւելութիւնը ամենին հասկանալի կը լին նորանով, որ փոթանակ բազմաթիւ բայերի, խա-

նարհում ենք միայն տալ, անել, գալ, որ արդէն կարճ
ու սովորական են և ընդունակ արմենի. հետ միամտա-
շու, բաժանուելու, ետ ու առաջ ընկնելու, շեշտի ու
ձայնի ելեջը փոխելու, ըստ հաճոյս որոշ նորոս-
թիւններ յայտնելու. գրաբարը ինչպէս և մեր արե-
մտեան լեզուն գուցէ է այս առաւելութիւններէց՝

Միւս առաւելութիւնն այդ սժտեղակ գործած
բայերի, նրանց բաղմագանութիւնն է, մի և նոյն
միաքը բազմազան անելու ընդունակութեամբ:

Իմաց-անել իմաց-տալ

քաշ-անել քաշ-տալ

մտիկ-անել մտիկ տալ

դէմ-անել դէմ-տալ

ցրիւ-անել ցցիւ-տալ, ցրուել

կոիւ-անել կոիւ-տալ, կառել

Երբեմն էլ այդ բայերը գործ են անում ըստ
հաճոյս. անկախ, միացեալ ու բարդուած. վերց-անել,

վերցրնել, վեր-առնել

իմացրնել, իմաց-անել

անցկացրնել, անցկաց-անել:

Եթի լեզուին կեանքու հոգի տուողը բայն է, ապա
նա մեր լեզուում մի անգուգական դիւրաթերութիւն և
աշխոյժ ունի, որը տարաբաղդաբար ոչ գնահատուած
և ոչ էլ ճանաչուած է: Այդպիսի բայերի ու ձևերի
շտեմարան Սահատուր Արովեանի երկն է:

Թէպէտ մեր գրական լեզուի հիմքը համարուում է
Արարատեան բարբառը, բայց այս երկրաբան մէջ եղած
տարբերութիւնն այնքան մեծ է, որ հարկ է նախ ան-
հաշել այդ բարբառի մի քանի բնորոշ յատկանիշները
գրական լեզուի հիմունքն աւելի լաւ ճանաչելու և նրանց
փոխադարձ առնչութիւնը որոշելու համար:

ԳԼ. IV

ԱՐԱՐԱՅՆԱՆ ԲԱՐՔԱՆԻ ՄԻ ԽԱՆԻ ՅԱՅԵԱՆԵՆՆԵՐԸ,
ՀՆՁԻՐՆԵՐԸ:

Բաների սկզբում և դասել է է, օր. եկել, եր
կու, էթիմ, էթել, էրագ, երեկոյս, երես և այլն նոյնը
և շատ անգամ բառերի մէջ. բերնի, կենայ, բերել,
անասնոց, հանեցինք, ուտելիս և այլն:

Եւ և ա միջին վանկերում ի և ու-ի պէս բառի
վրայ վանկ աւերանայիս երբեմն կրճատուում են. օր.
ցիտ (ցեթի), բերնի (բերանի), պակսել, սխալակել և
այլն. այ. դարձել է է. օր. էր—այր, երկենաւթիւն,
վերի, սեթ, ճէր, մէթ, երեւեթ, ծառէթ և այլն. Մի
դէպքում էլ ի—իքի (այգի):

ոչ և իւ գտնուում են ի օր. գրից, լիս, քիք, սին
(սիւն), ախիք, արիւն, գիք (դիւք), դերեկանս:

ի. դասուում է Ա. ֆարթ. ֆուս, ֆոն, ֆորում,
ֆորս:

իւ գտնուում է ն. ձագայ, հագ-պոկ, հաւագ
(խագոդ):

ու. հնչիւնը յ-ից, շ-ից և ս-ից, առաջ դուրս է

ընկնում. ածել, ժած (շարժ) խաշել, քաշել, դասել, դուս և այլն...

ն. և ր. հնչիւնների մէջ աւելանում է դ. ծունդը, ծանդը, մանդը, պանդը և այլն...

ձ, ժ, ց և չ հնչիւններից առաջ ն է աւելանում. անձող (ածուխ), մենձ և (մենժ), գեղըցոնց, տանըցոնց, ճանանչ, կանանչ, փողատիրոնչ և այլն...

Քերականութիւն.

Մի՛ արգելահան մասնիկը, յոգնակի թւում, բայից պանելով յոգնակերպի վերջաւորութիւնը — եֆ. նրան տալիս է անորոշ եղանակի ձև. օր. մի երևեֆ, մի անեֆ, մի ասեֆ, դառնում է. մե՛ֆ երևալ, մե՛ֆ անիլ, կամ, որ աւելի բնորոշ է՝ յետադաս երևալ մեֆ, անիլ մեֆ, ասիլ մեֆ, և այլն. Յետադաս մեֆ-ը շեշտ չունի:

Բացասական չ մասնիկը, եւմ օժանդակի հետ նոյնպէս խոնարհւող բայից յետադաս է գործածւում. այսպէս. չեմ ուզում, չես ուզում, չի ուզում, դառնում է. ուզում չեմ, ուզում չես, ուզում չի, և կամ ուզիլ չեմ, ուզիլ չես, ուզիլ չի, ուզիլ չեմք, ուզիլ չէք և այլն...

Այդպէս յետադաս գործ է ածւում և ո՛ր բացասականը. օր. ուզեց ոչ:

Պէ՞տ է բայը շատ անգամ դիմատարէ և խոնարհւում է սահմ. ներկայ և անկատար ժամանակներով. բայից նախադաս կամ յետադաս. օր. խօսիլ պտիմ, խօսիլ պտիս, խօսիլ պտի. խօսիլ պտինք, խօսիլ պտիք, խօսիլ պտին. խօսիլ պտէի, խօսիլ պտէիր, խօսիլ պտէր. խօսիլ պտէինք. և կամ սակաւ. պտիմ խօսիլ, պտէի խօսիլ, և այլն... պօթիւն լիւր ամեն փոփոխութիւններով անշեշտ է մնում:

էս, էք, էն—ածակ. ցուցական դերանուններն
այսպէս են հարկուում.

սեռ. ըստուր, ըտուր, ընդուր—կամ էստուր,
էստուր, էնդուր.

բաց. ըստուց, ըտուց, ընդուց—կամ էստուց,
էտուց, էնդուց.

դործ. ըստով, ըտով, ընդով—էստով, էտով, էնդով.

յոգ. ուղղ. ըստոնք, ըտոնք, ընդոնք, — կամ էս-
տոնք, էտոնք, էնդոնք.

սեռ. ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց—կամ էստոնց.

բաց. ըստոնցից, —ցից—ցից, էստոնցից.

դործ. ըստոնցով—ցով—ցով, էստոնցով.

Առարկաների անունները շատ անգամ կրկնուում
կամ յերկրուում են, ցոյց տալով ճաշար բաղադրա-
կան իմաստ. օր. կիտուկ-կիտուկ, ձար-ձոր, փալա-
փուլաս, աղբատ-ուղբուտ, ձէնր-ձոր կամ ձէնր ձոր,
աման-չաման, հաց-մաց, հազար-մազար, երես-մերես,
սիլա-միլա: Ածակ. գերադրակ. աստիճ. արտայայտ-
ւում է, արմատի անփոփոխ կամ փոփոխ կրկնու-
թեամբ. օր. տան—դարասի կամ դանի—դարտակ
(բոլորովին դատարկ), չիփ—չիփրաղ (բոլորովին
մերկ) կամ սոսկ անուամբ շեշտելի ձայնաւորը երկու-
րացնելով. օր. կանկոզ (ամենափափուկ) ան. (ամե-
նաստեղ); Յոգն. մեծ. վերջաւորութիւնն աւելանալիս,
որոշ դէպքերում ու դառնում է վ. օր. կատվորներ
(կատուններ); լիզվորներ (բայց տերացրվեր): Ինչ—վեր-
ջաւորութեան ի սղուում է. օր. ծաղկորները, վառ-
կրնէր և այլն *):

*) Տե՛ս. Խաչատուր Աբովեանի երկերը, Ժամհարանի
հրատարակութեամբ. 1897 թ. Մոսկուա, երես 501—504.

Շեշտը բառերի վերջնիցն է վանդի վրայ է մեծ մասամբ. յոգնակի ներ վերջաւորութիւնն է, որ միշտ շեշտ ունի:—Մի պարզ տարացոյց այն հանգամանքի, որ այդ ներ-ը նորամուտ է և փոխ է առնուած արևմտեան բարբառներէց,—այլապէս նա յուրորովին շեշտ պիտի չունենար ուղղականում:

Օժանդակ բայի երրորդ դէմքը. ա (այ) է:

Վազարշապատում, անորոշ դերբայի գործիականը վերջանում է *ան*—*պիսի*. ով, օք. հարցնելուն—հարցնելով, ուսերն, ուսելով, ճմնում ա միտք անելուն:

Այս ամենը աւել կամ պակաս չափերով յատուկ են և Թաւրիայ արևելեան բարբառներին. ամենարևութեան տարբեր, որով Արարատեան բարբառը քերականութիւն տարբերում է մեր Թաւրիայ ըստը բարբառներէց. երկուս են. *առաջին*, որ սեռական հոգնակի յիշեալն յոգ չի առնում եզակի եւ յոգնակի և երկրորդ. *բացառականի ից վերջաւորութիւնը եզակի եւ յոգնակի*. →

Այս երկու բնութիւն տարբերը Արարատեան բարբառից անցան մեր ներկայ գրական լեզուին և դա է քերականութիւն շոշափելի առաջացը, որով Արարատեան բարբառն հիմք տեւե է ընդունել արևելահայ գրայեզուի Այս կամուրջի վրայով է անու. ըն մենք բարբառից պիտի անցնենք մեր արևելեայ լեզուի դասամութեանը, ցոյց առնով նրա անման ու գաղաղացման հանգամանքները:—

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒ ՊԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մի լեզու երբ զրի է անուում, նշանակում է նա գոյութիւն է ունեցել: Ես զրեթէ մի ակտիում է: Այլ խնդիր է ի հարկէ, թէ նա որքան կենսունակ, որքան հարուստ և որքան լնգունակ պիտի լինի գրասկան դասնայու: Մըք նա լնգունում է մասնող անհասաների մեծամասնութեան կողմից, այնուհետև նա դադարում է յարքան լինելուց և դառնում է յնու, որովհետև բարբառը գրականութիւն չ'ունի լայն մտքով, և խօսում է մի համեմատաբար զորքաթիւ ու որոշ տեղի հետ կապուած հասարակութեան կողմից: Այն ինչ լեզուն կոչում է բարբառներից այն, որ գրականութիւն ունի և նրա խօսողները: անհրաժեշտորէն չեն կապուած մի որոշ տեղի ու սահմանափակ շրջանի մէջ: Սովորաբար բարբառախօսներից շատերը, մասնաւոր կրթուածները անպայման զիտեն և խօսում են գրականը, որ բարբառի վերաբերմամբ մի քանի աստիճան բարձր, աւելի քնդհանուր, և անպայման և աւելի տիրազետող դիրք է ստանում: Բարբառներից նա, որից ծագել է գրական լե

զուն և որին համեմատաբար ամենամօտն է, կոչ-
ւում է հիմք գրական լեզուի:

Անցեալ, 19 դարու սկզբին, Հայաստանն ակա-
նատես եզաւ մեծամեծ անցքերի: Հիւսիսային մի
մեծ պետութիւն կրկնակի պատերազմներ ունեցաւ
Պարսկաստանի և Թիւրքիայի հետ: Քրիստոնեայ զօր-
քի յաղթական մուտքը դրողեց ու ցնցեց տեղական
ազգերին: Հայերն ի մասնաւորի, որպէս ժիր ու աշ-
խատասէր ժողովուրդ, հին ու կորած կուլտուրայի
ստղմերք խորք թագցրած իրանց սրտի, ու հոգու մէջ
հալածական ու ստրկացած գրեթէ հազար տարի, ա-
նասելի երանգով ու անճնաւթութեամբ յարեցան
նոր պետութեան շահերին և Վովկասում առաջամար-
տիկներն եզան Ռուս կառավարութեան, որ նրանց
խրատանում էր ոչ միայն կեանքի, գոյքի, կրօնի ու
լեզուի ապահովութիւն, այլ, մինչև իսկ ճշգրտորէն
կային Ռուսաց արժուի հոգեմաւ տակ ստեղծել մի
կիսով չափ անկախ Հայաստան: Կարծես չի կախար-
քական հարուածով ամեն բան ճնշող ու կարծանող
կիսալուսինը տեղի առաւ լուսապայծառ Սաշի ա-
ռաջի, արեւելեան կիսամիտ ու քնէած հողիներն արթ-
նացան մի ծոր կեանք շնչելու: մի տեղի բարդաւոր
ժամանակ պարբերու:

Հայ ազգի առաջ դրուած էր մի հեմալակոն
ճարք, կամ յարեւ նոր պետութեանն ու ռոնչանաւ
հեշտ ու դիւրին ճանապարհ: և կամ կորոգուած ու
ժերով վերակենդանացնել ինքն իրան և նորէն ապ-
քի, դասն ու դժուար ջանքերի շտրկիւ:
Արեւունքն սկսուած էր այդ երկունքի ապաքին
և ամենամեծ պատայաբութիւնը հայ մտքին էր

պատկանում. Կնք արգեօք այդ միտքը, կենդանի էր արգեօք նրա հողին, ինչ ձև ինչ գոյն պիտի ստահար. այդ հողը. արտայայտութիւնը, այդ ամինը երևան պիտի գառ և կերպարանաւորուէր մի նոր լեզուի մէջ: Հինը մեռած էր անդաճանալի կերպով. նոր կեանքը. նոր քաղաքական ու անտեղական պայմանները ծնեցրել և առաջ էին բերել նորանոր պահանջներ, որոնք պէտք է լցուէին և երևան գային մի նոր եզուի մէջ: Քանի որ գոյութիւն ունէր մի հին ու փառաւոր լեզու, կոիւն ու պայքարն անհրաժեշտօրէն առաջ պիտի գային. հինը կար, նորը պիտի ստեղծուէր և եթէ կարող էր, պիտի տապալէր. հնի տեղը բռնելու համար:

Բացի քաղաքական և տնտեսական բարեյաջող պայմաններից, կային նաև արտաքին ու ներքին այլ ազդակներ, որոնք պիտի արդիւնէին մի նոր մտաւոր շարժում, որի հետեանքը բնականօրէն երևան պիտի դար նոր լեզուի մէջ:

Այդ ազդակներն էին նախ և առաջ արևմտեան հայերի, մասնաւորապէս Մխիթարեանների գրական ու քարոզչական գործունէութիւնը, որը թէ նախանձ և թէ մրցումն էր թելադրում լուսաւորչական հայերին: Բողոքական քարոզչութիւնը հէնց Կովկասի սահմաններում, որ բուն դրած Շուշի և Շամախի անջատել էր ձգտում հայութեան մի խոշոր հատուածը մայրենի եկեղեցու դրկից: Ռուս դպրոցների և կառավարութեան ջանքերը մասամբ քաղաքակրթելու, մասամբ ուսացման նպատակներով: Նոր-նոր երևան եկող գրական վերածնունդը, թէկուզ գրաբար, պա-

բունակում էր արդէն Գոր Կիւմ, այն է թասրեր-
գութիւններ, սրբութիւն, նոր ստեղծագործութիւններ
կեղծ կլասիկ կամ ազգասիրական բախանդակութեամբ,
նոյն իսկ վէպէր. արիւսի Թ. Թադիարեանի:

Այս շարժման մէջ ինչպէս ընտկան է, գերա-
զանց տեղ բռնեց և ամենամեծ յեղափոխին: Եղաւ
հայ դպրոցը, որ և պատեղծողն ու կազմակերպողն
եղաւ նորաստեղծ պրական լեզուի, ուստի և կրակակնք
դպրոցներէջ:

ՆՆՐՍԻՍՅԱՆ ԿՊՐՈՑ

1804 թ. թիբիզուսն անաջնորդ ներսեւը շատ է անոււմ մի դպրոց, ուր, հաւաքուում են պանագանորոշ ւառներից հայեր, տառնեկու և տառաւարներու: Այդ դպրոցն հիմնադրած էր յարտիւնպէս Արամանայի հայու- Քեան մէջ մոռացուած աւ կորած հայերէնը նորէն պատուաստելու և տարածելու:

Նեաւորես ու անգլանգրաւը հիմնադրելը ոչ մի ջանք չէր ինչպէս որտեղու ժամանակի առաջնա- մարդ տղերը դպրոցը պայծառացնելու և իր կոչման քանդրութեան վրայ պահելու համար:

Հէնց բացման մտրին հրատարակուած է Արամա- րեանը Լազարեան ճեմարանի ուսուցչութիւնից և նրան է յանձնուում դպրոցի տնտեսութիւնը, որ ականց 1824—1830, և այդ հէնց առաջին շրջանն այնքան արդիւնաւոր է եղել, որ կոչուել է Արամարեանի շրջան: Իսրոյցում այդ ժամանակ տառնելի առար- վաներն էին հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, արաբ- կերէն, ճարտասանութիւն, արամարեանութիւն, գրա- կանութիւն, քրիստոնէական վարդապետութիւն, աստ-

լածարանութիւն, թուարանութիւն, հանրահաշիւ, երկրաչափութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, ֆիզիկա, նկարչութիւն:

Ամիսը մի անգամ տեղի պիտի ունենային ժողովներ, խորհրդակցելու համար աշակերտների վարքի և ուսման մասին: Ժողովներին պէտք է մասնակցէին բացի ուսուցիչներից, նաև Քիֆլիզի 6 եկեղեցիների երեցփոխներ և ուրիշ հասկացող անձեր՝ քահանաների միջից: Դասատուութիւնը պէտք է տւէր օրական 8 ժամ, կէսը մինչև ճաշ՝ կէսը ճաշից յետոյ:

Առաջին դասարանում ի միջի այլոց պէտք է լսանդուէր բառադիտութիւն գրութեան, աշխարհաբանութեան, ստատիստիկայի հայեցակէտ:

Միւս դասարաններում ևս ըստ կարգիլի: Բացման տարին ներօրեական դերքոցն ունէր 140 աշակերտ, որ 1826-ին հասան 360-ի, իսկ 1830-ին մօտ 400-ի:

Բացի տաղանդաւոր կրթուած և բուննստեղծ Ալանդարեանից, որ ծնունդով Աւարայիւանցի էր և անսնձում էր հայերէն, ռուսերէն, վրացերէն և ֆրանսերէն և կատարում էր տեսչի պաշտօնը, կային և այլ հինգ ուսուցիչ. Գօգոս վարդապետ Լաւարայիցի, Բեթղեհէմ անուանով պարսկաբանցի և Բայ Ն. Արևուստեան (անուանում Քիֆլիզեցի) անարատ Լազարեան Երևանացի:

Այս փոքրիկ խմբի վրայ հովում, նրան խրատելու և ախաջնորդում էր ինքը ճիմադիրը՝ Այդարատնաւով 1825—27 Ք. ապրիլի 10 ուսուցիչների ամենատեսակուն և մերձակայ կառավարիչն համարուել է ինքը ճիմադիր ներսէսը: Արհին այդ մի-

Ղոցում գրեթէ ամեն օր առաւօտ և ձաշից յետոյ քո-
րով դալիս էր դպրոց, մտնում դասատուէն և ժամե-
րով մնում պնտեղ ու շատ անգամ խիելով վարժա-
պետի բերանից դասաւանդութիւնը, ինքն էր շարու-
նակում պարսպել համբալներէ եկտ: Այսրան շատ
էր 55—56 տարեկան ձերտնուոյ եռանգր: և որևորու-
թիւնը, որ ջնայելով իւր բազմաթիւ զբաղմունքնե-
րին՝ նա մինչև պատերազմ զնալը ինքն իւրեան
նմանապէս հազուել էր ի թիւս ուսուցչաց իւր գրպ-
րոցի, որով թէ վեցանկում էր գործին և թէ խրա-
խուսումն ու քաջապետւմ էր վարդապետաց և աշա-
կերանաց: * Ե

Ինքը, Ներսէսը, յայտնի է որ Աշտարակցի էր,
ուրեմն ամենամաքուր լեզու ունեցող մը գիւղից:
Իպրոցի անդրանիկ և ազդեցիկ աշակերտներից էր և
ն. Ազովեանը, որոնց լեզուն, մասնաւորապէս Ներ-
սիսինը, որ հիմնադիրն ու հսկողն էր դպրոցի և ան-
կասկած ամենից մաքուր հայերէն խօսապարտ: Գէր կա-
րող պուստից ազդեցութեան մնաց և օրինակելի չղառ-
նալ: Յայտնի է, որ Ներսիսի գլխաւոր նպատակնե-
րից մինն էր, գալուցը հիմնելու, Կրտստանում ևն
ուսուցումը հայերէնը վերականգնանայելու դպրոցի և
մարտիկ սերնդի միջոցով:

Թէ որքան նախանձախնդիր Ներսէսը մայրենի
լեզուին, ցոյց է տալիս հետևեալ հանդամանքը:

«Ներսէս վարդապետը տեսնելով Սերոբէ Գառկանեա-
նին անխնամ զիճակն, և նորա կնոջ միայնութիւնն, որ ե-
թէ զաւակաց ինամբ ամուէր, անտեսութիւնը կը մարան-

* Երիցեան, «Գառմութիւն Ներսիսեան դպրոցի»:

խնամ. Եթէ անտեսուի՞նք ան մէկ զնէր՝ դատկազնքն կը մնա-
յին անայքի, այն նորածին Գաւրիէլ մանկան դառաւ տա-
ծիչ. կը գրկէր, գրկով կը շրջիցուցանէր; օրօրոցէն կը հա-
նէր, օրօրոց կը դնէր, և իւր խոպոտ ձայնով օրօր կ'երգէր և
հրա մայրն Մարիամն կրակէր ըստ տեղւոյն սովորութեան-
նքն վրացերէն օրօր տանլ, շիտանան, վարդօ նանօ, նանօս,
Ներսես տատակ կը բարբառնար. առ զարօք օրտօն ծաղի
կանէր, և անկադար մեղադրանք կը խօսէր աս. Սերօբէ Գաւ-
կանեանն, որ նա կը ներէ. և քոյլ կուտայ՝ որ իւր զաւակաց
սկանցն վրացերեկն կը ընտելանայ ի վնաս հալերեկն: Այօ
պատճառաւ Սերօբէ վարդապետն՝ Մխիթար Աբբայի եր-
զարմանէն մէկ երգ որ անգիր գիտէր այնքան երգեց ի հա-
ճոյս Ներսիսի, որ ոչ միայն Ներսէան անգիր սերտեց, այլ և
Սերօբէի անգրագէտ կինն սովորեցաւ, և աշակերտանալն
բարձրա՞նք... Երբ Ներսէս իմանաւ է, որ կա Սերօբէացունն է
այնքան արանջում է, որ ըննազատում է Սերօբէին մի նոր
օրօրոցի երգ յօրինել նոր և այլ եզանակով, որովհետեւ
ճնջօնա սրդեակն վրաց եղամտակով էր: (Նրկհարիւր ամեայ
զրակ. գործունէութեան Մխիթարեանց. Բ. Յարպետանց):

Այսպիսով Ներսիսեան գաղթանակի շուրջը նրա
բացման օրից, այսինքն 1824-ից մինչև 1830 թուա-
կանները համարվում էին 400 եղիլ ուսանող և աւ-
տուցանող Աստուցիչներն էին, ինչպէս տեսանք Աստ-
րախանից, Ղարաբաղից, Վարակապանից, Թիֆլիզից և
Աշտարակից, իսկ աշակերտներն էին անհրաժեշտ բոլոր
գաւառներից, օր. Արափեանը Բանաջեռեից, Նազարեա-
նը Հաւարարից, Աստուցիչ Երարյանտեսը (Թիֆլիզի),
Գալուստ Շերմազեանը Թիֆլիզից, Յովհաննէս Յով-
նանեանը (Սխալքալաքից), Պետրոս Մաղաթեանը
Ղարաբաղից և Մնացեալն... Հայապատնի գրեթէ բոլոր
գաւառներից:

Այս Թիֆլիզիցիները, Ղարաբաղցիները, Աստրա-

խանութներէ, գինիներէ, Բարակատանցիներէ, Երևան-
ցիներէ՝ և կրօններէ հարձակումով, օրական ութ ժամ
պիտի խոսէր և հարարդակէր։ Անր բորբոք բարդաու-
նեղը ներքեակ հրահանգն անկեմբէյ էին հանդիարեցու
միմեանց և միջերու միմեանց հետ։ Երանք պարտա-
կան էին խօսելու և ծախանանքու միմեանց։ Կնդա-
մասի և կրօնական օրհնարով այդ յորս հարկեր հնգին
անպարզանս պիտի օտայնել։ Այն, ինչ որ
ընդհանուր էր, մեծամասնութեանց համելի և հաս-
կանալի, պիտի հասարակուէր ու պիտի անայ խօսակ-
ցութեան աւ ղարձուցեան մէջ։ Այն, ինչ որ մաս-
նաւոր ու կրօնական էր, խորթ աւ անդուրեկան,
պիտի հարձակուէր ու մոռացուէր։

Գոյաբեան կրօնը բարբառների մէջ և բնական
ընտրութեան օրհնան այստեղ ըստագոյն պարզաններն
էին մի նոր ընդունի գործնական համար։

Պիտի է նկատել տանտանք, որ այստեղ հասարակ
էր մի նոր բացուող, նոր սովորող մասող սեղանը
իւր կրօնական ընտրանսով և զաւարտան մնա-
պիտեմներէ պարզութիւն։ Իբրև առաջնորդու էր մի
հին սեղանը, որ սովորական, գործնական գաւա-
ռականն հետ անէր և մի իզէնդ, պիտի նաւ ձգտում
էր, որք պիտի անարտաք զոր պիտեմներ էր։

Բարդի բերանաք ինչ տարեցնողներ և թէ սո-
վարաների հասարկ զն մի խորթ, օտար լիցա էր և
այդ ընդունի գաւազութի ել պիտի է անհրաժեշտօրին
կատարուէր և ինչպէս տեսնք՝ կատարուում էր աշ-
խարհաբար մի ջանգ։ Բանի որ գրաբարդ հարձակու
էր ու ձկտան մշակուած էր ու պիտեման, բնական

բէն, ոչակերտների նորանոր մտապայակերտները պիտի լրացուէին փոխառութիւններով գրաբարեցի:

Գրաբարն ուրեմն բոլոր գաղափարների վերաբերմամբ ունէր գերազոյն և իշխող նշանակութիւն: Այս խառնակ մրցման մէջ պիտի յաղթանակէր այն ձեռք, որ ձայների մեծամասնութիւնն ունէր, օրինակ, սահմանակերտի և ներգոյտկանի ճշմար քանի որ ընդհանուր էր թիֆլիզեցու, դարաբարեցու և երևանցու համար պիտի ընդունուէր և կան:

Ախալցխացին ասում էր վաճ պէս.

դարաբարեցին » վրժակէս.

թիֆլիզցին » վարժապէս.

երևանցին » վարժապէս.

գրաբար » վարժապէս.

Թուարանօրէն կարելի է ապացուցանել, որ պիտի իշխէր վերջին ձեռք քանի որ երևանցին և գրաբարը միացած ձայների պատմելութիւնն իրանց կողմն ունէին:

Այսպիսով քաղաքացի աշակերտի լեզուան իրերը բնական բերձունքով պիտի կորցնէր իր մասնակի տեղական տարիներն, ընդունելով հանրամտօղջիկին և հանրահասկանալիներ: Անժ ու խոշոր ասորերութիւնները պիտի դառնէին, տեղի ստացով միասնապայութեան և ընդունելով մի յայտարար. «մեծամասնութեան հասկանալի լինելը»: խիտ խորթ ձեկրը պիտի մտապնուէին, իսկ սովորական ձեկրը կարող էին դորժածուիլ խառն ու անկանոն, մինչև մէկի կամ միտայթանդակներ, ինչպէս օր նրա, նորա, նրանց, նոցա նորանց, որ ցարդ մնացեալ են մեր, ներկայ գրապար նութեան մէջ անգամ:

Մենք թուեցինք տխր առարկաները, որոնք անց-
նում էին ներսիսեան դպրոցում. դրանց մեծ մասը
պէտք է աւանդուէին մի նորաստեղծ լեզուով, ո-
րովհետև գրաբարը ոչ միայն անհասկանալի էր, այլ
և նոյն իսկ իբրևք, ուսուցիչները; որոշ առարկաներ,
ինչպէս օր. թուարանութիւն, հանրահաշիւ, պատ-
մութիւն, ֆիզիքա, աշխարհագրութիւն, կրօն, չէին
կարող գրաբար աւանդել: Անհրաժեշտօրէն գրանք
պէտք է աւանդուէին մի այնպիսի լեզուով, որ ա-
մենին հասկանալի և մատչելի լինէր:

Կարող ենք հաստատապէս ասել, որ մի տա-
րուայ ընթացքում այդ չորս հարիւր հոգու մէջ կազ-
մակերպուել էր մի լեզու, որ իր բանաբանով, իր ո-
ճերով ու հարգութեամբ, իր նորանոր արտայայ-
տութիւններով անհամեմատ բարձր ու մաքուր էր
քան յայտնի գաւառահայերէրը, անհամեմատ մօտ էր
գրաբարին, և անպայման աւելի հայ և հասկանալի
ընդհանուր հայութեան, հիմք ունենալով արևելեան
բոլոր բարբառներին, ընդհանուր մի քերականութիւն—
ի հարկէ, գրաբար փոխառութիւններով և ծժանդա-
կութեամբ: Մի տարուայ ընթացքում ուրեմն կազ-
մակերպուեց մի լեզու, որ առաջ գոյութիւն չունէր,
այնինչ այսօր ընդէ, սեփական էր:

Թէ այդ լեզուն միայն բանաւոր չէր, այլ գրա-
ւոր էլ պիտի լինէր, բխում է հենց իրերի էութիւ-
նից և եթէ գրաւոր վրաս չ'ունինք, գտնէ վկայու-
թիւն ունինք այդ մասին:

«Ուսուցիչները պարսաւորում էին իրանց անց-
նելիք դասը գտել ծեսակներում, ործեղից աշակեր-
տները պէտք է արագրեին եւ իրանց արագրածի

վրայ ստիպեցին: Այս պարսաւորութիւնը գրուած էր՝
 որոգնեաւ դպասգրքս: շ' հայքին այն ժամանակ, իսկ
 մի քանի եզաններն էլ այնքան իտքիմ, որոնք հար-
 կանաչի էին, որ նրանցով ազակերտին անձնաւ էր
 դատ սովորել: Այս տեսարաններն ու տուայիցները տա-
 րին երկու անգամ, մարտը արագորով պէտ է նկո-
 կաչացնելի հիմնադրի ֆենոքեան, որպէս զի հիմն
 նա գտնէր նրանց մէջ արժանաւորները՝ սպարազ
 տար և սլոպիսով հետզնեաւ սպարաւան դասազրքեք
 պատրաստուէին*):

Լեզուն ուրեմն, ըստ թէ վաս, պետժտեք ներ-
 սիսիան գարոզում, ոչ միայն կենդանի ու բանաստ
 այլ նոյն իսկ գրուոր, սակայն գա շէք. ճանաչում
 կրթում դասակարգի շեքս, նա պարսոնական ջն-
 գունելութեան շէք արժանացում, նա սպարաւորութեան
 և պաշտօնական յարաբերութիւններէ լեզու շէք նա
 հաշտում. մի խօսքով նա յարաբարութիւն շէք
 պատգու:

Ինչ ոչ որ իր մէջ ճշգրտակարգեան շէք գործ
 փարթում ու փառաւոր գրարարութեան, ազիտարձա
 բար մի որ և է քան պէտ: հասարակութեան ճանաչ
 այն քանէ, մարտար յարաբերութիւնների կամ որտ
 կերտների համար գրածք. կրք հարցք գալիս էր իրան
 հասարակների կամ խոսնից մեծերի հետ դարձ ու-
 նեկարգ, պարսոնական լեզուն գրարարին էր. այնպէս
 որ աշխարհագար գրելու կարող և քննարկուէ անձերն

*) Արեւիկայի. «Նամակաւ պատմութիւն Եփեսոսի
 հոգևոր գրարար»:

անգամ, որոշէս զի տեղւոս և սեռուս շերեան, գրեալար
սիրակի զրէկուս

Շրեանսիան թիւսիւսնորին Ներսիսեանս դպրոցն
արդէն կազմակերպել քւ կրթել էր մի տերունայ, որ
կզուս ու շնուսնուս էր այս մասին: Հէնց առաջին
ծանօթութիւնը Գրանտերէնին և Ռուսերէնին նրանց
այն միտքը պիտի թելադրէր, որ հայերէնն էլ կարիք
ունի աշխարհիկ լեզու ունենայու, որ ժամանակ է
թաթափելու գրաբարի ծանր ու կաշկանդիչ կա-
պիւրը:

1826 և 1828 թուերին արդէն աւարտել էին
դպրոցը իւ Արտիսան, Յուս նապարտան, Առաքել Արա-
րատեան, Գալուստ Օերմանգանեան, Յովհ. Յովնա-
նեան, Գետրոն Մաղաթեան, Ստ. ք. Մանգինեան,
որոնք եղան աշխարհագարի առաջամարտիկները: Աշ-
խարհագարի ճանապարհը թէպէտ խապառ չէր բա-
ցուած, բայց մի շտաբով մի կարգ տեղեցոյց նրանց
սուս մաստի կար առէն: արեւմտեան հայերը, մաս-
նաւորապէս Միթրաբեանները դեռ 19-րդ դարու
սկիզբներին հրատարակել էին աշխարհագար Աստուա-
ժաշունչ և մի քանի ժողովրդական գրքեր, ինչպիսի
էին Ռաբինզոն, Պրնձէ քաղաքի պատմութիւնը, մի
շտք սրբապրեալաւոր դասագրքեր և այլն:

Այս ձերբագիր կապուածները և գաղափարները նրանց
սոննն ու ցանկութիւնները ոչ ոք նուրի լաւ, առեւի
րէլիեթ և նուրի կզայուս կերպով չի արտայայտել
քան Պաշ. Արովանը:

Այն ինչ որ հաւաքուել ու դիպուել էր նրա հո-
գոս մէջ դեռ Նեպախեան դպրոցուս, այն գծուս-
րութիւնները, որ նա կզացել էր աստիւրեան և սեղա

սովորեցնելիս, այն ծանր ու դժուար կռիւք, որ նա սկսել էր հասարակութեան հետ նոր գաղափարի յարթանակի համար, հիանալի կերպով դուքս է բերուած Եւէրք Հայաստանի»-ի առաջաբանում:

Բռան երեսուն ասորոց անլի ա, իմ ազիզ հէք, իմ սիրելի ազգ, որ սիրաս կրակ ա ընկել էրւում, խոթթւում ա, դիշեր ցերեկ լացն ու սուգը իմ աչքիցս, արն ու ոխը իմ բերնիցս չի պակասում, այ իմ արիւնակից բարեկամք, որ մէկ միտքս ու ժուրագս ձեզ պատմէի ու յետոյ հողը մանէի... բայց ան, լեզուս վակեր, աչքս բաց, բերանս բանած, սիրտս խոր, ձեռս պակաս, լեզուս կարծ... մեր գրքերն էլ գրաբար, մեր նոր լեզուն էլ անօթաւիս, (ուշադրութիւն դարձրէք... անպատիւ) որ սրտիս հասրաթը խօսքով յայտնէի. հրամայել չէի կարող խնդրէի, ազաչէի էլ լեզուս մարդ չէր իմանալ, չունքի ես էլ էի ուզում, որ ինձ վրայ չ'ծիծաղեն, չ'ասեն կոպիտ ա, յիմար ա, ... ես էլ էի ուզում, որ իմ գուլիս ցոյց տամ, որ ինձ վրայ զարմանած ու ինձ գովեն Եթէ հայերէն շատ խորը տեղեակ եմ: Այ մէկ լեզու գիտի, ես մէկ քանիազ գիտեմ, ինչ գիրք ասես որ չեմ սկսեց թարգմանել ու կիսատ թողել. ստանաւոր, շարադրութիւնք եւ էնքան եմ գրաբար գլխիցս դուս տուել, որ մէկ մեծ գիրք էլ էն կ'գտնայ:

Էս միջոցներումը Աստուած ինձ մէկ բանի էրեխէք էլ հասցրեց, որ պէտք է կարդացնէի: սիրտս ուզում էր պատուտի, որ էս էրէխէքանց ձեռքն էլ ինք ցալի գիրք տալիս էի, չէին հասկումում: Մուսի, Ինձեցի, Քրտնցուզի լեզուներ ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հողուն էլ էին էնպէս բաները դիւր գալիս: Ուզում էի շատ անգամ մազերս պահեմ որ էս օտար լեզուք անլի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր... նրանք կարդում էին էն բաները՝ որ մարդի սիրտ կարող է գրաւել, չունքի սրտի բաներ էին, Այ չի սիրելի... էսպէս բաները մտածելով օրս ու ունքս մաշտել կը: Շատ

անգամ ուզում էի գլուխը մտնու տամ: Չէի իմանում թէ
արա չարէն թնչ կըլի: Թայ յսոցց ջնամաւայ: ամա ես
ցանկ եսպես էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գծուածի պես
ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլի եզ
սիրտս լիքք տուն գալիս... Բանը հէնց էս էր՝ որ ատում
էի մտքումս՝ թէ նստեմ, ինչքան խելքս կը բերի, մեր
ազգին գոզեմ, մեր երեւելի մարդկանց արած քնջութիւննե-
րը պատմեմ, էլի մտածում էի, թէ մեզ համար գրեմ, որ
ազգը լեզուս չի հասկանալ... ես տեսնում էի, որ էս մեր
կարողալ չ'սիրող ազգը Ռայեհսոնի պատմութիւնը Գոննե
քաղաքի յիմար գիրքը ձեռնէ ձեռ էր ման անում: Էս էլ
լաւ գիտէի, որ ինչ երեւելի ազգեր կան, բոլորն էլ էրկու
լեզու ունին, հին ու նոր... միտք արի, միտք արի, մէկ
օր էլ ասեցի ինձ ու ինձ, արի քո քերականութիւն, ճար-
տասանութիւն, տրամաբանութիւն ծալիք, դրաց դիր ու
մեկ ուրիշ էլ դու դու, ինչ կըլի, կըլի... Երեսուն տարուայ
կիսի բերանս Ազատին բաց արեց: Մէկ երես բան գիտ չէի
գրել, որ հայազգի դժբառ Աղափոն Սմբատեանը ներս
մտաւ: Ուզում էի թուղթս ծածկեմ, էլ չկարացի: Ինձ հա-
մար Աստուած էր նրան էն սնաթին դրկել՝ նրա ջանին
մեռնեմ: Ջոտ արեց որ կարողամ, բարեկամիցը թնչ պէտք էր
թաքցրած: Սիրտս դողում էր կարողալիս մտքումս տեսն
եի՝ թէ հէնց հմիկ որդէ որդ, դուխը կպտտի, ունքերը
կկիտի միւսնքի նման ու իմ անլախութեան վրայ ժողո-
քունն էլա հօ կծիծաղի... Վերջացնելիս որ շատաց թէ էդ-
պէս կշարունակէք, շատ հիանալի բան կդառնայ, ուզում
էի վրայ ընկնիմ, բերանը, էն քաղցր բերանը համբուրեմ:

Ո՛չ մի գրիչ և ո՛չ մի պատմութիւն այնքան
պերճախօս չի ներկայացրել, աշխարհաբարբ կրկունքն
ու ծնունդը քան այս հանճարեղ ողբերգուն, որ
յղացման, ներշնչման և զգացմանքի մարդ էր, որ
ունէր ներքին կրակ ու կոշում, բայց թէօրեթիկաւ
չէր և ո՛չ էլ գործնական. նա շուրջում էր իրա գլու-

իւր մահու արդ, իր մարմինն էր պրկուած նոր լեզուի կարիքն և անհրաժեշտութիւնը հանաչելուի ստեղծելովին զուրկ էր իր գաղափարը գործով ցոյց տալու ընդունակութիւնից, չէր վիճում ու կուտում, չէր խրատում և յանդիմանում, այլ աղաչում էր ու պարտաւոր։ Նճանաչելով իր ներքին կրօնի ուժգնութիւնը և իր տաղանդի մեծութիւնը, նա կարգու էր զգում մի խրախուսող ձայնի։

Իրելուց յետոյ էլ, նա շունչեղ քաջութիւն տպելու այն և տարածելու, որովհետև դրանից առաջ հրատարակած աշխարհաբար այբենարանը հանդիպել էր անաշուղտութեան և արգելուել էր գրադպրութեան գործածելու։ Աւստի այժմ ար պիտի դառնար աշխարհիկ լեզուի հիմնաքարը, սչայցաւ իր ծնունդով, գրուած ու պատրաստ 1840-ին, նա մնաց անյայտ ու անմահօթ ամբողջ 18 տարի—մինչև 1858 թ. երբ արգէն ուրիշները կանխեցին ու անցան, հիմնելով ու տարածելով մի զարգովին սպա պաշարչապետը—Աղավառի երկր մի բողոքող էր երկանի բարբառը։ Նա իր շնչոտի արքայապետութեաննդով ու քերականութիւնով մտում է իբրև մի առանձին դուրս մեր պրականութեան և լեզուի մէջ... Ինչ էլ լինէր այդ գրքի վիճակը, թէկուզ նա ուշադար գշ թէ 18 այլ 30 և յիսուն տարիներ, քանի որ նա չէր կորած, նշանակում է կանգուն էր աշխարհաբարի անկեանքէ կոթորու և Արտիանն էլ այդ մէ կրկի շարքի, որով հիմք դրեց աշխարհաբար լեզուին, աշխարհիկ դրականութեանը, աշխարհ հանեց առաջին անգամ հայ ժողովրդի կեանքը, մտում է և կ'մնայ հայապոզի անհնամահ բարեբարներից մինը, արդարապէս հայտարարեւ

լով մեր լեզուի ամենամեծ և ամենատարանդուար հիմնադիրներից միսր:

1840-ին, երբ նա գրում էր իր վէպը, նման մտայնողների անշուշտ շատ ունէր, բայց հման ասողանց և ներշնչում, նման մեծութիւն և թոխչք, ունի հման հարստութիւն և փանտապիայի թափ՝ ոչ ոք Արսլեանն իբրև եւրոպական կրթութիւն ստացած անձն գիտէր, որ լեզուն պէտք է ունենայ միատնեւ առիւթիւն և մի պարզ ու որոշ քերականութիւն. դրա ծածար նա գիտէր իր մայրենի բարբառին Այդքան հետև և այդքան խորը չէին կարող մտածել նրա քննեքակիցները, որնք միևնոյն պահանջն ու կարիքը արտայայտել են ձեռ լեզուով ինչ որ իրանք լսել ու խօսել էին Ներսէս. դպրոցում: Այսպէս գալուստ Անդրանզեանը, որ աւարտել էր Արսլեանի հետ Անդրանան գալրոյը, 1848-ին տպել տուաւ « բազմա-վէպում Մուգ-դատեր մեծի իշխանի » *) « Թատերաձև հասանաւոր, մեր այթարիկ գրուածների մէջ անդրանիկներից միք, ուր իշխողն արեւելեան լեզուն է թէև, բայց արեւմտեան ձևերն ու գրաբարն էլ հաւասար չափով կարգ-կարգի առաջ են ընթանում, այսինքն այդտեղ երեւում են այն ամեն ձևերն որ գերծածական էին ներս. դպրոցում: Լեզուի այս խառնակ և անորոշ պատկերը, ուր միամտամասակ գործ են ածում թէ գրաբար թէ արեւելեան և թէ արեւմտեան ձևեր, ներկայացնում է մեզ դարձեալ ներս. դպրոցի անդրանիկ սաներից միը. Ատ. քհ. Մանդինեան: « Մեղու Հայաստանի » լրագրի և հայ թատրոնի հիմնադիր

*) Յն Բնար. Հայկ. ԿՅԻ երես:

ըը և աշխարհաբարբի վետերաններէց մինը: 1859 թ. նա ներս. դպրոցում տպել տուաւ մի գիրք, «Հայեղի գաստիարակութեան ազայոց», որի միայն երկրորդ կէսն է մեր ձեռը հասել: Դա պարունակում է խրատական պատմութիւններ մանուկների և նրանց դաստիարակութեան համար. թուականը թէպէտ մի քիչ ուշէ, և այդ ժամանակներն արդէն կային շատ մաքուր աշխարհաբարբներ, բայց Մանգիլեանը երևում է այն մարդկանցից, որոնք ինչ որ լսել ու կարդացել են, առանց ընտրութեան և մշակման ներկայացնում են ընթերցողին, դառնալով իրանց ժամանակի ճշտադոյն հայելին... նա ներսէս Ե-ի քարտուղարն էր:

Արովեանի ընկերներից էր և Գեորգու Մազաթեան Սէյազը, որ վերջը գինուորակոն դառաւ. նա նա ըստ ցանկութեան, գրում էր և գրաբար և՛ գաւնագան բարձրաներով. մաքուր գրած աշխարհաբարբի մէջն էլ անպակաս չեն արեւմտեան ձևեր, որոնք կամ ոտքի համար են դրուած և կամ սրգիւնք են այն լեզուին, որ նա սովորել էր ներս. դպրոցում *):

Սրանց մէջ գերազանց դիրք ստացաւ և յայտնի դարձաւ Ստ. Նազարեանը, որը դպրոցից տարած գազափարը թէպէտ ուշ, բայց արտայայտել սխալամենից եռանդուն, ամենից աւելի հեղինակորէնէր Դեռ իր ուղևերէն և գրաբար գրքերի առաջարկութիւն էր նա քարոզում աշխարհաբարբի անհրաժեշտութիւնը. ապա 1853-ին նա տպեց աշխարհաբարբ «Կարդասիրտարան» և առաջին հոգեպէն կերակուրտ — աշխարհա-

*) Նրա ոտանաւորները ապուած են Գնար Հայկականում և մի քանի անգամ հրատարակուած առանձին:

քար դասադիրքը, իսկ 1857 հրատարակեց մի բողոմատարուստ ժողովածու, «Հանդէս նոր հայախօսութեան» — ծայր է ի ծայր աշխարհաբար։ Դա լեզուի կողմից մի քանի քայլ ետ էր մնացել, որովհետև Նազարեանը կեանքից կարուած մի թէօրէթիկոս էր։ Հայրենիքից հեռանալով դեռ 30 թուականներին նա հեռուից միայն ստեղծել էր ցանկանում այն լեզուն, որ արդէն կար, անհամեմատ թեթև ու ճիւղն, քան իր գրածներն էին։ Նրա լեզուն գրաբարի թիֆլ. և Արարատեան բարբառի մի անաշոյ խառնուրդն է։ Մեր լեզուի զարգացման պատմութեան մէջ, սակայն, նրան է պատկանում ամենափայլուն էջերից մինը, որովհետև 1858-ից նա սկսաւ հրատարակել «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը, որ ոչք պարիսկերի ընթացքում իր բազմաթիւ աշխատակիցներով, իր նիւթով ու ձևով, իր պարզունակութեամբ ու գաղափարներով նորանոր բաների և արտայայտութիւնների մի շահմարան էր թէպէտ ոչ միշտ անշոյ հայաբան։ Նազարեանն աշխարհիկ լեզուի համար ամենից շատ հրատարակով մարտնչողն է եղել, ուստի արժանապէս համարուած է մեր նոց լեզուի սուղին հիմնադիրներից մինը...

Ար նաև Նազարեանի լեզուից որ գրուած է Հիւսիսափայլից առաջ.

Կայրու հոռոմայեցի աստուր գնացել էր Սերակոն, ոչ թէ գործի աղաքաւ, այլ անգործ վաշիչութիւն պետանելու համար, ինչպէս և ինքը ասում էր։ Այս տեղ և այստեղ ծանուցումն արեց, թէ կամք ունեմ մի փոքր այդի գնելու, ինչ տեղ կարող էի հրաւիրել եմ բարեկամները և զուարճանալ առանց խափանարկութեան» (հոռոգ. նոր հայախօ. եր. 50.)

«Ընկերակիւնի բջիջները շահմարանը էին կէս մի մեզը

պահելու համար, և զիս մի բոյնէն շինելու թաղերի վրա
 գաղտնի անողորմ հարձակոյն յայս 467 թիւովն, բնակ
 ամառան միջոցուք, զնում է 30 մինչև 40 հազար ձու
 նրի և շատաջ դնում է նա այն ձուերը, որոնցից յառաջա
 նում են աշխատակոր մեղուք, ապա այն ձուերը, որոնցից
 պիտոյ է ծնանէին որձամեղուքը... (նոյն 267 երես)

Սրանք այն անհատներն էին, որոնք իրանց տա
 հանդի և ձերքերի շնորհիւ երեան համեցին իրանց
 շրջանի և իրանց ժամանակի ոգին:—Մշտարհաբարին
 քաղաքացիութեան տալն էր նրանց ջանքը և նրա
 ընդունուիլը: Սրանք կռուողներ, կարապետներ էին,
 որոնք իրանց յետևն ունէին համեմատաբար մի սը
 սուար բազմութիւն, մինչ 40-ական թուերն անշուշտ
 մի քանի հազար հոգի:

Ես քաղդ ունեցայ տեսնելու մի այդպիսի մտ
 հատ: Այն 1905 թ. տեսողը գնալով Գորու գաւառի
 Արտաքաղաք աւանը, բնակուեցայ զիւրի քահանայ
 Տէր-Յիսակէս Տէր-Գարստեան Տէր-Աստուածապետի
 տանը: Գա լինձ համար մի հատարեալ գիւն էր
 նա պտուռնց, որ նւարտել է Ներսիսեանս դպրոցն
 1953-ին և անմիջապէս ձեռնադրուել է քահանայ հայ
 րեան վերաբնակ գիւղում, շատ քիչ անտառ առիթ ու
 նենալով Խմբարկուելու նոր դարձացող լեզուի ազ
 դեցութեանը, որովհետև խօսել ու դարձել է միշտ
 վրացերէն: Կայրէն նա առաջին անգամ լսել ու սո
 վորել է Ներսիսեան դպրոցում, իր լեզուով ու բնա
 նա մի կենդանի վկայ էր 40—50 թուականների լե
 զուին, որ խօսում էր լեռնալ դպրոցում: Այն, ինչ որ
 նա էր խօսում, մեր պարզ ու մաքուր աշխարհագրաբ
 էր մի քանի չնչին տարբերութեամբ, նա սառած էր.
 տունց (տաւեց) գարունց (կարեց) բերունց (բերեց) -

ճիշտ պնայէս, ինչպէս իրօտում են Աշտարակ գիւղում ուրեմն Առաջնորդ, ներսեւի լեզուն իշխողն է եղեր ներսեւեան դպրոցում 50 տարեան իշխեալն:

Բագրի մի գուգողիպոլիեանք մեզ հետ է գտն իս ծերունի Պերճ Պոջեանը, մեծ ուրախութեան պատճառելով մասնաւորապէս ձեռաւնի քահանային, որի դպրոցական ընկերն է եղի Պոջեանը: Այդ ատի թիւ Տէր-Հայրն իշխեց որ պատճառ անի Պերճի մի ձեռագիր, պատգամը, իրան քահանային նուիրած և ուղից մեզ ներկայութեամբ կրկին մակագրել ատը պսմ պրպէն հանքածարտի՝ վերապահի ձեռքով, նախ նի պնայտ մի դպրոցաւարտի գիրը կրկին վաւերացնելու համար:

Բաց անելով տետրակը չենք կարողանում ծածկել մեզ բուն ճիշտն ու քրքիջ ավերակ Նիստի պանելով նրա վերին աստիճանի բնորոշ վերնագրերը: Վերնագրից աւելին արդէն թճճ էր նկատարարեալան մասնաւորապէս իր բնակի ու կեանքի արժանաբար լեզուի պատճառով:

Իս այն դատագիրք տետրակներից էր, որոնք գործ էին անում ներսեւեան դպրոցում և որոնցից ոմանք, ինչպէս յետոյ կրտսնենք, պայտրուեցան էլ:

Այդ տետրակը կազմեց է Գալուստ թիւ Փափազեանը, յատկապէս ներսեւեան դպրոցի աշակերտների համար, ուր նա ուսուցիչ էր: Իս մի քառածոյ, մանրատառ տետրակ է, բաղկացած 157 երեսներից. գրաբար վերնագիրն է—Մկեղեցական Գատմութիւն արարեալ ի Գալուստ քահանայէ Փափազեանց, և արտագրեալ ի Յովնանու Պրոշեանց: Աշտարակեցոյց: Ըրճակագրապէս Յովնանեան քահ. Տէր-Ատտաւարտ:

արեան նուէր խոնարհական: Ընկալչիք զայս հի հայր
ի յիշատակ անմոռաց ցլաւիտեանս ժամանակաց
1855-ի 18-ի ապրիլի Տփլիս յառաջորդարանի հայոց
Խոնարհագոյն Զեզ ծառայ Յովի. Պրոշեանց Աշտա-
րակեցիք *):

Կնագծի տեղ ծառայող մի քանի տնայւոր թղթե-
րից յետոյ կայ և հետևեալ, ժամանակներն և մարդ-
կանց բնորոշ ուսերէն վերնագիրը. «Церковная ис-
торія Составленная священникомъ Галустомъ Папа-
зовымъ, и переписанная Иваномъ Прошовымъ для
священника Оганеза теръ-Асатурова въ помятѣ не-
выразимой любви. Прини достопочитенный отецъ!
этотъ малѣйшій подарокъ изъ глубины сердца мо-
его»:

Տնտրակը թէ նիւթի և թէ լեզուի կողմից հէնց
այսօր էլ հնացած չի կարելի համարել. այնքան նա
լու և կազմուած: Գաղափար տալու համար այդ լե-
զուի մասին դնում ենք արև մի նմուշ:

Գլուխ առաջին. Եկեղեցւոյ հիմնութիւն.

Բա. իւր սիրոյ գործը երկրիս վրայ կատարեց, իր կեան
քը շատերի փրկութեան համար գոհեց: Նրա մարմնը
գերեզմանի մէջ դրուելով, մահուան կապերը խորտակեց.

Իւր փառաւոր յարութիւնիցը բաւաստեմ օր յետոյ իւր
հօր մօտ գործու նրա աջակողմը նստելու համար: «Կնա-
ցէք, ասում է իւր աշակերտներին, սովորեցրէք ամէն ուղ-
գերին, նոցա մկրտելով հօր որդւոյ և հոգոյն սրբոյ անու-

*) Տնտրակը գործադրուել է արանց աշակերտութեան
ժամանակ: Մինչև 1859 թ. բոլոր արտագրուել է երկու մաս-
րով. աւելի ուշ: Ուղղագրութիւնը լատինում ենք անթարմախ

նորս: Ահա այս եղև նորա Աւետարանը՝ որն որ նոքա ժողովրդաց պիտի հաղորդեն, այս եղև նորա խաչը՝ որն որ նոքա կուսակցութեան աւերակների վրայ, սրանցմով ամբողջ աշխարհը ծածկուած էր, պիտի հաստատեն: Բայց ինչպէս պիտի արդիւնաւորեն նոքա էս տարապայման գործը, բաւական է նոցա լոկ պատուէրը Քրիստոսի. չէ պէտք նոցա մին երկնային լոյս, որպէս զի նոցա սիրտը նորոգէ և ճշմարտութիւնը ուսուցանէ, և նոցա ժաշուած գէմ չարչարանաց դէմ արջաւելու կարողանան: Նա՛ որը որ նոցա տսել էր գնացէք, նոցա ասել էր նոյպէս, ինձի ամեն իշխանութիւնը տուած է երկնքի մէջ և երկրիս վրայ:

Հայր Յովհաննիսի արխիւիին ենք պարտական այլ չորս հատ մեծ և վոքք տետրակներ, որոնք աւանդուել են Ներսիսեան դպրոցում մինչև 1853 թ., դրանք բոլորն էլ աշխարհաբար են. երեքը կրօնական բովանդակութեամբ՝ իսկ չորրորդը Ֆիզիքայի տետր է, ուր խօսուում է յատկապէս ջերմութեան մասին:

Բացման հետ, Ներսէսը մատակարարեց իր գրարոցը նաև տպարանով, որ առաջին հայ տպարանն էր Թիֆլիզում: Այդտեղ բացի այլ և այլ գրքերից, տրււում էին նաև այն դասագրքերը, որոնք հաւանութիւն էին ստացել գործադրուելու Ներսիսեան դպրոցում: Բարեբաղդարար մեր ձեռն են հասել այդպիսի երկու դասագիրք, որոնցից առաջինը հետեւեալ վերնագիրն ունի. — «Նոր այբենարան, կամ սկիզբն ընթերցանութեան հայոց. — գիրք առաջին. Թիֆլիզ 1855 թ. ի տպարանի Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի: Այստեղ աշխարհաբար թեթև վարժութիւններից յետոյ աստիճանաբար անցնում է գրաբար օգոթքնե-

րին... երկրորդ գիշերն որ աւելի կարևոր ու նշանաւոր, աւելի խնամքով ու հոգածութեամբ է կազմած, հետեւեալ վերնագիրն ունի. «Բարոյական խրատք և *) հատուածք արձակք և շափաւորք ի պէտս ընթերցանութեան մանկանց. զիտք երկրորդ. 1855 թ. Քիֆլից, ներսիսեան դպրոցի տպարանում» Աս մանուկների համար կազմած մի դասագիրք է, որ առաջ-ճառարար, աշխարհարարից տանում է դէպի գրաբարը. հեղինակը՝ անուն չիւն, բայց երևում է խնջ և հմտութիւն, ճաշակ և գիտութիւն (Արդեօք Շանշեանի մատը չէ որ մշակել ու դասաւորել է նիւթը):

Գարնորն այն է, որ սա կոչոււմ է Վերկորդ գիրի, ուրեմն ունեցել է և առաջինը. — Բովանդակութեանը նայելով, սա ուսուցման երրորդ տարուայ նիւթ պիտի եղած լինի:

Աշխարհարարը, չեմ ասում այն ժամանակուայ, այլ նոյն իսկ ներկայիս համար կարող է օրինակելի

---

*) Սրանից առաջ և անհամեմատ աւելի հմտ ու մանկավարժօրէն էր կազմուած Ն. Արովկանի Այբեհարանը, փոքրիկ խրատական անեկդոտներով և յօդուածներով. այդ գրքոյնի մի հագուագիւտ օրինակն ամբողջովին մենք տեսել ենք մի պարոնի մօտ Առաջարածն, ուր Արովեանը բացատրում է դասաւարտման եղանակը, գրաբար է յօդուածներն աշխարհարար (Արարատեան բարձրագոյ) կան և մի քանի գրագագ աղօթքներ: Լեզուին նայելով, գիրքը գրուած պիտի լինի 1835-ից յետոյ, բայց ոչ ոչ 1840-ից, երբ գրուեց «Վերք-Հայաստանի»-ն: Ինչպէս յայտնի է, այս դասագիրքը գործադրութիւն չգտաւ, որովհետեւ ժամանակի հոգևորականութիւնն արգելեց այն իբրև վրեժախորհրդաւորութիւն:

համարել, այնքան իսկ կարգաւարտ է խելացի, քերականորէն և հմտորէն, որ ընթերցողը կը բանակ հետեւեալ հատուածիցս:

Ա շ խ ա ր ճ ա ք ա ր ի Ե մ ու շ

«Զարթիր, զարթիր սիրելի մանուկդ իմ, զարթիր և ծախի առք դէպի երկինքը: Ռ՛հ, ի՛նչ գեղեցիկ տեսարան է: մտիկ առաւ առեգակի գուռ գլուխն ևս բուսապայլ մարմից վեհ հսկայի պէս սկսում է կրօք ընթացքը:

Մարդս արեգակի դուռ գալը տեսնելուց՝ կարծում է թէ աշխարհքս նոր է ստեղծուած: Հէնց իրա առաջին ճառագայթները ծագելուց՝ ամեն բանը նորոգուած է, ամեն բանը գեղեցիկանում և պայծառանում է: Երկինքը կբաղ է է կարուած լեռների գլխաբները ազուայ պոյն են դառնում, բնականորէն դարձնուած են կանաչապտի գուռերով, դաշտերը կենցաղահարու են ձագիկները կրտսց կակոնները բանալով սքանչելի անուշահոտութիւն են բոլորուած: Եղաթ վրայ գիշերը վեր (վեր) եկած ցօղի հատերը՝ կարծես թէ մէկ-մէկ անդամանդ ըլնեն:

Քոչուները իրանց քաղցր և գեղեցիկ երգերով հնչեցնում են օդը: Ռ՛հ, էն ժամանակը թռչալէս սքանչելի է քնարեկանը: Անք որ կողմն որ դարձնես՝ ամեն մէկ արտորած՝ Արարի մեծ վայելչութիւնն և փառքն է քարոզուել և որպէս թէ մեզ էլ հրաւիրում են զր իրանց հետ միանալով Աստուծն գովենք և փառք տանք»:

Սա մի լեզու է, որ իր նժանը չունի հէնց ներկայում: աշխարհարարի իսկական գտումն ու բերեղացումն է դա, ուստի և այս դասագիրքը աշխարհարարի ամենամեծ հիմնաքարերից միւր: Տ՛արդ մեր լեզուի օրէնքներն ու ոգին ոչ ոք է հասկացել այնպէս հիմնաւոր, ինչպէս այլ հասկացել է այս դասագրքի անյայտ յօրինողը: Գրարարի ճնշող ազդեցու-

Թիւնը, արեւմտեան լեզուով երևան եկած մամուլն և արեւմտահայ ուսուցիչները Ներսիսեան դպրոցում և այլուր, լեզուից տգէտ, բայց ազդեցիկ ու տաղանդաւոր անձինք չկարողացան ճանաչել այդ նոր-նոր գտուած ու բիւրեղացած վտակը, որ կարկաչելու վրայ էր Ներսիսեան դպրոցում և հէնց այստեղ, բնում, ամեն ջանք թափեցին այդ վտակը պղտորելու և խռոնակելու, որ ցոյց կարելի է ապփաստօրէն. այսպէս՝ մեր ձեռն է հասել և մի պաշտօնական դոկումենտ. «Ակտ կամ տարեկան հանդէս Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի հայոց թիֆլիզոյ»—1853 թ. փարտի 17-ին կարտարուած: Առաջին երեք թղթում գրաբար նկարագրւած է հանգէսը, ապա գալիս է մի խորոխ ոճով և առոյգ լեզուով գրած աշխարհաբար ճառ, որ կարդացել է «Վերին դասարանի աշակերտ Յարութիւն Միրիմանեանցը: Մրան յաջորդում է հոգաբարձութեան տուած հաշիւը, նոյնպէս աշխարհաբար: Յարութիւն Միրիմանեանցն իր ճառի մէջ յիշում է, որ ցարի ու կէս առաջ ուրեմն 1851-ին ինքը կեկի՛ն յօտւած է եղել հանդիսականների առաջ, անշուշտ կրկին մի այնպիսի հանդիսի ժամանակ:—Ահա մի հատուած այդ ճառից.

«Աստուածագումար ժողով.

Կարելի է ոճանց ականջներին ծանր թուի այս վսեմ աստուածագումար անունը տալ ներկայ ժողովոյս: Կարելի է ոճանք այս բառը սեպհական համարեն մի միայն եկեղեցական բուրբ ժողովների, որոնք ժամանակ ժամանակ հաւարեցան կամ հաւատոյ մասանց քննութեան համար և կամ եկեղեցական բարեգործութեանց մասին: Այլ ես, որ հաստատ հաւատում եմ Քրիստոսի անսուտ խոսածանցը, իմանալի աչօք տեսնում եմ Քրիստոսին մեր մէջ, բա-

տորում ինքը խոստացաւ՝ «Ուր ժողովեսցին երկու կամ երեք յանուն իմ, ահա եմ ես ի մէջ նոցա»։ Թողացէք, տեաքք, Քրիստոս մեր մէջն է։ Զօրացէք, եղբարք, մեզ հետ է նա... Բարձրացուցէք ձեր հոգւոյ այլը և անդրուժարար կը տեսնէք Քրիստոսին բազմեալ այս հանդիսիս զահագլուխ։ Բացէք մարմնոյ և մտաց աչքերդ, և տեսէք Քրիստոսի եկեղեցւոյ աւանդապահը, սրբազնագոյն հայրապետս իր հայրական քաղցր ակնարկութեամբը պըսակ այս հանդիսիս, ժողով տուէք նորա պատկառելի կերպարանքին, որ իբրև մեծ, բաշմաշխատ երկբազործ, արևանք տիրք թափելով, վարել, ցանել, հնձիլ և այս կաղիս մէջ հաւաքել է իւր պատւական հունձը և ալժմ մին ուրախական հանգստեամբ մտիկ է տալի, թէ որքան և որպիսի արդիւնք է բերել իրա ըզմամեալ անքուն աշխատանքը։ Զեղոմնից շատերը, տեաքք, տարի ու կէս անաջ այս խնաստութեան տաճարիս մէջ հաւաքուած լսեցիք այն ճառը, որը որ ես կարդացի բնաբան դնելով Առգամոնի բանը «սկիզբն իմաստութեան երկիւզ տեառն»... Քրիստոնէութիւնը և ազգութիւնը լինելով իմ ներկայ ճառիս նիւթը, ջանացի իմ և Զեր հեշտութեան համար մէկ մէկուց բաժանել և ջոկ-ջոկ խօսել ամէն մին մասին վրայ։ Բայց որչափ աշխատեցայ բաժանել իրարից այս երկու տնրաժանելի նիւթը, հնար չիլաւ, և գրեթէ, այս նիւթի վրա խորհելու ժամանակս մին ձայն հատու տկանջս... և այլն»։

Առոյգ, հուժկու և գեղեցիկ լեզու է այս, բայց նախկինի համեմատութեամբ մեծապէս պղտոր, խառնակ, ու շփոթ, որովհետև քերականորէն սա ոչ կանոնաւոր աշխարհաբարէ, ոչ գրաբար, այլ երկուսի մի խառնուրդը։—

Այս հանդէան աւ հաշուեաւութիւնն էլ՝ մի նոր առաջոյց է, որ ներսիսեան դպրոցը հասարակու-

Թեան հետ խօսում և հաղորդակցում էր աշխարհաբար: Այս գրքի 47-երեսներից 35-ը աշխարհաբար է գրուած: Ներսիսեան դպրոցում գտնուած էին նոյն խոյ լաւագոյն պայճաններ մի ինքնուրոյն լեզու մշակելու և ստեղծելու համար, դա—որդեգրութիւնն էր: 40-ի չափ որդեգիրներ, կիսով չափ կղզիացած, ապրում էին ներսիսեան դպրոցում պրոէն հետու ընտանեկան դամիկ լեզուից, մի տեսակ ռուսական համայնքի կեանքով, որ դատարանում խօսած ու լրտածը պիտի դարձնէր առօրեայ լեզու: Մի բաղդաւոր հանգամանքի շնորհիւ այդ լեզուն փակ չէր հասարակութեան համար, այլ ճամեն կիրակի ներսիսեան դպրոցի ընդունակ սաները քաղաք էին խօսում *Քիֆիլիզի զանազան եկեղեցիներում, քարազտութեան մէջ փարժուելու հաճար:*

Մեր ձեռնէ հասել այդպիսի մի քարոզի օրինակ, որ ներսիսեան դպրոցի աշակերտներից մինն ասել է եկեղեցում տասն պատուիրանների մասին. Դա մի սևագրութիւն է, որ քարոզողը նախապարտապատէ է շատ լան աւելացնելով ու ջնջելով, մի թանկագին նմուշ այն լեզուի, որ ներսիսեան դպրոցի տանը գործ էր անում հասարակութեան հետ հաղորդակցելիս: Թէպէտ տետրակի վրայ թուագրութիւն վկայ, բայց գրուած է 1853-ից առաջ—որովհետև պատկանում է մի աշակերտի, որ աւարտել է ներս. դպրոցը 1853-ին:

Ահա մի նմուշ այդ քարոզից:

«Ահ արնուցոս զանոան տեան Աստուծոյ քո ի վրայ անտեսաց, էս պատուիրանքոյ: Ապուած արդեւում է, որ իրա անունը ամէն բանի վրայ չդնենք, և նրանով չերդ-

նուք և ցոյց է տալիս որ Աստուծոյ անունը շատ զգուշութեամբ պէտք է մեր բերանից հանել, ինչպէս Աստուծաձայնումը տեսնում ենք օրինակը երբոր խորայեւցիք Աստուծոյ անունը ապիս էին որչափ դողում և սարսափում էին. հրամայում է նոյնպէս նրա անունը տալիս ժամանակ սրտի մէջ զգալ նրա մեծութիւնը և սրբութիւնը և չծիծաղել. և փուչ բաների վրէժն չխշել նրա անունը...

Քէ Ներսիսեան դպրոցում միայն աշակերտները չէին աշխարհաբար խօսող, սովորող ու գրող, պարզ է ինքնին: նրանք անպայման պիտի անգէին ուսուցիչները վրայ և հին սերնդին էլ տանէին իրանց հետ դա բխում է հէնց իրերի բնական ընթացքից: Լաւազոյն ապացոյցը Յակոբ վարժապետ Կարինեանն է. նա էրգրումցի էր և կրթուած Գարապետ եպիսկոպոսի դպրոցում: 1838-ին երբ վերջինս առաջորդ էր Քիփիզում, Ախալցխայից բերաւ իր նախկին էրգրումցի սաներին Յ. Կարինեանին, Հ. Շահնազարեանին, Գ. Տէր-Աղէքսանգրեանին և Գ. Տէր-Յովհաննիսեանին իբրև ուսուցիչ Ներսիսեան դպրոցը:*) Այն Տաճկաստանցի ուսուցիչների, արևմտեան լրանդիրների և մանաւանդ 1840 թուականից հիանարանկող ինգլիզերէնի ազդեցութեամբ պէտք է բացատրել արևմտեան ձևերի ազդեցութիւնն ու յանձնարարի կիրառութիւնը ժամանակակից այխարհաբարում: Այդ ուսուցիչների մէջ ամենից երանդոտն ու ազդեցիկը Յակոբ վարժապետն էր. գիտուն, խոհուն, ու ճարտար. նա երկար ժամանակ աւանդում էր հայերէն, թուրք գրաբարիկոն և ինչպէս գիտենք նրա

*) Մալխասեան. Ներս դպրոցի պատմութ. 57.

աշակերտների վկայութիւններէց, մինը, աղղեցիկ և ամենայաւ ուսուցիչներէց:

Արդ, այդ հասուն ու կազմակերպուած մարդը, որ բացի գրաբարից, ունէր իր սեփական մայրենի արեւմտեան լեզուն, 1853 թ. թարգմանում և տպել է տալիս Ներսիսեան դպրոցի մի այլ ուսուցչի Միքայէլ Պատկանեանի հետ «Ինկուլիզիցիայ ի դպրոցայ» — երկու հատորանոց գործը աշխարհարար, տպուած Ներսիսեան դպրոցի տպարանում: Սա այն մարդն է որ մի տասը տարի առաջ գրաբար պիեսներ էր եղերերգում. «Վ մահն Աբելի և ի զենուհն Իսահակայ» *): Սրանք երկուսով ապա հրատարակեցին Ինկուլիզիցիայի պատմութիւնն էլ աշխարհարար լեզուով: 1857 թ. նա աշխարհիկ լեզուով մի առաջաբան գրեց երեք կաթոլիկ վարդապետների գարձի առթիւ **): այնպէս թեթև ու պարզ, այնքան դողար և հոճելի, որ կարծես ներկայի մի Ֆելետտօնիստը լինի: Այնուհետև նրա հրատարակած դործերը, նոյն իսկ գրաբարի վերաբերեալ՝ աշխարհարար են, օր. Սորենացու բազգատութեան առաջաբանը. 1858 թ. Շուշանիկ թատրերգութիւնը, 1860-ին և այլն...

Կարինեանի գործակից և մտերիմ ընկերն էր Միքայէլ Պատկանեանը, նոյնպէս ուսուցիչ Ներսիսեան դպրոցի, որ հրատարակեց հետեեալ գերբը. «Պարգև Մանկանց, աշխատասիրեալ ի Միքայել Սերովբեան Պատկանեանց, երկրորդ տպագրութիւն, 1856,

*) Տպուած Մոսկուայում. 1841 թ.

**) Պատմութիւն և պատճառք վերագարձի երկը վարդապետաց, կրկին տպագրեալ 1857 ամի Թիֆլիզ:

Թիֆլիզ»։ 110 երեսներից բաղկացած մի գիրք է դա, կարծեմ թարգմանութիւնս դուս. «Другъ дѣтѣй» գործից, որ աստիճանաբար պատմում է և սովորեցնում, թէ աշակերտն ինչպէս պիտի պահի իրան տանը, ուսումնարանում և այլուր։ Իսկ մի այնպիսի գեղեցիկ և խրատական գրուածք է, որ նիւթի թէ լեզուի կողմից հէնց այսօր կարող է մեր անպէտք գասագրքերից շատերին փոխաքինել։ Ի նկատի ունենալով որ մեր ձեռը հասածը երկրորդ սպազբութիւնն է, առաջինը առ սակաւը պէտք է ենթադրել մի 5. ամբի ամաջ տպուած, ուրեմն 1850-ին կամ աւելի վաղ... Ինչ ասել կուզի որ սա նոյնպէս եղել է գասագիրք և ընթերցանութեան գիրք հաւանօրէն ուսման չորրորդ ու հինգերորդ տարիներում և անշուշտ շարունակութիւնն է եղել այն դասագրքերի, որ մենք յիշեցինք վերել։

Այսպէս՝ հիմնադրութեան օրից, ներդիւստան դարձրոցը եղել է մի մկրտութեան աւազան, ուր ամբողջ հայութիւնը անխտիր, Գարիգից, Գարակաստանից, Աստրախանից ու Մոսկուայից մինչև Պոլսու և Հայաստանի իտրքերը, կոչ է արել հաւաքելու և ի մի խմբելու այն ամեն մտաւոր օյժերը, որոնք կարող էին ուսուցանել կամ օւսանել։ Թէ օւսուցիչների և թէ աշակերտների խումբը մի հաւաքածու էր ամբողջ հայութեան։ Այդ դպրոցը սովորում էր և սովորեցնում, սփեզմում էր ու տարածում, ունէր սոցալտան, ունէր կենդանի հարգրգակցութիւն հասարակութեան հետ, հանդէսներով ու ակտերով, հոգաբարձական ժողովներով և ընտրութիւններով, կուսակցական վէճերով ու կռիւներով, բանաւոր ու ստա-

ւոր, տպած և անտիպ դասագրքերով: Ընթերցանութեան գրքերով, հաշուետուութեամբ և ճտեղծերով, մինչև իսկ քարոզներով եկեղեցիներում: Նա կամայ-ակամայ շնորմանոցն եղաւ այն ծաղկի, որ յետոյ երևան եկաւ նրա սաների մէջ որպէս նրանց մտքերի և գանգափարոնների արտայայտիչ:— աշխարհիկ լեզուն էր դա:

Կուլտուրայի պատմութիւնից յայտնի է, որ գաղափարները զարգանալու, տարածուելու և ընդհանրանալու համար հարկաւոր է մտ սակաւը մի 20—25 տարի: Ի նկատի ունենալով որ Ներսիսեան դպրոցը բացուել էր 1824-ին և արեւելեան լեզուն առաջին սերմարանն էր, այդ լեզուն ծլելով ու զարգանալով 1850 թուականներին անհրաժեշտորէն պիտի յայտնէր իր գոյութեան իրաւունքը: Այն սերունդը որ կրթուելու մեծացել էր այդ լեզուի հետ, առաջին կարնայետար պիտի հանդիսանար նրա իրաւունքների համար հռուող, և Արտվեան ու Նազարեան, Մէյադ ու Ստ. Մանդլինեան, Կարինեան ու Միքայէլ Պատկանեան, Շերմապանեան ու Միրիմանեան անհրաժեշտորէն, առանց նախ իսկ իրանց խորին գիտացութեան պիտի հիմնադիր դասնապետն այն լեզուն, աւելի ճիշտ, պիտուզը պիտի դասնապետն այն սերմերի, որոնք ցանուած էին նրանց մէջ Ներսիսեան դպրոցում... Փանմասակի բերմամբ: Փանմասակը և ֆիբրի բերմանքն է որ հետոսների ծնում, ոչ ընդհանրապէս: Արտվեանը, որ իր ներարդային բնակարանութեամբ և առք ու կրթութեամբ մտնողներով շնորհիւ մի 10 տարով Փանմասակից առաջ զկաւ հիւր, ջնայելով որ անդամդի կողմից դրեթէ մրցակից չուէր. ոչ ընդհանրապէս, ոչ էլ մտտիկ յաջորդների մէջ, այնպէս սուտեց, որ իր

գործը մի տասը տարով ուշացաւ բուն ժամանակից...

Լեզուն ուրեմն պատրաստ էր, ժամանակը հասունացած և յարմարաւոր: Հարկաւոր էր մի տաղանդ, որ այդ ամենն ի մի հաւաքէր, լուսամփոփ ապակու նման կենդրոնացնելով իր մէջ խտացնէր և դուրս ցայտէր հասարակութիւնից առածը հասարակութեանը մատուցանելու, զաւելով և համախմբելով իր անհատական դրոշմի տակ: Արևելեան լեզուն սպասում էր իր Գանսէին և Գետրարկային, նա ծնեց, ու առաջնութեան դափնին խլեց նոյն իսկ Խ. Սրովեանից, դո՛ւ Ռ. Գատկանեանն էր:

Յակայն, նրան նանաչելու և նրան առաջ դալը հանձնաձևով հարձար, ևլէտք է նախ բաց անենք մեր պարբերական մամուլի պատմութեան սկիզբը, ապա մի եղբի դպրոցի պատմութեան էջերը, որ հիմնուած էր հեռաւոր չիւնիւմով. դա Լազարեան ճեմարանն էր:

Մ Ա Մ Ո Ւ Ն

19 դարու աչքն ու բերանը, պարբերական մամուլը, չէր կարող առանց ազդեցութեան մնալ հայ կեանքի և մտքի վրայ: Նա վաղուց արդէն գոյութիւն ունէր հայի գաղթավայրերում, թէպէտ գրաբար: 1839 թ. բողոքական միսիօնարներն սկսում են Չմիւտնիայում «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» աշխարհիկ լեզուով թերթը: Դրանից մի տարի յետոյ, նոյն տեղը լուսաւորչական հայերի ձեռքով հրատարակուել է սկսում և «Արշալոյս Արարատեան» նոյնպէս աշխարհիկ, որին մինը միւսի յետևից յաջորդում են «Ազդարար Բիւղանդիան» Պոլսում 1840. «Բաղմավէպ». 1843-ին Վենետիկում, «Հայրենասէր» և այլն... Այս թերթերը չէին կարող առանց ազդեցութեան մնալ արևելեան հայերի վրայ:

1847-ին Թիֆլիզում՝ իշխան Վօրօնցօվի զբոհմամբ լոյս է տեսնում «Кавказъ» ուսեսերէն թերթը: Իշխանը կամենում էր, որ նոյնը ապուի նաև հայերէն, վրացերէն ու թուրքերէն լեզուներով: Վրացերէնի և թուրքերէնի համար յարմար խմբագիրներ

չեն գտնուժ, իսկ հայերէնի խմբագրութիւնն յանձնուժ են Ներսիսեան զպրոցի երկու յայտնի ուսուցիչներին—Միքայէլ Պատկանեանին և Ակոբ վարժապետ Կարինեանին: Սա արևելահայ տուաջին թերթն էր, այն էլ գրաբար. խմբագրուժ էր բաւական չոր ու ցամաք, աշխատակիցներից գլխաւորն էր Գաբր. քհն. Պատկանեանը: Գծի տակ միայն, երբեմն, լոյս էին տեսնուժ աշխարհիկ լեզուով կամ գաւառաբարբառով բաւական հետաքրքրաշարժ յօդուածներ, ըստ մեծի մասին. Մ. Զոհրաբեանի գրչից, որ հրատարակած ունի նաև մի քանի գրաբար գրքեր (ըստ մեծի մասին ոտանաւոր): Սրանք անդրանիկ յօդուածներն էին աշխարհիկ լեզուով: Այդ թերթի կեանքը, սակայն, երկու տարի տևելով գաղարեց, մինչև որ դրա ետանդունն աշխատակից Գաբ. քհն. Պատկանեանը, սեփական տպարանուժ հրատարակել սկսաւ «Նորարատ» թերթը 1850-ի սեպտեմբեր ամսից աշխարհաբար լեզուով: Սա թէ լեզուի և թէ նիւթի կողմից անհամեմատ մատչելի էր ժողովրդին քան գրաբար «Կովկասը»:— Այս թերթի նիւթը կրօնաբարոյական գրոյքներ էին, մատչելի յօդուածներ Հայոց պատմութիւնից, ոտանաւորներ և բանաստեղծութիւններ:

Գաբրիէլ քահանան ծնուել էր թիֆլիզ 1802 թ. ապա մեծացել և ուսել էր Աստրախանի ուսաց սեմինարիայուժ. քահանայ էր ձեռնադրուել 1832-ին և քահանայագործել է նոր Նախիջևանուժ. 1845-ին եկաւ թիֆլիզ և ինչպէս տեսանք, աշխատակցուժ էր «Կովկասին»: 1860-ին նա րեսուչ էր Ներսիսեան դպրոցուժ, արևմտահայ թերթերը, Ներսիսեան զրկոցուժ, գոյութիւն ունեցող աշխարհիկ լեզուն և եղ-

բօր թերթի մնաջողութիւնն, ինչպէս երևում է, այն համոզմանը բերին Քարրիէլ քահանային, որ հարկաւոր է աշխարհաբար լրագրի հիմնել: Թերթը հիասարկեցին նա 48 ամբեկան էր: մի հասակ, որ թոյլ չի ամբիս ոգևորուելու և ոչ էլ դիւրութեամբ նոր համոզումների ենթարկուելու, սակայն, ժերութեան շէմքին հանգնած գրաբարագէտ քահանան խզեց գրաբարի հապերը, ժողովրդին նոր թերթի հետ նոր լեզու տալու համար:

Ահա թէ նա ինչ է գրում լեզուի մասին իր թերթի № 2-ում.

«Արարտեան երկիրն իր համար յատուկ լեզու չունի այժմ. նորա յատուկ լեզուն այն է, որ Երևանայ վաւաւառան կամ Էջմիածնի չորս կողմ կը խօսին: Բայց եթէ փոքր ինչ հեռանաս այս միջակէտն, Վրաստանի հայաց լեզուն կ'լսես, կամ Գիւրգիստանի, կամ Օսմանցոց: Բայց առ ժամանակ հնազանդիցանք հասարակաց կամեցողութեան, և սկսանք այն լեզուաւ գրել, որն որ մեր ձաւոր է Վրաստանի և Աստրախանայ կամ Ռուսաստանի լեզուին»:

Կարծիքն ու մտադրութիւնն իր կարգին, բայց այս լեզուի նմուշը ցոյց է տանին, որ սն ոչ Աստրախանի լեզու է, ոչ էլ Վրաստանի, այլ մի բարեխոսեան խառնուրդ գրաբար, արևմտեան և արևելեան ձևերի տոհասարակ:

Այն թերթում էր, որ առայլն անգամ գրել սկսաւ խմբագրի որդին, Ռնփայէլ Գանդանեանը, գրաբար և աշխարհաբար ուսանաւորներ և յօդուածներ: Ռնփայէլը գրտչին էր պանդանում այն պիւրբար ձօնը, որ պիւրած էր Լեզարեան տոհմի վերջին արու գնւակի մահուան առթիւ. Այդ ձօնն առանց

Թոյլտուութեան առնուած էր սև շրջանակի մէջ, որ-
պէս խորին սուգի նշան, որի պատճառով և մեր
անդրանիկ աշխարհիկ թերթը դազարման ենթար-
կուեց 1851-ին:—Այդտեղ էր, ի միջի այլոց, որ
Ռափայէլը տպեց իր անդրանիկ պօէման «մահ Զար-
մայր նահապետին» և մի քանի այլ ոտանաւորներ:

Այնուհետև բաւական երկար ժամանակով մենք
զրկուում ենք պարբերական մամուլից, որ վերստին
սկսւում է միայն 1858-ին Թիֆլիզում «Մեզու Հա-
յաստանի» և «Կոռնիկ» իսկ Մոսկուայում «Հիւսիսա-
փայլ» և գրաբար «Ճոռաքաղ» պարբերական թերթե-
րով:

ԳԼ. VIII

Լ Ա Ջ Ա Ր Ե Ա Ն Ճ Ե Մ Ա Ր Ա Ն

Դեռ 1815 թ. Լազարեանների փառաւոր տոհմը, որ Ռուսահայոց համար Մեղիչիւնների տոհմն է եղել. Մոսկուայում հիմնել էր Լազարեան ճեմարանը, Հայ մանուկներ կրթելու համար: Լեզուի վերաբերեալ այնտեղ էլ պէտք է լինէին նոյն պայմաններն ու հանգամանքները, ինչ որ Ներսիսեան դպրոցում, եթէ նա այքան հեռու և կտրուած չլինէր մայրենի հողից: Մենք տարաբաղդարար ծանօթ չենք Լազարեան ճեմարանի պատմութեանը, սակայն, գիտենք, որ նա փոքր ու սահմանափակ չափերով պիտի կարենար անել այն, ինչ որ աշխարհիկ լեզուի վերաբերմամբ կատարում էր Ներսիսեան դպրոցը աւելի լայն ու ընդարձակ չափերով:

Մենք տեսանք, նր Ներսիսեան գպրոցում չէր իշխում որևէ բարբառ, այլ գոյացել էր այդ բարբառներից մի խառնուրդ, այն ինչ, վկայութիւն ունինք, որ Լազարեան ճեմարանում տիրում էր Աստուրախանի բարբառը:

Անկասկած, Լազարեան ճեմարանում կար աւելի

գիտութիւն ու թէօրիս, մինչ ներսիսեան դպրոցու աւելի իրականութիւն ու կեանք: Նա օտար հողի և օտար երկնքի տակ արհեստաբար խնամուող ջերմոցի մի ծաղիկ էր, սա ազատ ու բնական պայմանների, իր կլիմայի և իր հողի մէջ աճող մի բոյս: Մի նոր լեզու այնտեղ չէր կարող աճել ու զարգանալ հէնց այն պատճառով, որ դասաւանդման լեզուն, բացի կրօնից և հայերէնից, եղել է ռուսերէն և օտար տարբը միշտ գերիշխող: Եթէ նա չունէր պտեղծելու պայմանները, սակայն, իր լայն ծրարում և հիմնաւոր ուսմամբ զարգացնում էր իր սաների միտքը և լայնացնում նրանց աշխարհայեացքը. իսկ մի զարգացած ու կրթուած մարդ, եթէ նրա մէջ չէր մեռած հայութեան հողին, չէր կարող չզգալ աշխարհաբարի պահանջը, ի նկատի ունենալով հէնց իրան ընտանի և սովոր. Ռուսերէն լեզուն: Եթէ Լսաբերեան ճեմարանը լեզու չէր տալիս, հող գոնէ պատրաստում էր նոր սերմերի համար իր սաների մէջ և խնամքը մայրենի լեզուն մշակելով ազնուացնելու, անպակաս է եղել այդ դպրոցում. վիայութիւն ունինք, որ

«Վեհազնեայ Ազա Յովակիմի լեզուի և որպատանութեան ձևերով և հանգուցեալ Ազայ Մարգարայ Խոջնիցի պարզ հայերէն խօսակցութեամբ՝ այն երկոց մայրաքաղաքաց և մանաւանդ այժմեան ճեմարանի մէջ հասարակեալ հայերէն լեզուի հիմը գրին. և այն լեզուն կարելի է Արարատեան լեզու անուանել, որ հեռի է կոպիտ աշխարհաբառէն և շատ մերձաւոր գրոց լեզուին, բայց առանց խրթնութեան՝ իւրաքանչիւր բան իւր սահմանաւոր նշանակութիւնն ունենալով:

Սև սրտ պատճառն այն էր, որ ամենայն երկիրներէ

այն ճեմարանը աշակերտք հաւաքուեցա՛ն: Կարժապետը՝ ուշադրութեամբ ականջ էին դնում աշակերտաց խօսակցութեան, և նոցա լեզուէն հեռացնում էին ամենայն խորթ և անհունճի գաւառական բառերն ու արտասանութիւններն. և որն որ լինում էր արդրժ և ընտ կամոնի, այն էին քրդնում. այս պատճառաւ շատ փամփայտի մէջ պշակերտաց զանազան գաւառական պարզ հայերէն խօսակցութիւնիցն կազմուեցաւ մի պարզ հայերէն լեզու, որն որ այժմ հասկանալի է թէ օսմանցւոց, Քէ պարսից, Քէ քրդստանի և Քէ Կրաստանի հայոց. և իւրեան յասկութեամբն՝ աւելի մերձաւոր լինելով Երևանցոց հայերէն պարզ լեզուին, արժանապէս կոտուի Արարատեան լեզուն:

Այսպէս է գրում Գարրիէլ քաննանն 1850-ին «Արարատ» թերթի № 2-ում *): Եթէ փաստերը ճիշտ են, ապա այդ լեզուն Երարատեան անուանելը միամիտ գայմանն ակադ. Քրդին, Ք. Գատկանեանը, իր յիշողութիւնների մէջ, որ վերաբերում է 1843—49 թուերին, երբ նա աշակերտել է Լազարեան ճեմարանում, հետեւեալն է գրում.

«Մինչև 1843 թ. ճեմարանի աշակերտաց հայկական բարբառը պահպան պատճառներով ցատարաբանական էր. մենք կարծում էինք, թէ շատ սկզբան քոչք է գալիս, երբ որ միամիտ-ասում էինք՝ զնացիմ, բերամ, արւոտե կերեցիմ, տըւեցիմ, եագուզ, քըթացամ... բիրդան, հուշաթ և այլն... Նէնց որ Մ. Էմինը առաջին անգամ ոտքը կոխեց մեր դասարան, մեր խօսակցութեան լեզուն օրէց օր սկստ մաքրուելու, կանոնակարգուելու կոկրուելու, շատ կամ ստեղծ դաշնակաւորութիւն ստանալու, և ասոցաւ այն կերպարանքը, որն որ մենք այսօր տեսնում ենք անարդարապէս արարատեան կիւրում՝ բարբառուն, որ ըստ

*) Հ. Բ. Սարգսեան. Արկհաղիւրդակաւ. գրքին. Միւլթարեան. էր. 157.

ամենայն իրաւանց և արդարութեան պէտք էր ճեմարպետական բարբառ անուանելու և որի, եթէ ոչ ստեղծողը, գէթ կերպարանք և շքեղութիւն տուողը Մ. Էմինին ճանաչելու *)

Ինչպէս տեսնում էք, որդին, որ անկասկած հօրից աւելի իրաղեկ էր գործին, հերքում է հօր գրածը: Էմինի նշանակութիւնն էլ աշխարհաբարի վերաբերմամբ նա յայտնապէս չափազանցում է. Էմինն էր և միշտ մնաց աշխարհաբարի թշնամի և թունդ գրաբարիկոս. թէպէտ իբրև հայկաբան ուսուցիչ, անկասկած հոգ պիտէ տարած լինէր աշակերտների մաքուր հայախօսութեան վրայ:

Թէ աշխարհաբարի վերաբերմամբ մինչև 40-ական թուերը Լազարեան ճեմարանը, չնայելով մասնաւոր անհատների ջանքերին, որևէ խոշոր հետևանքի չկարողացաւ հասնել, երևում է Գէորգ Ախվերդեանի լեզուից, Սայաթ-Նովայի առաջաբանում: Նա ծնաւ թիֆլիս 1818-ին. 1830-ին նա արդէն Լազարեան ճեմ. սան էր. 1834-ին աւարտելով, մտաւ համալսարան և 1839-ին ստացաւ զինուորական բժշկի պաշտօն: 1846-ին հաստատուեց թիֆլիս և 1848-ին հոգաբարձու էր Ներս. դպր.:

Այդ ժամանակներն էր, որ նա հաւաքել սկսաւ հայ-աշուղների երգերը և վորուստից ազատեց Սայաթ-Նովային մի հիանալի հրատարակութեամբ 1852-ին, որ կարելի է ակադեմիական անուանել:

Ախվերդեանն իր ժամանակի ամենախոհեմ և բաղձակողմանի զարգացած անձերից մինն է եղել: Նա

---

*) Ս. Գառլանտան, Երկասիրութիւններ. III հ. 1903 Ք. Ռոստով. կր. 11.

նչ միայն ժաննագէտ բժիշկ, այլև մի բանիբուն և հմուտ լեզուագէտ էր. 1850-ին նա գրում է Սայաթ Նովային առաջաբան, ուր թէպէտ զգալի է Թիֆլիզի բարբառի գերիշխանութիւնը, բայց գերծ չէ գրաբար ու նոյն իսկ արևմտեան ձևերից:

Զարմանալի է նրա լեզուաբանական հմտութիւնը գրաբարի և ներկայ բարբառների մէջ: Հրմտութիւն, որի տակն հէնց այսօր ամեն մի լեզուաբան երկու ձեռքով կստորագրէ: Թիֆլիզի բարբառը նա գիտէ հիմնովին և տալիս է նրա քերականութիւնը, որ կազմուած է հմտօրէն:

Այս գրքով Ախվերդեանն առիթ տրուաւ ուրիշներին էլ հրատարակելու մեր անուանի աշուղների գործերը, որ մենք յետոյ կտեսնենք ըստ կարգին:

Լազարեան ճեմարանի երկրորդ սանը, որին վիճակուած էր մեծ դեր խաղալու մեզ լեզուի և գրականութեան պատմութեան մէջ, Մախայէլ Պատկանեանն էր:

Նա ծնունդ էր մի այնպիսի ընտանիքի, որի նմանը մենք քիչ ենք ունեցել: Նա ծնաւ 1830 թ. Նոր-Նախիջևանում, աշակերտեց իր տաղանդաւոր հօր մօտ, ապա տասնամեայ ուղևորուեց Լազարեան ճեմարանը, ուր սովորեց մինչև 1849 թ. աշակերտելուք հռչակաւոր էմինին:

Նոյն թուին, առանց աւարտելու Լազարեան ճեմարանը, նա գալիս է Թիֆլիզ, Ներսիսեան դպրոցն իբրև ուսուցիչ, ուր տեսուչ էր իր հայրը: 1850-ին, տեսանք, որ սկսաւ աշխատակցել հօր հրատարակած «Արարատ» աշխարհարար թերթին, ուր երիտասարդ որդին տպագրեց ուսերէնից թարգմանած տեղրա-

նիկ անանաւորք, «Թռչնակ», գրաբար լեզուով Սյո անանաւորի մէջ պէտք է տեսնել. Լազարեան ճեմարանի ազդեցութիւնը, անհաւանական չէ մինչև անգամ, որ դա թարգմանուած լինէր նոյն իսկ աշակերտութեան ժամանակ Լազարեան ճեմարանում:

Թիֆլիզում այդ ժամանակ այլ եովեր էին տիրում. Նեքսիսեան զպրօցուճ նա գասա մի կազմ ու պատրաստ լեզուի բոլոր աարերը թէ աշակերտների և թէ ուսուցիչների մէջ: Նա պարտաւորաբար պիտի սովորէր այդ լեզուն; աւանդելու համար իր գասերը: Նրան այնպէս պաշտօնակից էին իր ազգական Միքայէլ Պատկանեանը և Եսկոբ Կարինեանը; որոնք «Կովկաս» գրաբար թերթը թողած, մտածում էին աշխարհաբար սկսելու և գրողուած էին աշխարհաբար թարգմանութիւններով և դասագրքեր հրատարակելով:

Հայրը, Երեմի գրաբարիկոս, տեսնել սկսել էր մի աշխարհաբար թերթ. Տիֆլիզէր չէր կարող չենթարկուել նրա ազդեցութեան և թարգմանութիւնն ու գրութարը թողած, անմիջապէս յարում է Սեք-գաղափարին, աշխարհիկ լեզուի յաղթանակին:

Ունէր այդեօք նա կամք ու սրատրտտնութիւն, ազգանք և ընդունակութիւն ծառայելու այն գաղափարին, որի առաջ դրուի էր իրականել իր արգէն հասակաւոր ու սիրճատու հայրը:

Այո, նրան ժամանակակից շիւք մէկը, որ աւելի լաւ պայմաններում ծնուած աւագատիարակուած լինէր այդ կողմի մէջ յաղթանակով դուրս գալու համար: Նա ծնունդով արևմտահայ էր և մայրենի լեզուն արևմտեան (Նոր-Նախիջևանի) բարբառ:

Լազարեան ձեմարանում նա լայն աշխարհիկ կրթութեան հետ ստացաւ և հիմնաւոր պետութիւն գրաբար լեզուի. (մենք այդ տեսանք գրաբար գրած ոտանաւորից) և գործնական ծանօթութիւն Ասորախանի բարբառի: Թիֆլիզում նա ծանօթացաւ տիրող հովերի հետ և տեղական բարբառին ու նաև Հայաստանի այլ բարբառներին, որոնք միշտ մեծ թուով խօսողներ ունեցել են և ունին այդ կօսմապօլիտ քաղաքում:

Առաջինը և ամենից շատ պիտի ազդէր նրա վրայ հայրը, և այդ ազդեցութիւնն էր պատճառը, որ մափայէլն հինգ այլ ոտանաւոր ապեց հօր թերթում, բոլորն էլ աշխարհաբար:

Ժամանակի ընդհանուր լեզուն մի խառնուրդ էր գրաբար, արևմտեան և արեւելեան ձևերի, այս կամ այն բարբառի գերիշխանութեամբ, նայելով գրողի հայրենիքին. հայրն այդ ուղղութեան էր պատկանում, որդին գերծ չէր կարող լինել հօր և միջապայրի ճնշող ազդեցութիւնից, «Զարմայր-Նահապետի» մէջ երևում են հետքերն արևմտեան լեզուի, այն ինչ, միւս ոտանաւորների մէջ, «Շինականի» աստուտեան երգը և Շինականի երեկոյեան երգը» — իշխողը արեւելեան լեզուն է; արևմտեանի թերեւ խառնուրդով 1851—52-ին մենք մափայէլին պետում ենք Գարպատում: Այդ քաղաքն էր իսկապէս, որ կոչեց ու կոչեց մափայէլի դեռ և՛ ավարտում ու անորոշ գաղափարները, տարով նրան կոչն ու համոզում:

Արտիստի, Նաղարեանի, Պատկանեանների և այլոց տնուկներն այնպէս սերտ կապուած են այդ հիւսիսային փոքրիկ քաղաքի հետ, որ առանց Իսրայաա տնուան անհասկանալի է մնում մեր վերածննդեան կարտպետների կեանքն ու կոչումը, քանի որ այդ քաղաքն այն եղաւ մեզ հարմար. ինչ որ Աթէնքն ու Ադէքսանդրիան էին հնումը հայութեան համար Ասիական իտաւար ու կաշկանդիչ կապերից ազատուած մեր մասաղ սերնդի մարմինն ու հոգին, միայն ու երեւաւայութիւնը գերմանական համարաքանում գտաւ ժի ընդարձակ օվկիան գիտութեամբ յագենալու, մի վեհ ու բարոյական միջավայր քաղաքակրթութեալու և չփշտանալու, մի և նոյն ժամանակ մի շտեմնուած հիւրընկալութիւն և հիւրասիրութիւն, մի անօրինակ Եւրոպրութիւն ու խնամք, գերմանացի պրօֆեսորները կողմից դէպի հայազգի կրտակիր զաւակները:

Այդ համալսարանում ստեղծուած էին ամեն յարմարութիւն կղզիանալու, կենդրանանալու, դարգանալու մտածելու և զուարճանալու, նորանոր

գաղափարներ իւրացնելու, յղանալու և մշակելու... և այդ ամենը ապա քարոզելու, գրելու կամ երգելու: Այնքան մեծ էր այդ միջավայրի ազդեցութիւնը Դորպատում կրթուածների վրայ գերմանական կուլտուրան տարածելու համար մեր մէջ, որ առաջին աւարտողները գերմանուհի կանայք առան մի աւելի ազնիւ և կուլտուրական սերունդ տալու համար հայ ազգին: Այդ ամենը շատ լաւ էր յայտնի Հազարեաններին, որոնք որոշեցին մի խումբ հայ ուսանողներ ուղարկել Դորպատ կատարելագործուելու, որ ապա ծառայեն ազգի լուսաւորութեան գործին:

Երբ Հազարեան ճեմարանի սաները հեղեղեցին Դորպատ, այնտեղ էին արդէն Արտվանդի անդրանիկ աշակերտները և երկու մկրտութեան աւագանները, Ներսիսեան դպրոց ու Հազարեան ճեմարան միացան Դորպատում, դեռ ևս յանուկ գաղափարները հասունացնելու, տարտամ ցնորները կենդանաւնելու և ցանկութիւնները կամք, տենչանքներն իրակամութիւն դարձնելու: Եւ որովհետև ժամանակակից մտքերի մագիստրալը պտտուում էր նոր-աշխարհիկ լեզուի շուրջը, Դորպատը ամենալաւ միջավայրն էր այդ մատուց տունկը հասունացնելու և այնտեղ էր, որ հասունացաւ ու կազմակերպուեց մեր ուրախ ուսանողական և վառվառն ազգասիրական երգը: Եյնտեղից էր որ դուրս եկան մի շարք բանաստեղծներ, հրապարակախօսներ, թարգմանիչներ, ուսուցիչներ և հազարակական գործիչներ, որոնք մի նոր կեանք և մի նոր գրականութիւն ստեղծեցին մեզ համար:

Դորպատի ուսանողներից մինն այսպէս է գրում այդ շրջանի մասին.

«Անչափաւոր Արտվեանը և Ատեփաննոս Նազարեանը, որպէս Գորպատի առաջին ուսանողներ այնպէս էին ներգրտածել հայ երիտասարդներին վրայ առաջինը կոչվաւում, երկրորդը Մուկոպում, այնպէս ոգևորել նոցա գերմանական ուսում և գիտութիւն ձեռք բերելու, որ դժքա գիմնազիաներից և Հազարեան ճեմարանից գուրս գալով գնում էին Գորպատ... Այդտեղ գերմանացոց ազդեցութեամբ սկսեց զարդանալ հայ ուսանողութեան մէջ ինքնաճանաչութեան զգացմունքը և կէնց այդ էր պատճառը, որ օտար լեզուներին հետ գտագընթացաբար սկսեցին օւսանել հայերէնը և մշակել աշխարհագրութիւնը... «Վէրք Հայաստանի» մի ձեռագիր օրինակը գտնուելով Գ. Աքիմեանի մօտ, որ Արտվեանի աշակերտներէն էր, ընթերցանութեան եւ ոգեւորութեան նիւթ էր տալիս ուսումնասիրելու լեզուն, վատուել հայրենեաց սիրով: Ամեն մէկը ձգտում էր բանաստեղծական երկեր գրելու վտրձուելու և ով որ տաղանդ ունէր, գարգայնում էր:

Կասկած չկայ, որ այդքան երթասարդներ ժողովուած մի տեղ, միանման գաղափարներով վառուած, պէտք է օղը թնդացնէին երգելով ըով ջգիտե հայերէն, ոչ ճանաչեմա (օրէն)»... Սրանք հիմք էին դրել աշխարհիկ լեզուին Գորպատում և լայն ծաւալ տուին, ու մի օրինաւոր ոճ կազմակերպեցին իրանց համար, որով կարողանում էին մինչև անգամ գիտական հարցերի մասին հայերէն խօսել... Գրանից մի քանիսը լինելով Ս. Արտվեանի աշակերտներէրից, վառ սրտով ոգևորուած էին նրա գաղափարներով: Հաստատել էին գրական կրեկոյթներ և շարաթը մէկ անգամ ժողովուում էին Գէորգ Աքիմեանի մօտ, կարդում էին իրանց թարգմանութիւններն, ինքնուրոյն գրուածքներն և վիճում էին դրանց մասին:

Որովհետև նորեկներից շատերը (Թիֆլիզիք) դժուարանում էին հայերէն խօսել, այս պատճառով էլ որոշեցին հայերէն խօսելը պարտադիր դարձնել, որ և սրբութեամբ կատարում էին:

Մի նիստում կարդացուեց «Վէրք Հայաստանին», որ

լեզուի և զգացմունքների վերաբերմամբ մի յեղաշրջում առաջ բերեց և մեծ զարկ տուեց ուսանողներէ ևս աշխարհիկ լեզուի կանոնաւորութեանը...

Այս շրջանն ընկաւ տիտ Ռափայէլ Պատկանեանը: Իորգաւաի հայ ուսանողութեան ոսկէ դարն էր դա. այնտեղ էին Իողոխեանը, Քերորէ Պատկանեանը, Փափագեանը, Միրիմանեանը և այլն... Շրջանի ազդեցութիւնն այնքան մեծ էր, որ դրանք բոլորն էլ յայտնի գարձան գրեթէ ուսանողական նրատարանից և Ռափայէլն ընկնելով այդտեղ իր հասակի ամենավառովուն շրջանում, երբ նա հաղիւ թեւակոխել էր 20—22 տարիքը, պիտի վերցնէր այն ամենն, ինչոր հնարաւոր էր, և պիտի արտայայտէր այն ամենից շնորհալի կերպով, եթէ զուրկ չէր տաղանգից ու եռանդից: «Վէրք-Հայաստանի» *) ընթերցումն անշուշտ մեծ տպաւորութիւն պիտի թողնէր նրա վրայ տալով աշխարհիկ կենդանի լեզուի լաւագոյն ճաշակը:

Այսպէս ուրեմն, Ռափայէլն ի ծնէ, դատախարակութեամբ և թափառական կեանքի շնորհիւ ծանօթ էր հին ու նոր հայերէնին և արևելեան ու արևմտեան բարբառներին հիմնովին:

Ոչ ոք տւելի պատրաստութիւն և աւելի յարմարութիւն չունէր մի հարուածով փիլիսո գրաբարի արդէն քայքայուած շէնքը և նորածին մանկանն ազատելու տասնեակ տարիների երկունքից:

*) Թէ Ռափայէլը ծանօթ էր այդ գրքին տպագրութեանից առաջ, փաստ է, որովհետև գեո. 1856-ին նա հրատարակեց «Աղասու երգը» «Ազգային երգարանում» այն ինչ «Վէրք Հայաստանին» Լոյս տեսաւ 1858-ին:

Մի փոքրիկ անաղանդ էր հարկաւոր գրա համարք և այդ աստիճանն ի բնէ կոր Ռաֆայէլի արեւան մէջ։ Նա, սակայն, համարձակութիւն չունեցաւ կամ աւելի ճիշտ, խոհեմութիւն տեսցաւ գուրա գալու ոչ մենամենակ այլ խմբովին և այն էլ կեղծ անուամբ։

Աշխարհաբարով հարցնախրուած անձերին յայտնել էր, որ լեզուն շինագն ու հիմնադր բանաստեղծ պիտի լինէր. 40—50 թուերէն սրտնում էին տնա այդ բանաստեղծին. 50 թուականին էր, որ երկու հոգի միաժամանակ և միմեանցից անկախ հին հայկական վէպի նմուշները գտան-էմին և Փաթրճեանս Իրանից երկու տարի յետոյ լոյս տեսաւ Մայաթ-Նովան, որ թէպէտ մեծ ժողովրդական բանաստեղծ էր, բայց լինելով գաւառաբան, չէր կարող ազգային բանաստեղծի կոչման արժանանալ։ Ազգային բանաստեղծին սպասում էին և սրտնում։

Եւ տնա, 1856-ին Պետերբուրգում լոյս է տեսնում մի այսպիսի դիրք. «Ազգային եղանակն Հայոց» ծաղկաքաղ հին և նոր գործածական երգերու կամ տաղերու։»

Հեղինակի անուն չկայ, որին փոխարինում է մի նոր ուսարօրինակ, անհասկանալի և անծանօթ «Թանառ-Բարխիւս» անունը։ Այդ երգերի հետ կային նաև եղանակները, եւրոպական նօտաներով։

Այս երգերանք պարունակում է մօտ հարիւր բանաստեղծ երգ. լեզուին սակաւածանօթ անհասն անդամ՝ աչքէ անցկացնելով պիտի նկատէ, որ դա զանազան անհասնների և անձերի ստեղծագործութիւն է և պարունակում է այնպիսի երգեր, որ թէև այն ժամանակուայ համար նոր, բայց մինչև այսօր նրանք կեն-

զանի և ամենաժողովրդական երգերից են: Այդտեղ էր Միքեռնակը, Հայոց աղջիկները, Արաբու երգը, Արաբսի արտասուքը, և Մեզնից շատ ատաջը, Գտունիք, Ասոււ եւ դիմացիրը և այլն. թւով 189 երգ:

Սա այն երգիչ-բանաստեղծն էր, որին սպասոււմ էր ժողովուրդը որպէս աշխարհաբարի հիմնադիր. սա մի անհատ չէր, այլ ընդհակառակը, ի մի հաւաքած, միասին փնջած ժողիկներէ մի հաւաքածու, բուրաւէտ ու զեղեցիկ եղանակներով զարդարոււ երգերի մի փուռջ:

Այստեղ ի մի էին հաւաքուած աշխարհիկ լեզուի գոհարները. սկսած ժողովրդական ու աշուղայինից, մինչև ուսանողական և խորին անհատական տաղանդների արդիւնքը:

Գամառ Գաթիպա կեզծ անուան աակ ուրեմն այս զիրքը հասարակութեանը ներկայացնում էր հայտադոնդի ամբողջութիւնը, ուր աշուղն ու ժողովուրդը, ուսանողն ու բանաստեղծը, ձեռք-ձեռքի աուած գայիս էին ներկայացնելու ամենից անհրաժեշտն ու ամենից կարևորը, ժամանակակից հայութեան աշխարհիկ լեզուի ծաղկի փուռջը:

Գամառ Գաթիպա ասելով, ուրեմն, յիսունական թուերին պիտի էր հասկանալ հայ ջաղանդի հաւաքական եւ միացեալ ակրոդոքսիւնը, որի մէջ անհատաբար վերեւ էին խոյանում երկու փառահեղ գրութիւն—Խաչատուր Աբովեանն ու Ռաֆայէլը:

Այդ երգերի լեզուն զարգ ու մատչելի էր. նիւթըն ուրախ-ուսանողական և կամ վաւարուն հայրենասիրական եղանակները գեղեցիկ և հաճելի. Հասարակութիւնն այն ընդունեց հիացմունքով: Լեզուն օ-

զից իջաւ կեանքի մէջ, ուղեղներէրից մտաւ արտերի մէջ, նա դառաւ արտայայտիչ զգացմունքի, նա ըստեց երգութիւնք և յաղթանակին արգէն տարիչ էր:

Հարց է, ով էր այդ Գաթաու-Քաթիպան:— Հասարակութիւնը շատ ուշ, տաննեակ տօւրիներ յետոյ միայն իմացաւ, որ դա մի հաւաքական անուն է, Ռափայէլի և իր ընկերներէ աղգ-անուան տառերից կազմուած *) և որովհետև այդ ընկերներէ մէջ ամենից եռանդունն ու ընդունակը, ամենից աւելի գործին նուիրուածն ու տաղանդաւորը Ռափայէլն էր, իրաւամբ, նա վերջն իրան սեփականեց այդ անունը. անուն, որի հիմնողը, կազմակերպողն ինքը Ռափայէլն էր, որի շուրջը նա հաճախմբել իմացաւ, ժամանակի գրեթէ բոլոր յայտնի ուժերը, զիբին կանգնած լինելով ինքը, որպէս ամենից տաղանդաւորն, ընդունակն ու եռանդուոր: Հարցը լուծուած էր հիանալի կերպով և 30-ական թուերին սկսուած երկունքն ազատուեց մի բաւական տարօրինակ մասուկով:

Այդ երգերի մէջ ամենից լուերը ներշնչման խո-

---

*) Այդ ընկերներն էին. Գ-էորդ ԲԱ-նանեան,
բժիշկ Մ-ինաս Թի-ժուրեան,
Ռ-ափայէլ ՊԱ-տեանեան.

Անունների ինիցիալների մէջ աւելացրին մի-մի ա և դուքս եկաւ ԳուՄաՄ. իսկ ազգանուններից վերջրին առաջին վանկերը, որից կազմուեց ԳԱ-Թի-ՊԱ.— Բանանեանն ու Թիմուրեանը մէջ էին բերուած գլխաւորապէս նիւթական օգնութեան և գրքերը տարածելու համար: Աչքի ընկնողն այն է, որ Ռափայէլի անուան տառերը վերջին տեղն են բռնուած երկու բառուան էր:

թուփեամբ, պատկերների պայծառութեամբ և հայրենասիրական թափով պատկանում էին Ռափայելի գրչին, որոնցից մէկն արգէն բաւական էր. ինչպա անմահացներու Ռափայելի անունը: Դա «Այր Արաքսին» էր. որի մէջ ի մի ձուլեց Ռափայելը մեր ներկայ լեզուի քերականութիւնն ամբողջովին իր առաւելութիւններով ու պակասութիւններով:

Լեզուի կողմից դա չի ներկայացնում աննստահան ոչ մի խոշոր գիծ. ինչպէս. երգերի մէջ Ռափայելը մի հաւաքող էր, լեզուի մէջ էլ, նա 'ի մանկութենէ լսածն ու որոնածը, անսածն ու սովորածը, արեւմտեան ու արևելեան ձևեր խառն գրաբարի հետ, ի մի փնջեց, վարպետօրէն ի մի պազողեց: Նա իր ասպանդի. աւելնով հիւսեց այդ ամենը «Արաքսի արցունք»-ների մէջ, հեշտ ու սահուն, թեթեւ ու գութեկան, մինչ այն չը տեսնուած պարզութեամբ, և ներկայացրեց հասարակութեանը:

Նա արժանացաւ ժամանակակից հայագէտ Բրոսսէի և Դիւլօրէի ուշադրութեանը, Փարիզում անվիջապէս թարգմանուեց ֆրանսերէն և չհանդիպեց որևէ գիմադրութեան: Հողն ուրեմն պատրաստ էր, ժամանակը նպաստաւոր, և աջողութիւնն ապահովւած:

Ռափայելը կոխն սկսեց խմբով և յաղթութիւնը տարաւ մենակ խլելով առաջնութեան դափնին այն անհատներից, որոնք նրանից առաջ և նրա հետ հող էին պատրաստել աշխարհաբարի յաղթանակն ապահովելու:

Նա արժանացաւ «Ազգային երգիչ» փառաւոր տիտղոսին, որին մեր մէջ դեռ ոչ ոք չի արժանացել:

Թէ «Արաքսի Արտասուքը» ժամանակի խառնած

ազերութեան արդիւնք էր և ոչ անհատական մի արժանիք, երբեւեմ է նրանից, որ ԹԿ տարեկան գրեւ ըով այդ երգը, Ռափայէլին այնուհետեւ քառասուն տարիներ ընթացքում շարտադրեց մի այլ բան, որ ներշնչմամբ ու ոճով, զգացումներէ խորութեամբ ու թափով գերազանցէր «Մրաքսին»:

Եթէ վերլուծենք և անդամաճատենք այդ երգը նիւթի և լեզուի կողմից, կ'տեսնենք, որ շատ քիչ բան է մնում Ռափայէլի անհատական տաղանդին յատուկ ընդդէմ Աքաքիանի, որ ծայրէ ի ծայր օրիգինալ է և ինքնուրոյն: «Մայր Արաքսի ափերով» արտայայտութիւնը, նմանութիւն է ռուս ժողովրդական երգին «Вднѣхъ по Матушкѣ по Волгѣ». Երկրորդ այնպիսի փոփոխ փոխ կայ, որ չի կարելի բանաստեղծական չափազանցութեամբ ներելի դարձնել, «Մշտագալար ուռիներ». ուրիշ երգէք մշտագալար չէ:

Վեզուի կողմից տարացիւք դա մի խառնուրդ է այն ամենին, ինչոր Ռափայէլը լսել ու ստիպել էր թմանելութիւնէ: Ինչ կրած բարոյ սպրեցութիւնները, որ ընդհանուր էր ժամանակակիցների համար, նա ամփոփեց Արաքսի մէջ առանց որևէ հետևանքաբանութեան: Բառերի մեծ մասը ք... ստուգաբանութիւնը զրարար է, իսկ քերականութիւնը զրարար, արեւելեան և արևմտեան աչխարնարար միանձամանակ:

Աւերից առաջ «Արաքսի աջաօր» ընդհանրացած և սովորական դարձած տեսնել, հայերէն չէ, այլ ք... բարբառական կոչումն է, որ Ռափայէլի ընդդէմ դրեւ զմեզ հին հնչիւնական վերապահ կամ հերթկայ ժողովր-

դական «Արագ» անունը. Ի պատիւ Ռաֆայէլի պէտք է ասենք, որ դա մի ճաշակաւոր փոխադրութիւն էր հին—«Նրապ» անուան անց, որի ժողովրդական անունը դուրեկան ու փափակ կոչոււմը. «Արագ» երեխանձանօթ էր նրան:

Լեզուն մի կատարեալ մոզայիկ է, որ կարելի է տեսնել հետեւեալ համեմատութիւններից:

Այսպէս՝ «Հին-հին գարոց», (գրաբար) պիտի լինէր՝ գարերից

«Ալեաց»—գրաբար — ալիքների. պարուս եմ— փնարուս եմ, սրճուս եմ:

«Իսրիւ-դարիւ». Արաքանդեղոսից փեղցած մի օճէ. պիտի լինէր—դարերով. Չկոնց—ձկների:

«Այդ հարազատ ապերից» «Փախչում էի ափերէն», —(արևմտեան ձև)—ապերիցս:

Սուրբ Ակոբի աղբիւրին (արևմտեան)—աղբիւրի. Իմ ատելի օտարին (արևմտեան)—օտարի.

Իւր նամազը կատարէ (գրաբար)—իր նամազն է կատարում:

Իր սուրբ ձոցէն Արաբաւ (արևմտեան) ձոցիցս

«Իր գարդերով, իւր նամազը—Եսպէս խօսեց յաստակից, Այսպէս կուսման սյանդախտ»: Հոյիւք հոյիւներ. գարևոր—գարևաւոր. ունցուց (արևմտ.)—ուցրեց:

Ըստ վերջի միայն մի քանի բնութիւն չեմ ասուած թէ գրանք փոս են. մի քանիսը մինչև անգամ. կեղեցիկ են, բայց չեն բխում օտանաւորի անճշտեղտութիւնից, այսինքն չեն կազմուած: անխորհեմ աստիճան, այլ լոկ քնահանգրեմ կամ ասելի ճիշտ անգա-

մայր Իր կրած յղգեցութիւններէց նա կազմել է մի գեղեցիկ մոզայիկ և տաւել ճակարակութեանը:

Քերականօրէն նա շատ յեռէ Արովեանից ևս առաւել այն լեզուից որ տեսանք Ներսիսեան դպր. դասագրքերում:

Լեզուի կողմից այս գրքում Արաքսին գերազանցում է Դօզմիսեանի «Թիժեռնակը»—Թէպէտ նա էլ, ազատ չէ տարօրինակութիւններից: օր. աւի՛ր որ չի բացուած թաղամեցայ», այն ինչ մի քանի տաւել վերելք գործ է անուած «Անն», թող նստի լան և այնու—նթէ Դոզմիսեանը շարունակէր բանաստեղծութիւններ գրել և մի քիչ եռանդ փոխ անէր. Ռափայէլից, անշուշտ մեր լեզուի պատմութեան մէջ առաջնակարգ տեղերից մինը պիտի դրաւէր:

Ինչ էլ լինէր այս կամ այն երգի լակտամութեանը, ամբողջովին առած, «Ազգային երգասանն» աշխարհարար լեզուի անսարքին ամենամեծ կտթողն է, ուր միաժամանակ հանդէս է դրուած կենդանի հայերգը: Կարիք չկար որ նա կարդացուէր, այդ երգերը կրգւում ու տարածւում էին բերնէ բերան, ամասագիտներից, լրագիրներից ու դասադրքերից շատ առելի դիւրին և աջող: Զարմանալին այն է, որ յիսուն ամառայ ընթացքում գորդատեան երգերը ոչ մոռացուել են, ոչ էլ հնացել, այլ հէնց այսօր ամենից առելի կերպով և ամենամաշտակուն են մեր երգերի մէջ:

Ինչպէս որ Ներսիսեան դպրոցում Արովեանն ու Նազարեանը մեծակ չէին, այնպէս էլ Լազարեան ճեմարանից Ռափայէլը մեծակ չէր, այլ արնէր ընկեր—

ներ, որոնք տաքորուած էին նոյն գաղափարներով-
նրանցից առաջինը հէնց իր հօրեղբօր որդին էր. Քե-
րոբէն, որ 1851 թ. Գորպարտում գրեց «Անճօն» դող-
տըր ու գեղեցիկ ստանաւորը մի կտի և սահուն լե-
զուով: Սրանց ընկերներէից էին և գաղուսա քհ. ապա
վարդապետ Փափագեանը (պօլսեցի) որ Գորպարտն
աւարտելուց յետոյ սևուցիչ դառաւ Ներսիսեան և
ապա Շուշու դպրոցներում: Սրա ձեռագիր դա-
սագիրքն էր, սրի մասին մենք խօսեցանք նա-
խօրէն: Միրիմանեանը (Քիֆլիզցի) որ երգեց Հայոց
աղջիկները, Միանասրեանը, որ հրատարակեց «Քր-
նար-Հայկականը», Միմէժնեանը, որ վերջը խմբա-
գրեց «Մեղու Հայաստանին» և երկար ժամանակ տե-
սուչ էր Ներսիսեան դպրոցում: Ձեռ գիշում այլևս
միւսներին, որոնք եթէ ոչ դրական, գոնէ հասարա-
կային և գաղոցական ասպարէզներում գործելով՝ մե-
ծապէս նպաստել են մեր վերածննդեան, հեռանալար և
լեզուի զարգացմանը:

Աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ Լազա-
րեան ճեմարանի սաները կամ հաւաքող են չափաւոր
բանաստեղծութիւնների: Ախվերգեան, Քաթիկա, Ռս-
կան Յովնաննիսեան Միանասրեան և կրտ բանաստեղծ-
ներ մի քանի սերունդ շարունակ. այսպէս՝ Գաբառ
Քաթիկայից յետոյ գալիս են Սատանթեան, Շահազիզ
ապա Յովն. Յովնաննիսեան մինչև Վ. Մանուէլեան:
Դրանց ամենի վարժապետն էր հողով բանաստեղծ
Էմինը, որ հին հայ վէպի առաջին գտնողն էր:

Ներսիսեան դպրոցի սաներն ու աշակերտներն ընդ-
հակառակը կամ հրապարակախօս են, Նազարեան,
Ստեփ. քհ. Մանդինեան և կամ վիպասաններ. Արտ-

վեան, Պուօշեան, Աղայեան: Յովհ. Թումանեանը կարծեմ առաջին բանաստեղծն է Ներսիսեան դպրոցից:

Թատրոնն էլ, արևելեան հայոց մէջ սկսուել է Ներսիսեան դպրոցի սաների կամ ուսուցիչների ձեռքով. Աբովեան (Ֆէօդօրա.) Ստ. քհ. Մանդինեան, Յակոբ. վարժ. Կարինեան և այլն...

Այս համեմատութիւնից անմիջապէս աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ Լազարեան ճեմարանն աւելի զբաղուած էր արուեստով, այնինչ Ներս. դպրոցը կեանքի առօրեայ պահանջով: Այնտեղ մշակուեց չափականը, այստեղ կենդանի և զբաւոյր պրօզան թատրոնի, քարոզի, դասագրքերի և կենդանի խօսակցութեան շնորհիւ:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ն Ի

Տպուած գրքերից ու յօդուածներէից շնա առաջ աշխարհիկ լեզուն պիտի գործադրուէր ու մշակուէր նամակադրութեամբ:

Հասարակ ժողովուրդն իր առօրեայ պէտքերի համար ոչ գրաբար պիտի կարենար դրել, ոչ էլ եթէ նոյն իսկ գրէր, հասկանալի պիտի դառնար: Սա այնքան պարզ է, որ բացատրութեան կարիք անգամ չ'կայ: Մենք տեսանք Զաքարիա Ազուլեցու օրագիրը 17 դարուց, տեսանք մի նմուշ Թադիաթեանի նամակից. մի նմուշ էլ վեր առնենք Ռափայէլ Պատկանեանի նամակներէից, որոնք մեր ներկայ պրօզայի գեղեցիկ նախորդներն են և վերին աստիճանի հարցասիրական հէնց նիւթի կողմից, որովհետև կենդանօրէն ներկայացնում են այն հայեացքներն ու զաղափարները, որոնցով առաջնորդուում էր Ռափայէլը լեզու մշակելիս: Նրա նամակները գրուած են 1854 թուից *):

*) Տես «Մուրճ» 1905 թ. Ռափայէլ Պատկանեանի նամակները:

«Քու իլլիւզիաները արտաքոյ քու կարծեացը, ինձ խիստ սովորական և հնարաւոր, և եթէ կամենում ես, կարևոր երևեցան, գրում էր Ռափայէլը Գէորգ Քանանեանին.— Գամառ-Քաթիլայան պիտի լինի ճիշտ պարբերական, պիտի ունենայ արդիւնք, պիտի լինի պատճառ մեծ հետեւանքներու: Գամառ Քաթիլայան անպատճառ պիտի ունենայ ուղղութիւն ներքին պարունակութեան կողմանէ: Նա պիտի լինի մեր օրերու, սեպհական մեր կարծիքների և մեր նուիրական խորհուրդների արձագանքը. նորա կարգացողները թող չի գտնեն մէջը այնպիսի հատուածներ, որոնք կարող են պատճառ լինել Հային անդորր կենցաղ սիրող լինել, թող չի անեն նոցա կրօնասէր քրիստոնեայ, զաւակասէր կամ ընտանեսէր ծնող, այլ ամեն մի դորա մէջ պարունակած յօդուածը թող կարողանայ արծարծել նոցա սբտի մէջ; եթէ ոչ ուղղակի կերպով հայրենասիրութիւնը, գոնէ թող յիշեցնեն նոցա կորցրած երջանկութիւնը. թող կաժաց-կամաց սովորի պաղարիւն նայել այն մահուան վրայ, որ նա կարող է ստանալ զոհելով անձը ազգի ազատութեանը: Մէկ խօսքով այն զգացմունքները, որոնք խորը տպաւորուել են մեր մէջ, որ մենք չենք համարձակում հրապարակաւ քարոզել և որնոր հային ըստ մեծի մասին սոյայտ է; թող անզգամ կերպով սերմանուի նոցա սբտի և հոգւոյ մէջ: Ուստի՝ մենք պիտի աշխատենք մուծանել Գամառ-Քաթիլայայի մէջ վարք երևելի արանց ինչպէս որ էին Գուստաւ Աղօլֆը, Վիլգէյլմ Թէլը, Բօցարիսը, Դիմիտրի Դօնսկոյը և շատ ուրիշները, որոնք փառք են իրանց հայրենեացը»: «Ընդհակառակն եթէ մենք կտեղաւորենք այնպի-

սի շարադրութիւններ, որտեղ որ ապստամբութիւնը (ազգասիրական) համարվում է յանցանք, կտո՛ւրացնենք հային խաղաղ, առտնին կեանք վայելել՝ այն ժամանակ ինչի՛ պիտի նմանին նոքա. ո՞չ ապաքէն այն ատելի հայերուն, որոնցմով առատ են մանաւանդ ներկայ դարումս Մոսկով, Պետերբուրգ, Ղզլար, Յաշտարխան: Իմ կարծիքով՝ աւել լաւ է նկարագրել ապստամբ աւազակների կեանքը, զոր օրինակ Պուգաչովի, Ստենկա-Ռազինի, Օտրեպիեվի, քան թէ գերմանական կեանքից առած մեղր ու կարագով ծեփած և սիրով կոկած էռնէստներու, Վոյլդէմառներու և Դիւվայներու: Երգերս թող պարունակեն իրանց մէջ յուսահատութիւն, կասկածանք (սկեպտիցիզմ) կեանքից զզվումն՝ քան թէ բնութեան և Աստուծոյ ողորմութիւնը, բարոյականութեան յաղթանակը: ... Տեսար, իմ օղակառոյց ամրոցները աւել խելացնոր են, քան թէ քոները: Եթէ երեք հոգի ինձ համաձայնել են, կարեկից են եղել կարդալով Ազգասէրը, հայ և հայութիւնը, Սրաքսի արտասունքը, Հայրենիքը, Օրօրոցի երգը Հայաստանին՝ *) ես կիսով չափ հասել եմ նպատակիս:»

Այսպէս շարունակելով իր պլաններն ու ծրագիրները, Ռափայէն առաջարկում է ձեռք բերել մի անկախ տպարան, ծրագիրներն իրագործելու և ազգի մէջ տարածելու համար:

Հարցասիրական է Ռափայէլի կարծիքը լեզուի մշակման մասին: «Դու կուր գկուրայն հետևում ես

---

*) Այս բոլորը Ռափայէլի երգերն են, որ տպուած էին Գամառ Քաթիպայի առաջին դրքում.

սարկ՝ ճուռն ևս չի կարողանալ
 որ միանգամայն ստանա ի
 յեզրախօսութիւնսն ինչպէս
 սասանայ զարարեալսն ինչ
 խիստ մեծ էն ինչպէս որ
 լեւել լաւ ասեալ ինչպէս որ
 անուանելի նորա ինչպէս որ
 զուն զմեզ ասեալսն ինչ
 դարձնելու մի ասեալսն ինչ
 տասան զքիչիցն ինչ
 լսել, եւ զնոց ասեալսն ինչ
 ժամանակ զուր ասեալսն ինչ
 նստած է մի անուանելու ինչ
 թէ յայտնել մտքիս ասեալսն ինչ
 ճիշտ հետեւելիք ինչ
 թիւնը այսպէս շնորհակալ

Ապա Թափառքը ևս չի կարող
 լով կոկոս և ուրիշներ ինչ
 նուրթիւնը և շարժումսն ինչ
 յեզրա, յեզրակէ կա և ասեալ
 է ազգի բերնուցի ինչ
 է մեր գաղափարներն ինչ
 տարապետի գրեմն ինչ
 նուաճ կանգնեցնելու ինչ
 ծառ տնկել, որ ինչ
 էլ մենք գրեմնսն ինչ
 ու ծուկերիցն ինչ
 բերութիւններն ինչ
 հետեւելով ինչ
 տեմ հիլ, բայց ինչ

երեսի վրայ ձգած սեպհական պարտէզը վերանորոգել, քան թէ անարատ դաշտումը նոր պարտէզ շինել...»

Այսպէս էր դատում և այսպէս էր գրում Ռափայէլը 1855 թ.:

Մի տարի դորանից յետոյ, 1856-ին, տպարան հաստատելու, Գամառ-ի միւս գրքոյկներն հրատարակելու, տպածր տարածելու, ուսանելու, թարգմանելու և իր ու ընկերների թարգմանածները սրբագրելու և տպագրելու հոգսերի մէջ, առանց որևէ նիւթական ապահովութեան, առանց նոյն խսկ ուսանողական համագգեստ ունենալու հնարաւորութեան, նա մի նախանձելի եռանդով և առանց յուսահատութեան աշխատում է և գրում... «Գէորգ ջան, մի մոռանալ որ միմեանց ապսպրած խօսքը պիտի անհրաժեշտ օրէնք լինի իրերաց համար. մի մոռանալ, որ գրած նամակը պատասխան է պահանջում, ապա թէ ոչ՝ զօրութիւնը ակնկալութեան մէջ ի զուր կորցնում է իւր էներգիան, սխալում եմ: 2 Շարաթից կատանաս մեր գեղեցիկ Ռօբինզօնը, որի издание-ն հազարապատիկ սուսուել գերազանց է ոչ թէ ուսից այլ և գաղղիացիից և գերմանացուց. կգարձենն արդեօք հայերը իւրեանց ուշքը գրքի գեղեցկութեան վրայ. ներքին պարունակութեան եւ դատաւոր լինել չեմ կարող, բայց այնքան միայն կասեմ, որ ես ամեն տողը գրելիս առաջին ունէի ясность изложения, простота безъ приторной наготы և այլն. ես թարգմանութեան ժամանակ և առհասարակ հայերէն շարագրելու ժամանակ մի գաղտնիք ունեմ կամ совет-метода, որին ես կարծում եմ միակ հնար պարզ հայ-

երէն գրելու. այսինքն ես միշտ երևակայում եմ առաջիս մի թիֆլիզեցի, մի նախիջևանցի, և մի յաժտարխանցի իբր թէ ամենս միասին մի հարկաւոր առարկայի վրայ խօսում ենք կամ թէ ես նոցա պատմում եմ, բոլոր գաղտնիքն *сочтουμεмъ* թէ *томы* Կոստան *нрисуемъ* *макия* փրօզն, *которыя* թէ *одно* և *тоже* *время* հասկանալի շինէին այդ երեքին: Ի հարկէ որ այդպիսի գրութիւնը խիստ դանդաղ է առաջանում, բայց բարոյական օգուտը այն է, որ ամենին հասկանալի է շինում: Այս օրէնքը ոչ ես եմ հնարել և ոչ ոք մեզանից. այդ վաղուցվայ օրէնք է, բայց մեր հայը, խոստովանելով և բարոզելով ինչպէս և ինքը նազարեանցը ամենևին չէ հետևում և... շատ կորցնում է: Նորա կարծիքով գրելը կենդանակէ բարձրաձայն աղաղակով ամենին յայտնել, յիմարներ, էջեր, լսեցէք ինչպէս ես *кудряво* հնարել գիտեմ *вычурныя* փրօզն, ես ձեզանից մինը չեմ, այդ պատճառաւ ինձ խիստ ամօթ է այնպէս խօսել, ինչպէս որ դուք էք խօսում. դուք ասում էք ձի, ես կասեմ նժոյզ, դուք կասէք՝ ես գնացի տուն եւ կերայ ինձ համար պատրաստած ճաշը, ես կասեմ. ես ի կողմն իմ տան ոտնաշարժութիւն արարի եւ իմ մարմնակեղէն գործարանը շուրջի մարմնակազրուարիչ միջոցով, և կարծում է թէ խիստ ազնիւ կերպով բանաստեղծեց: Ահա եղբայր սիրական, հանգէս հայախօսութեան *)»:

---

*) Ահնարվում է Ս. Նազարեանի «Հանգէս նոր հայախօսութեան», որի մասին մենք վերևը խօսեցանք:

ԳԼ. XI

Ա Շ ՈՒ Ղ Ն Ս Բ

Հայ կեանքը իր դառնութիւններն արձանագրելու համար գրականութեան մէջ միշտ ունեցել է իր պատմիչը, իսկ ժողովրդի մէջ իր երգիչը, որ յայտնի է «աշուղ» համեստ անունով: Ինտելիգենտ ի բնէ, միշտ մի քանի աստիճանով բարձր ժողովրդի միջին խաւերից, զգայուն ու դիտող, այգ «աշուղը» միշտ եղել է ժամանակի հոսանքներն արտայայտող մարդկանց առաջին շարքերում: Նա, դուրս գալով ժողովրդի միջից և մնալով ժողովրդի դաւակ, միայն նրա ցաւն ու ուրախութիւնը չէ, որ երգել ու մտիթարել, ծիծաղացրել կամ վուարճացրել է, այլ շատ անգամ նա եղել է խրատաբան ու քարոզիչ պրօպագանդիստ և առաջնորդող ժողովրդի:

Ժամանակի ձախորդ բերմունքով երբեմն մայրենի լեզուն թողած օտար լեզուով երգելիս անգամ, չի մոռացել գովել ս. Կարապետը, էջմիածինը և Լուսաւորչի սուրբ հաւատը: Նրա հայերէն երգածներն էլ, մնալով էութեամբ հաւատարիմ ժողովրդական հենդանի լեզուին, միշտ եղել են նրանից մի աստի-

ճան բարձր, գոեհկութիւնից խուսափող, գրաբարին մի աստիճան մօտիկ, կատարելութեան հետքերով մի քիչ աւելի զարդարուն, քան ռամիկ ժողովրդի լեզուն:

Այդպիսի մի ինտելիգենտ տարր չէր կարող անմասն մնալ նոր լեզուի ծագման մէջ. իրօք, նա այդ լեզուի կարապետներից մինն էր, իսկական հիմնադիրն ու կենդանացնողը, մաքուր և անարատ հայերէնի ժողովրդական դարձնողը, ազգի ամեն խաւերին անխտիր հաղորդողն ու տարածողը:

Բաղդի արդեօք պատահական բերմամբ, թէ իրերի բնական ընթացքով այդ երգիչներից յայտնիները Սրարատեան բարբառի հաբազատներն էին, որ լոյս տեսան Ոսկան Տէր-Գէորգեան Յովհաննիսեանի ձեռով:

Ներկայիս ծերունագարդ այդ Ոսկանը, աշխարհաբարի կենդանի մնացած վետերաններից կարծեմ միակն է: Նրան մենք գտանք Թիֆլիզի Սաղ կոչուած Թաղում (Пески) մի խղճուկ և աղքատիկ ընակարանում: Նա հետևեալն հաղորդեց. ծնել է Ջրվէժ գիւղում 1828-ին (Երևանի դաւառ). շուտով, քահանայ հօր հետ տեղափոխուել է Երևան. 1842-ին ուղևորւել է Լազարեան ճեմարանը, ուր և աւարտել է 1847-ին, աշակերտելով Էմինին, Ռափայէլ և Քերոբէ Պատկանեանների հետ: 1848-ին Լազարեանների յանձնարարով գալիս է Թիֆլիզ և ապա Էջմիածին, հին հայ ձեռագիրներ արտագրելու Լազարեան ճեմարանի համար: Նոյն ճեմարանի միջոցներով ուղևորուում է Պարսկաստան պարսկերէն ուսանելու: Երկու տարի Թէհրան մնալուց յետոյ վերադառնում է Մոսկուա,

հետը տանելով մեծ քանակութեամբ հայերէն և պարսկերէն գրքեր, Լազարեան ձեռարանի համար: Հայրենիք վերագարծին, Երևանում ժողովում է աշուղների այն երգերը, որոնք ապա հրատարակեց ծանօթութիւններով եօթը գրքերում: Անհնարին եղաւ ձեռք բերել այդ գրքերից որևէ մէկը, նոյն իսկ ինքը հաւաքողը չունէր և ոչ մի օրինակ այդ գրքերից, որոնք ինչպէս հաղորդեց, նա հրատարակել է ժողովրդի մէջ ընթերցանութիւն տարածելու դիտաւորութեամբ: Դրանք կարգով հետևեալներն են:

ա). «Զանազան երգք հանգուցեալ Ազամայ Երևանցոյ-Ազար մականուանելոյ. ի լոյս ընծայեաց Ռսկան Յովհաննիսեան երևանեցի. Մոսկվա 1855 թ. 12 ծ. 28 եր»: Ազարը ծնաւ Երևան 1816 թ. և մեռաւ 1846-ին. մի ժամանակ ուրեմն, երբ գրական լեզուն դեռ երկունքի մէջ էր: Մանուկ հասակում կարգալ-գրել սովորելուց յետոյ, նա իրան նուիրեց կօշկակարութեան և վերջը այդ արհեստի դուքանունէր Երևանում: Ազատ ժամերը նա պարապում էր աչղղութեամբ և բանաստեղծութեամբ, որով շատ սիրելի էր դարձել իր հայրենակիցներին: Բացի հայերէնից նա երգում էր թաթարերէն ու պարսկերէն:

Նրա երգերին մենք ծանօթ ենք «Քնար Հայկականից»: Այդ երգերը մեծ մասով կարող են գրական լեզուի մաքուր և ընտիր նմուշներ համարուիլ: Նրանից մինը դեռ այսօր կենդանի է երգող ժողովրդի բերանում և անշուշտ շատերին ծանօթ.

«Ասում ես դիմացիր, ոնց դիմանամ, միթէ ես
եմ քար, դարգիս արա մէկ ճար

«Կեանքս մաշել ես բոլորովին ամենը խաղառ, էս ցաւն է դժուար:

«Էսքան նեղութիւնը ինձ մի տար անողորմաբար, ով իմ սիրահար» և այլն... Հրատարակուելուց մի տարի Տատոյ այս երգը մտաւ Գամառ-Քաթիպայի երգարանի մէջ:

բ) «Ձանաղան երգք պարոն Յովհաննիսի Շահրամանեանց Նիրանի մականուանելոյ: Ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Յովհաննիսեանց. Մոսկվա. 1856 թ. 22 եր.»

Նիրանին ծնաւ Վաղարշապատ. 1822 թ. աշակերտեց հռչակաւոր Թաղիաթեանին և ապա Յովհ. Շահխաթունեանին: Նա ոսկերիչ էր. 1835 թ. ուսաւ սազ ածել և սկսաւ բանաստեղծել հայերէն ու թուրքերէն:

գ) Նոյն վերնագրով և նոյն 1856-ին Ոսկանը հրատարակում է Շիրինի երգերը: Յովհաննէս Կարապետեան-Շիրին—ծնաւ 1827-ին Կողբ, ժողովրդական երգերի բնավայրը. երկու տարեկան կուրացաւ ծաղկից, վեց տարեկան՝ որբացաւ մօրից: Աշըղութին սովորեց Ալեքսանդրօպօլ, աշուղների հայրենիքում, և ապա Կարին: Այնտեղից եկաւ Թիֆլիզ 1839 թ: Այստեղ Գ. Ախվերդեանի և Բերոյեանի յորդորով նա սկսաւ երգել հայերէն և դարձաւ մինն իր ժամանակի հռչակաւոր աշուղներից: Ցարդ չի մոռացուել նրա անուներ:

Շիրին աւելի խրատաբան, բարոյախօս է, քան բանաստեղծ: Լեզուի վերաբերեալ նրա նշանակութիւնը շատ մեծ է: Կինելով կոյր, նա կարգալ չէր կարող, ուրեմն իր բառերի պաշարը ամբողջովին պիտի քաղէր կենդանի շուրթերից, այնպէս որ Շիրինի լե-

զուն ժամանակակից 40-ական թուերի մեր կրթուած դասի ճիշտ ցոլապատկերն է, լեզուի կողմից:

Որքան էլ մեծ տեղ տալու լինինք նրա անհատական տաղանդին, անկասկած է, որ նա իր գործածած բոլոր բառերը շտեղծ պիտի սովորէր. իսկ Շիրինի լեզուի մաքրութիւնը և բառերի հարուստ պաշարը, որ հասնում է շատ անդամ ճոռոմութեան, գերազանցել է գուցէ միայն Սեյաղը, կրթուած և աւարտած Ներսիսեան գպրոցը, պետական պաշտօնեայ և բեղմնաւոր—բանաստեղծ—աշուղ:

դ) Սեյաղի երգերն էլ լոյս տեսան 1857-ին Ոսկանի ձեռով, դարձեալ Մոսկուա: 87 եր. 12 ծ. Սեյեաղի մասին՝ (Պետրոս Տէր-Յովսեփեան Մատադեանց) մենք արդէն խօսեցանք, որպէս Ներս. դպր. աշակերտի մասին:

ե) «Նրկասիրութիւնք ազգային երգչաց. ի լոյս ընծայեաց Ոսկան. Տ. Ք. Յովհաննիսեան Մոսկվա 1858 թ. 117 եր. 12 ծ.»—Ոսկանի մնացեալ երկու հրատարակութիւնների մասին մենք ճիշտ տեղեկութիւն չունինք:—Յիշեալ աշուղների երգերի մասին տեղեկանալ կամեցողը թող կարգայ Միանսարեանի «Քնար-Հայկականը» որ ազգային հին ու նոր, ժողովրդական, աշուղային, անհատ-բանաստեղծների ստեղծադործութեան ստուար ու լիակատար մի հատոր է, տպւած 1868-ին. Ս. Պետերբուրգ:

Ախվերդեանի, Գամառի, Ոսկանի և Միանսարեանի, որոնք չորսն էլ Լազարեան ճեմ. սան էին, հրատարակութիւններից երևում է, որ այդ ճեմարանում որոնում էին ազգային բանաստեղծութիւն ու բանաստեղծ: Յիրաւի նրանք թէ գտան ու հրատար-

րակեցին և թէ՛ իրանց միջից ծնան ու առաջ բերին
իսկական ըննաստեղծութիւններ և ըննաստեղծներ:—
Թէ որքան գիտակցութիւն կար այդ ձգտումի մէջ,
այդ այլ հարցէ: Ինչպէս երևաց իմ հարց ու փորձից,
Ոսկանն իսկի չի էլ հասկացել ու գիտակցել իր հրա-
տարակութիւնների արժէքն ու նշանակութիւնը: Մի
զարմանալի օրինակ այն երևոյթի, որ մարդիկ գոր-
ծիք են ժամանակակից հոսանքների, գաղափարների
և իգէալների, առանց խորապէս գիտակցելու իրանց
գործիք լինելը:—

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ընթերցողը կարող է երևակայել մեր զարմանքը, երբ այս ամենը գրելուց յետոյ, մենք ստիպուած ենք լինում գրեթէ տակն ու վրայ անել մեր աշխատութիւնը մի անակնկալ գիւտով. մեր ձեռն է ընկնում մի գրքոյկ, որ տպուած է 1840-ին, պարզ ու մաքուր աշխարհիկ լեզուով: Այդ զարմանքն էլ աւելի մեծանում է, երբ կարդում ենք գրքի վրայ երկրորդ տպագրութիւն: Յետագայ խուզարկութեամբ այդպիսի գրքերի թիւն հասնում է երեֆի, բոլորն էլ երկրորդ տպագրութեամբ: Մի աչքի զարնոց հանգամանքն էլ այն է, որ ոչ մինի վրայ հեզինակի կամ թարգմանչի անուն չկայ, որ գրքերին տալիս է աւելի խորհրդաւորութիւն. գրքեր, որոնց մասին մեր գրականութեան մէջ ոչինչ չկայ և որոնք աշխարհիկ լեզուի անպրանհիկ երկերն են, Արովեանի ու Պատկահեանի դափնին խլող:

Երեքն էլ տպուած են Մոսկուա, Լազարեան ճեմարանի տպարանում 1840-ին. երեքն էլ արևելեան աշխարհիկ լեզուով: Առաջինի վերնագիրն է: «Երեք խօսակցութիւնք սին քահանայի սին աշխարհական

մարդոյ հետն: Փրկութեան ճանապարհի համար. թարգմանութիւն: Երկրորդ սպագրութիւն»:

Երկրորդինը՝ «Աւետարանի զօրութիւն կամ մին Արաբ ծառայի պատմութիւն, որ Քրիստոսի հաւատքովն երանելի էլաւ: Թարգմանութիւն. Երկրորդ սպագրութիւն»:

Երրորդ՝ «Ժամանակի վերջն. թարգմանութիւն: Երկրորդ սպագրութիւն»: Սրանք տպագրուած հնագոյն աշխարհաբար գրքերն են արևելեան լեզուով: Սրանց լեզուն մաքուր և անխառն. հետևական ու մտածուած, բուն արևելեան առանց ռամկանայու և առանց արևմտեան ձևերի. գաւառական թուրք թաթար բառերի տեղ գրաբարից բառեր միայն, առանց գրաբար ձևերի:

Թէպէտ լեզուն մի քիչ պաղ ու սառն, զուրկ գոյներից ու բուրմունքից, բայց երևում է մի լուրջ ու խոնկ գլուխ, որ այն խառնակ և շփոթ ժամանակներում գիտեցել է ընտրել, ջոկել և հաստատել մի պարզ ու հասկանալի, մաքուր ու գեղեցիկ լեզու, քերականօրէն լիովին կանոնաւոր ու հետևական, հաւատարիմ աշխարհաբարի օրէնքներին: Ես այն ժամանակներում չեմ ճանաչում մի հայ, որին պատկանէր այդ լեզուն ստեղծելու պատիւը: Ինչպէս. ասացինք, գրքերի հեղինակ չկայ. կան սակայն մի քանի բնորոշ կէտեր, որոնք անմիջապէս մատնում են հեղինակին. առաջին, երեքն էլ թարգմանութիւն է. ինչ լեզուից, անյայտ է: Երեքի բովանդակութիւնն էլ կրօնական, երեքն էլ Երկրորդ սպագրութեամբ: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ այն ժամանակներն այնքան էլ հեշտ չէին կարող գրքերը տարածուել և ըս-

պառուել, դրանց առաջին տպագրութիւնը պիտի ենթադրենք քիչը-քիչ մի 10—15 տարի առաջ, ուրեմն 1825 թ.: Այդ թուականներին արգէն ոչ մի հայ, այն էլ կրօնաւոր, չէր թարգմանի աշխարհաբար կրօնական գրքեր մի օտար լեզուից և թարգմանելուց յետոյ էլ չէր թագցնի իր անունը և առանց հայրապետական թոյլտուութեան չէր տըպի որևէ գիրք:—Սըրանք անպայման օտարազգի—եւրոպացու գործեր են, յատկապէս բողոքական միսիօնարների, որ իրանց անունը և նպատակները թագցրել են հայ ժողովրդին և կրօնաւորներին չխրտնացնելու համար:

Միայն եւրոպացի ուսումնականը կարող էր այդ աստիճան ճիշտ և հմտօրէն ուսումնասիրել աշխարհաբարի քերականութիւնը և մի լեզու ստեղծել, որ ժամանակից մի 20—30 տարի առաջ է ծնել: Եթէ հայի մասն էլ կայ այդ գրքերի մէջ, եւրոպացու աշակցութիւնն և օղնութիւնն անկասկած է:

Մենք ձեռք բերինք բարեբաղդաբար այս գրքերի նախատիպը. մի փոքրիկ ութածալ գրքոյկ, բաղկացած 58 երեսներից, հետևեալ վերնագրով: «Կարճանոս աղօթքներ շաբաթի ամէն մէկ օրին հաւար. քարգմանութիւն ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննու Կարբեցւոյ սրբազնասուրբ կաթուղիկոսի ամենայն հայոց: Հրամանաւ տեառն Բաղդասարայ իշխանագնի Ջալալեան սրբազան արքեպիսկոպոսի և մետրապօլիտի հայոց համայն Աղուանից ի Շուշի յամի տեառն 1822»: Սրա ձևը, լեզուն, և ուղղագրութիւնն ու տառերը, նոյնն են, ինչոր վերևի գրքերինը իրանց բնորոշ յատկանիշներով. այն է՝ սեռականը վերջանում է միշտ ի (օրի, շաբաթի) մին (փոխ. մէկ կամ մի),

և Եկի, Եկին (եկայ, եկան) Էսթրատի բարբառից առած:

Այս գրքայկի բնականից երևում է, որ վերայ յիշեալ գրքերի առաջին ապագրութիւնն էլ հաւանորէն նոյն 1822—25 թուին պիտի լինի եղած և անկասկած Շուշի:

Թէ սրանք բողոքական միախօնարի գործ են, երևում է հետևեալից.

«Թէև էս աղօթքներու, որ էս գրքի մէջն գրուած են, էնպէս են կարգւած՝ որ խնդրօզն ոչ թէ մենակ, բայց ընկերութեան մէջ աղօթէ. բայց նորանք էն անձին որ մենակ է՝ օգտակար կը լինեն միայն թէ քիչ փոփոխութիւն անէ. ինչպէս որ ես՝ ղընելով մենի բառի տեղակ: և ինն դեռելով մեզ բառի տեղակ»: Ահա և մի այլ նմուշ 1822-ին ապած գրքոյկից».

«Կիրակի առաւօտուն համար (աղօթք)»

«Մ՛յ Տէր, որ դու երկինքն և երկիրս ստեղծեցուցն ետև եօթերորդ օրունն քո ամեն գործերիցն հանգիստ առիր և մեզ էլ, քո ստեղծվածներիս՝ պատուիրանք տուիր, որ մեր ժամանակի եօթներորդ մասըն մանաւանդ ջովնք և սուրբ պահենք, քեզ յատուկ պաշտօն կարարելոյ համար. խոնարհութեամբ աղաչում ենք քեզ, օգնիր մեզ, որ քո էս սուրբ պատուիրանքին հնազանդվենք և էս օրն քո փառաց համար սուրբ պահենք»:

Այսպէս ընկերաբար աղօթում են միայն բողոքականները և այն էլ է յայտնի, որ անցեալ դարում, Ռուսաց տիրապետութիւնից անմիջապէս չեսոյ բո-

դըժտեան քարոզիչներն հաստատուեցան Շուշի*), բաց արին դպրոց ու տպարան և դրով ու խօսքով սկսեցին «Աստուծոյ բանը» տարածել հայոց մէջ՝ Սահրոտազակաշի առաջին գրիչիմ եր» երանք առնալս լեզուով թարգմանեցին և նոր կտակարանը, որ լոյս տեսաւ 1834-ին, Մոսկուա, հետեւալ վերնագրով. — «Նոր կտակարան Տեանն ժերոյ Յ. ի. Բ. սի. աշխարհաբար. Ի Հայրապետութեան Տեանն Յովնաննու Արժանքնաղբ կաթուղիկոսի արժենայն Հայոց և Առաքելի: Յառաջնորդութեան Մուսիսթանակ հայոց առաքելաշաւիղ. Տեանն Ներսիսի սրբ. արքեպ. և Ասպետի: Հրամայեաց տպագրել դատաւնիչ գրոց Միքայէլ ծայրագոյն վարդապետ Սալլաթեանց. Նուիրակ սրբոյ Էջմիածնի 1833 Մոսկովո»:

Այս և նման գրքերի թիւը փոքր չէր. բորոքական միսիօնարներն, ինչպէս երևում է, սկսել էին մի այնպիսի եռանդուն գործունէութիւն, որ պիտի յերափոխէին մեր կեանքը, մեր սեփական ինքնուրոյն շարժումաց շատ առաջ, եթէ հայ հոգևորականութիւնը ուսում կատարութեան աջակցութեամբ նրանց առաջը չառնէր և հալածելով չ'հեռացնէր Շուշուց: 1830-ին նրանց ունեցած և հրատարակած հայերէն գրքերի թիւը հասնում էր 11,670 օրինակի: Պատեհանելի մի քանակ և սկսած գործն էլ խելօք հիմքերի վրայ՝ քակտին նրանց արդէնգործիւն հայ գրականութեան և լեզուի վրայ հաւատար և գրեթէ զէրօի, որովհետև դա չի երևում ոչ մի տեղ և ոչ

*) Հ: Դուհանան «Բողոքականութիւնը Պաղկասու հայոց մէջ»: Թիֆլիզ, 1886 թ.

մի հայ գրողի վրայ: Իբրև օտար ազգիւրի արդիւնք, բնորթականների մշակած լեզուն, չնայելով իր մաքրութեանն ու կանոնաւորութեանը, Թեաց խորթ և առանց հրէէ ազգեցութեան մեր ժողովուրդի շրջանների վրայ, նոյնիսկ չկարաց առաջ բերել մրցում և հակառակ հրատարակութիւն: Պատճառն այն էր երկի, որ հայ հոգեւորականութեան դրդամար ոուս կառավարութիւնը 1831-ին արգելեց նրանց քարոզչութիւնը, որ տեւեց հազիւ 8—9 տարի և նրանք ասիպուած էին փակելու իրանց տպարանը, դպրոցները և հեռանալ Եուզուց:

Ապարդիւն անցներուց դատ, նրանց գործունէութիւնն հայ գրականութեան և լեզուի համար եղաւ յայտնապէս փասակար, որովհետեւ հայ հասարակութիւնն ու կրօնն այնուհետեւ ամեն մի աշխարհաբար գրքի և գերմանական ուսում ստացած անձի վրայ սկսած նայիլ կանկածանքով: Այդ կասկածին էր, որ զո՞հ գնաց Աբովեանը, մերժուելով հայ դպրոցներից, զո՞հ գնաց նրա աշխարհաբար այբենարանը, և ինչպէս տեսանք, մասամբ նաև «Վէրք-Նայաստանին», գրուելուց յետոյ մնալով անտիպ ամբողջ 18 տարի:

Մի այլ պատճառ, որ արգելք եղաւ միսիօնարների ազգեցութիւնը տարածելու, նրանց ընտրած նիւթն էր. — կրօնական պրօպագանդան:

Կեանքի նոր հոսանքը նոր խղիւղ է նոր գաղափարներ էր տարածում, որ ոչ մի դէպքում կրօնական չէր կարող լինել:

Սա երկրորդ դէպքն էր մեր պատմութեան մէջ ունիթորներից յետոյ, որ կրօնացիների ջանքերով հիմնուած մի կրօնա-կուլտուրական գործ անաջողու-

Թեան էր հանդիպում ի դերև հանելով նոյնիակ այնպիսի անհրաժեշտ և կարևոր մի հանգամանք, որպիսին էր աշխարհիկ լեզուի հիմնելն ու տարածելը:

Կրօնական հողը և հոգևոր ասպարէզը, որի վրայ յենած նրանք գործում էին, շատ էր ուժասուլազ և յողնած: Հայի հոգին ու միտքը հազարաւոր տարիների աղօթքներից էլ յուխացած ու լիացած էր. հարկաւոր էր այլ հոսանք, այլ իդէալ... Բողոքականութիւնն այդ չէր կարող տալ. և թէպէտ նա արտայայտութեան նոր ձևը, լեզուն, ստեղծեց, բայց այդ անօթը հայի համար մի խորթ նիւթով լեցուն էր թւում, ուստի նրանց մի անգամ արդէն հարթած ճամբան հայն ինքնին, նորէն և անկախօրէն քանալու էր հարկադրուած...

Բողոքական պրօպագանդան Շուշում շատ կարճատև եղաւ. աւելի ճարտար և աւելի երկարատև նա քարոզուեցաւ Շամախի, արգէն հայերի ձեռով և Շուշում մշակուած լեզուն էլ տեղափոխուեց Շամախի: Նրանց զբաւոր լեզուի մասին զաղափար կարող է տալ հետևեալ նմուշը, գրուած 1855 թ.

«Զէ որ հաւատը լսելիցն է, և լսելն Աստուծոյ խօսքերից. իրանք չունին տեղեկութիւն Ս. Գրքից և սէր խօսելուց, խօսողների վերայ էլ չար նախանձով լցուած բամբաստում են... մենք մից ենք, որ Աստուծոյ սուրբ խօսքը մեզանից լսուի. աւետարանի պաշտօնեայ չէն սոքա. ինչո՞ւ չեն մեզ իրանց Թեւրի տակն ասանում, իրանք սովորացնում մեզ՝ թէ ինչ է բարին և հաճելին և կատարեալն» *)...

Սա արդէն մեր զբաղական լեզունն է. բուն բողոք-

*) Բողոքականութիւն Կովկ. հայոց մէջ. հր. ՉԼ...

խոյանք լեզուն որ ստեղծեցին աւետարանական հայերը, գեղեցիկ երևում այն հոգևոր երգերի մէջ, որ նրանք մշակեցին ինքնուրոյն կամ թարգմանաբար մինչև 1860 թուականները, մի փոքրիկ ու բնորոշ նմուշ այդ երգերի, տալիս է մեզ Ղուկասեանը իր գրքի 96 երեսումս.

Օրհնեալ լինես դու,

Սիրելի Փրկիչ,

Քո անունիդ փառք,

Որ մեղաց համար,

Երկնաւոր Հօրդ

Եղար պատարագ . . . . .

Ա՛խ եկաւ Յուզան,

Կորստի որդին

Քեզ՝ Տէրիդ մասնեց.

Անուն և Տէր հոյոված են անունի և Տէրի, փոխանակ անունն և տիրոջ.. Ճշտութեան ու կանոնաւորութեան հետ այս լեզուն մի զարմանալի պաղ, սառն և կենսագուրկ արտայայտութիւն ունի, նման մի բոյսի, որ անել է ստուերի մէջ առանց արևի երես տեսնելու:

Թէպէտ բողոքականները իրանց լեզուին հիմք ունէին Ղարաբաղի բարբառը, իհարկէ, գրաբարի մաղով անցրած, բայց արգիւնքը գրեթէ այն դուրս եկաւ, ինչ որ ներսիսեան դպրոցում: Բողոքականներն էլ իրանց գործունէութեան առաջին շրջանում կանգնած էին այն առողջ հիմքերի վրայ, աշխարհաբարի էական իրաւունքները ճանաչելու վերաբերմամբ, — ինչպէս և ներսիսեան դպրոցը: Տեսանք, որ Երևանեան աշուգների լեզուն էլ էական գծերով նոյն այս հե-

տիանցին հասաւ : Լազարեան ճեմարանն ու Գորայտոսի ուսանողութիւնը, սակայն, կարգաւ ժողովարկից ու կեանքից, բանը մի քիչ այլ կերպ էին հասկանում, որ և առաւելութիւն ստանալով, գրաբարի խրատները ներք լայնեցին, ի վրաս աշխարհիկ լեզուի :

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այսպէս՝ մինը միւտից անկախ, բայց գրեթէ միաժամանակ, մենք տեսնում ենք լեզուի կազմուելուն և զարգանալուն նպաստող մի քանի խոշոր տարրեր, որոնք ապա խտանում են այս կամ այն տաղանդաւոր անհատների մէջ :

Բուն ինքը, այդ լեզուն պոետոզն ու կազմողը ժողովուրդն է, ազգի կենդանի յագեցութիւնը, որովհետեւ առանց այդ ժողովրդին չի կարելի երեսկայել որեւէ լեզու :

Արեւելահայ լեզուն, ուրեմն, արդիւնք էր արեւելեան հայերի մտաւոր շարժման, որ իր հերթին ներշնչւեց է նոր քաղաքական ու քաղաքական պայմանների—(նուսաց սիրապետութիւնը և հայերի զատքն ու խնայողութիւնը Կովկասի ասիականներով) :

Եթէ այնուհետեւ ժողովրդին ներկայացնենք որպէս արմատ, ապա աշուղները, դպրոցները, եկեղեցին, վաճառականութիւնն ու նամակագրութիւնը, միսիօնարական ջարդութիւնն ու սրբերը, երոպական համալսարանն ու օտարազգի շագանկութիւնները, մեր արեւմտեան լեզուով կրթաարարական պարտեզականներն ու գրքերը այն տարրերն էին, որոնք անհրաժեշտ էր պիտի որդիներէին նոր լեզուի երեսն զայն :

ու հաստատուելն այդ արժանի վրայ անխնայակ, որ
մենք տեսանք իրականօրէն առաջ հեղած Քիմիկ,
Եւսի, Երեան, Եամեխի, մինչև իսկ Արսկուս և
Քոզալաս:

Սա մի քնդառչ հանգամանք է. ժամանակներն
պղծուէս էին, որ մի նոր լեզու պիտի ստեղծուէր
ճիշտ զգրոյցները շկանիէին, ինքը հասարակութիւնը,
իսկ ճիշտ առ էլ ուշանար. Եւրոպան պիտի ասեղծէր
ու մշակէր մեզ համար լեզուն: Արեւմտեան հայերէնի
նորագոյն վերածնունդն էլ նոյն հայ-կաթողիկոսների, ա-
պա ամերիկացի միաբնակների ձեռով սկսուեց. և
մաքուր ու ընտիր գործը, առաջինն իր տեսակի մէջ,
Կատուածանչի թարգմանութիւնն այդ լեզուով կա-
թողիկ հայերի, ապա բողոքական միաբնակների գոր-
ծին էր:

Մեր լեզուի կազմն էլ, ազդող անարթերի շնորհիւ
մի քանի ուղղութիւն սպասատւ ունենալուց լեզուին
որպէս հիմք ու դում էին հանաջել միայն Աքարա-
տեան բարբառ (Արաբեան, մայրամբ Բական), որբիջ-
ները մըտմըտում էին Մըւ բարբառի վանիւ, միայն
գրաբարի մազով անցըրած. բողոքականներն այդ լե-
զուին հիմք ընդունեցին Նարբառի բարբառը. Նա-
գարեանն աւրում էր հիմք ընդունել Կատուածանի
բարբառը, գրաբարով ոսկիջրած: Այլը գործ էին ա-
ծում արևմտեան, արևելեան և գրաբար ձևեր միա-
ժամանակ և խառն: Այս դեզգութեան ներկայացուն
էր Պատկանեան տոմար: Յաղթանակով դուրս եկաւ
մի միջին, ձև, երբ լեզուն մի կողմից սկսաւ աւելի
և աւելի մօտենալ գրաբարին և Արաբատեան բար-

բառին, միև կողմից զգալի կերպով հեռանալ արե-
մանան՝ ձևերից:

Այս լեզուին իբրև նիւթ՝ ծառայել են գրաբարն
իր ստուգաբանութեամբ և բառերի ահադին քանա-
կով. արևմտեան լեզուն սրան տղու է իր շեշտը,
արևելեան գրեթէ բոլոր բարբառները (բացի գծկերէ-
նից) հռանդուն մազնակցութիւն են աւելցել սրա
շինութեան մէջ, ուրախ միակ ճիշտ և արժանաւոր
փնտնան այս լեզուի այն է, որ մենք գործ ենք ածել
շարունակ արեւելասեայ յեզոն *): Կենդանի բարբառ-
ներից արեւ ասեանից աւելի երբ մնացափառարող եւ
ամենապոսե է Արարածեանը, որ անդառապէս այս
լեզուի հիմք է նախադրում: Իրա շոշափելի պոպոջոյցն են
սեռահպե և բացառական հորովները, որոնք ընդուն-
ւած են մեր գրականութեան մէջ այս բարբառի բա-
ցառիկ յատկանշիչներով:

Ներսիսեան դպրոցը այդ լեզուի առաջին շեր-
մանոցն ու սերմարանն էր. նրա սահերն ու վարժա-
պետներն առաջիկն էին, որ զրի ուտան, մշակեցին
ու տարածեցին այդ լեզուն, իրանց յետեից տանելով
նպէ միւս դպրոցներն ու նրանց սաներին:

Կենդանի խօսակցութիւն և գրաւոր-պրօզա-ըս-
տեղծողը Ներսիսեան դպրոցն էր: Նրան աջակից
հանդիսացաւ Լազարեան ճեմարանը, որ ստեղծեց
երգի և ոտանաւորի լեզուն:

Մասնաւոր անհատներից առաջին գալիսին պատ-

---

*) Թէ զարգացման ընթացքում ուրիշ ինչ տարրեր են
ազդել սրա վրայ յետագայում, կը տեսնենք սրա համաձայ-
նութիւնը ուսումնասիրելիս:

կանում է Աբովեանին և ապա Պատկանեան ընտանիքին, որ չորս տաղանդաւոր անգամների (երկուսերունդ. Գաբրիէլ ու Միքայէլ, ապա Քերոբէ և Ռափայէլ) միջոցով կոխ է մղել և տաղանդ է մաշել նոր լեզուի յաղթանակի համար:

Մամուլը լրացրեց ու վերջացրեց այն, որ սկսել էին հիմնարկութիւններն ու մասնաւոր անհատները: 1820—1840 թ. արևելահայ լեզուի յղացման շրջանն էր. 1840—1850 երկունքը. 1850—1858 ծնունդը: Այդ ծննդեան իսկական վկանքն են, Ներսիսեան դպրոցի դասագիրքը 1855 թ. «Ազգային երգարանը» 1856-ին, Ոսկանի հրատարակութիւնները 1855—58 թ. Աբովեանի Վէրք Հայաստանին (1858), «Հիւսիստփայլը» և «Մեղու Հայաստանին» (1858):

1860 թ. մեր լեզուի մկրտութեան և անուանակոչման տարին պէտք է համարել, որովհետև այդ թուականից նրա յաղթանակն ապահովուած և ամեն տեղ քաղաքացիութիւն ստացած մի լեզու է ճանաչուում:

ԳԼ. XIII

Գ Ր Ա Ր Ա Ք Ր Ի Ծ Ա Գ Ռ Ո Մ Ը

Դրաբարի ծագումից առաջ մենք արեւելահայ լեզուի ծագման պատմութիւնը տուինք, որովհետեւ ներկայ իրականութեամբ պարզոււմ է նաև շատ տեսակէտներով անցեալի մշուշը: Մենք տեսա՞նք այն ազգականներն ու գործօնները, որոնք առաջ բերին աշխարհիկ լեզուն: Ժողովրդի տնտեսական և մտաւոր շարժում առհասարակ, դպրոցներ, զբոսեր, մամուլ, համալսարան, միսիօնար քարոզչութիւն և օտարազգի ազդեցութիւններ: Կարո՞ղ ենք արդեօք առհասարակ նոյն տարրերը ենթադրել զրաբարի ծագման ժամանակ. նոյնն էին արդեօք լեզուի պայմանները մեզանից 1500 տարիներ առաջ:

Եթէ պատճառներն ու պայմանները հանել կամենանք արդիւնքից, պիտի այդ պատճառները դերագանցօրէն նպաստաւոր համարենք զրաբարի ծագման ժամանակ, որովհետեւ նրանք արդիւնեցին մի պերճ ու կլասիկ լեզու:

Ներկայի մեր պայմաններն անասելի աննպաստ են եղել մեր զոյգ լեզուների զարգացման համար:

նիկէ մի ազգի լեզուն կտարած պիտի լինի նոյն
 ազգի հոյի և հայրենիքի հետ, ապա դարձանայի է
 մեր ժողովուրդի հոգեկան կորովք մաւաւոր ճիգն ու
 ջանքը, կուսութեան ետեւի թափն ու թռիչքը,
 որ խորասակելով ամեն արգելք, կարողացել է
 լեզու ստեղծել և երազայի հեռաւոր անկիւններում
 Վենետիկ, Վեննա, Իորպատ, Մոսկուա, հետ-
 գնեաւ հինգրոսնայով և ամբանայով մի կտակից Պա-
 շիա, միւս կողմից Թիֆլիզ, գարձեալ հայրենիքից
 դուրս նիկէ կայ ամասարակ մի գարձանայու բան
 մեր ազգի կեանքում, գա այս երկու յեզաւների գա-
 ժեղծագործարքանն է եւայրենիքից դուրս:

Չկայ մի այլ ազգ, որ այդպիսի պայմաններում
 իրան համար լեզու լինէր ստեղծած, այն էլ հայտարակեայ
 անկուսից յետոյ կուսութեամբ և հայտարակեայ ըս-
 տղու ինքնից յետոյ քաղաքակրթութեամբ:

Քէ դու, այլ ճառար լեզուստեղծեալ է ապէս ապ-
 ղիւնք է մեր հոգեկան կորովի և ոչ որտարքին ազ-
 գանկեցի, սպարոցուցում է մեր յեզուների երկու-
 քեակ լինելուց, որոնցից մինք ծագելի պիտի հարա-
 ւում, Իտալիայի զեղանիճազ երկնի տակ, միւսն
 ընդհակառակը, հրաբոթի ցոգրաի և սեւանաւանդի
 մէջ. Մոսկուա, Իորպատ:

Պայմանների այս ծայրանկի տարբերութեան մէջ
 ազնաւորը հոգի առաւապոզ հոգին էր, կուսութեայի
 ծարաւ, որ Միխիլայ Սեբաստացուն տարագրում էր
 Աստիապոլի ճաղը Անշաւաւը Արովեանին, Բայթիկ
 ճովի եզերքը և Մեքոպոլ Թաղաթեանին. Հնգիկ ուխ-
 Կիւնուտի և Գաղեկի սրբազան ամերը, հոյի համար
 լեզու ստեղծելու:

Մեր լեզուի ստեղծման մի բնորոշ հանգամանքն էլ այն է, որ նա առաջ եկաւ ծագումով մի բունն գիւղացիների, քահանաների և կամ քահանաների որդոց ջանքերի շնորհիւ: Կիրթ ու ճաշակաւոր արխատոնդրասեա, պերճ ու փարթամ ազնուախանութիւն, կամ մի ստուար ու խիտ քաղաքացի դասակարգ յեւ նախէտ չէ եղել այդ լեզուին: Մի Արովեան իր տաղանդի պմբողջ թռփչքով ու թափով տխուրամեծայնիւ ճաշակի կողմից մի գիւղացի է:

Երրորդ բացասական ու պակասաւոր կողմը մեր ներկայ լեզուների այն է եղել, որ մեր վերածննդեան ջանքերը առաջ են գնացել ցան ու ցրիւ ճանապարհով: Վերջին երկու հարիւր տարիների ընթացքում, սկսած Մխիթարից, մենք աշխատել և ստեղծել ենք իսկապէս ոչ թէ երկու, այլ երեք լեզու:

18 դարն ամբողջովին մինչև 19-ի երկրորդ կէսը մեր բոլոր ջանքերը նուիրուած են եղել գրաբարը վերականգնելու նանիր ցնորքին և Զամչեանների, Բազրատունիների, Ալիշանների ու մինչև իսկ Գէշիկթաշեանների հոյակապ գործերը գրուել են կեղծ կլասիկ գրաբարով, որ ստեղծել էինք մենք սեփական աշխարհիկը ետ մղելու, նոյն իսկ մոռածագույաւակնութեամբ...

Այս ամենը թուեցինք երաւ համար, որ ցոյց տանք թէ որքան նպաստաւոր պայմաններում առաջ եկաւ գրաբարը մեր ներկայ լեզուների համեմատութեամբ: Եւ ծլեց ու ծաղկեց սեփական հոգի, սեփական հայրենիքի մէջ, ամբողջ ազգը, մի կառու և ճոճ բազմութիւն, իր բոլոր դասակարգերով մասնակից էր այդ միակ լեզուի կազմակերպութեանը: Մեր լեզուն

ստեղծելու, էին աշխատում մի երկու պաշտօնագուրակ վարժապետ և մի խումբ աւագուկ ուսանողներ, գրաբարի համար աշխատողներն էին Վուսմապուն քաղաւորը, Սահակի Գարթեի պէս կաթողիկոսը և Մեսրոպի պէս պալատի դիւանաւանը։ Աւելի ծայրահեղ տարբերութիւն լեզու զարգացնելու և ստեղծելու համար չի կարելի երեակայել, թէկուզ աշխատողների տաղանդն ու եռանդը ենթադրենք հաւասար։

Թէպէտ Մեսրոպի, Սահակի և Վուսմապունի ջանքերն ուղղուած են երևում գլխաւորապէս գրերի գիւտին, որ համապատասխանում է մեր ներկայի լեզուին, բայց իրողութիւնն այն է, որ Աբովեանի դասագիրքը հալածուեց ու չբնդունուեց ժամանակակիցների կողմից, մինչ գրերի գիւտի լոկ խորհուրդը համակրանքի և խրախուսանքի հանդիպեց թէ պալատի և թէ վեհարանի կողմից։

Այս այսպէս լինելով հանդերձ, հարկ է մի քիչ մօտից քննել գրաբարի ծագման հանգամանքները։

Որպէս զի մի ազգ հասնի զո՞ր գործածութեանը և ստեղծէ լեզու, հարկաւոր են կոչուողական որոշ պայմաններ։ Մենք ստիպուած ենք երկու խօսքով յիշել այն կոչուողական մղիչները, որոնք արդիւնեցին գրաբարի ծագումն ու զարգացումը։

Հայաստանն իր աշխարհագրական գիրքով մի միջազգային կամուրջ է եղել շարունակ թէ մեծ կուլտուրական և թէ բարբարոս արշաւանքների առաջ։ Թէպէտ ինքը ժամանակ ու յարմարութիւն չէ ունեցել լիովին վայելելու կոչուողայի պտուղները, սակայն առիթ է ունեցել միշտ իրազեկ մնալու համաշ-

խարհային դէպքերին և ճաղորդակից լինելու ամեն մի խոշոր կուլտուրական շարժման: Պատերազմներով ու դաշնակցութեամբ, յաղթութիւններով ու պարտութեամբ, նա միշտ յարաբերութեան մէջ է եղել ժամանակակից առաջնակարգ քաղաքակիրթ պետութիւններին հետ, ուստի զարմանալու բան չէ, և շատ հասկանալի է, որ հայ պալատը գրեթէ յունացած էր, և ղեկ Քրիստոսից առաջ, ըստ Պլուտարքի՝ հեղինակաւոր վկայութեան, Արտաւազդ իշխանը յունարէն ողբերգութիւններ էր գրում: Այդ յունացման լաւագոյն օրինակներէն մինն են Արշակունի դրամները, որոնք յոյն մառերով էին տպւում: Պալատի հետ եթէ ոչ համահաւասար, գէթ զուգահեռաբար ընթանալու էր ամբողջականութիւնն ու նախարարութիւնները, հարկաւ, աւելի պարսիկ սովորոյթով ու կենցաղով: Քրիստոնէութիւնից առաջ և յետոյ Հայաստանում իշխող տարրը մի որոշ աստիճանի կուլտուրայի հասած էր արդէն: Այդ կուլտուրան ոչ պարծենալու չափ բարձր էր, ոչ արհամարհելու չափ ստոր *):

Այս ամենն այնքան մշակել ու տաշել էր մրտքերը, այն աստիճան մեղմել բարքերը, որ չորրորդ

---

*) Ե. դարու կիսից մեզ է հասել այդ նախարարական տներէ կանանց նկարագիրը Յզիշէի ձեռքով, ուր կենցաղի այնպիսի նրբութիւն ու նազանք է երևում, պահանջներէ այնպիսի առատութիւն աւ պերճանք, որ անհրձակաբար է ներկայ Հայաստանում:

Պակաս կարեւոր չէ Արարատեան դաշտի նկարագիրը, որ տալիս է Փարպեցին: Այնտեղ մի այնպիսի ճարտարութիւն ենք տեսնում բուսական, հանքային, կենդանական,

դարձաւ հէնց նկարից հնարանոր դարձրեց քրիստոնէութեան մասերը Հայաստանս...

Քրիստոնէութիւնը մտորոցից առաջ անկարող էր հայ ժողովրդի վրայ անգրեց (այդ պիտի լինէր՝ անգագայնակ մինչև այդ թարձք ա՛մ մարդասիրական կրօն ընկրանէր) հորը արատը աստուած և մտաւոր ու բարոյական վիճակը հայ ժողովրդի բաւականաչափ հաստանացած էր՝ մի այդպիսի կրօն թիկունք վեր ի վերոյ հասկանալու և քակելու։ Սա հայ-կուրաբանական վիճակի և նրա համեմատական բարձրութեան լաւագոյն ակացոյցն է։

Հեթանոս Հայաստանը, դիւանը, ունէր թաղաւոր, ուսան և մեծ ու փոքր թաղային սնունդներ։ Պալատն անկասկած ունէր իր դիւանը, ինչպէս և մեծ նախնարարական տները. Սիւնեաց, Արժրուսեաց, Բաղրատունեաց, Մամիկոնեան և այլն *)

Ինչ լիզովակ էր կատարւում գրութիւնը, — հաստատա չգրանիք. ճաւանջին շահարէն կամ պարսկերէն և կամ երկուսն էլ միաժամանակ Սահայն, երբ

Չրային թէ ցամաքային, թռչուն թէ չորջրասնի, դերարայթի և արտի, արհեստներ և տերնութեան, որի հետք անցած հարիւ կարելի է գտնել ներկայ Արարատեան դաշտում։

Եթէ ի նկատի ունենանք որ Վրաստանն ու Ադուանից աշխարհը թէ միսիօնարութիւն և թէ դպրութիւն Հայաստանից ստացան, որ երևում է վրացերէնում փոխ առած բազմաթիւ կուլտուրական հայ բառերից. ապա հայերի քաղաքակրթութեան աստիճանը ոչ մի դէպքում արհամարհելի չէ կարելի համարել։

*) Գիտենք, որ թէպէտ մի քիչ ուշ, Մեսրոպը թաղաւորի քարտուղարն էր, իսկ Եղիշէն Վարդան Մամիկոնեանի։

գրագրութիւնը հայերի հիանալի էր և հայերի համար, պարտադիր չէր անպատճառ օտար լեզուներով լինելու, այլ ծանօթ գրերով, նրանք շատ յանախ առիթ պիտի ունենային գործածելու *) Կան հայ լեզուն, թէկուզ թարգմանութիւնների, մասնաւոր նամակների, և պետական թղթերն ու գաղտնիքն ուղղիչներին չմատնելու համար:

Այսպիսով հինք էր դրուում և կազմակերպուում էր մի գրական լեզուի նախնական պայմանները:

Մի շատ կարևոր հանգամանք, որ գրաբարի ծագման խնդրում երբէք ի նկատի չէ՝ առնուած, դա քուրմերի դասակարգն է:

Քրմութիւնը Հայաստանում թէպէտ չհասաւ բարձր գորդացման, բայց այնքան էլ աննշան չէր, որ չունենար իր դերն և ազդեցութիւնը, գրա-հետ միասին իր դասային լեզուն, որ իբրև մատուր դասակարգ աւելի մշակած և աւելի կոկած պիտի լինէր քան նոյն իսկ պարսոն ու անհնաականութիւնը, որի հետ նա շատ անգամ արեհակից) ամենամօտ յարաբերութեան մէջ էր: Ի՞նչ լեզու էր գործ ածում նա աղօթելիս և ի՞նչ կրօնական գրքեր ունէր. — հաստատ ոչինչ չգիտենք, սակայն նրա արարեայ լեզուն հայերէն էր և անկասկած նրբացած և բաւականաչափ մշակուած: Այնպէս որ Թարեհացու խօսքերը Ուղիւպ

*) Հէնց այսօր մի ամբողջ գրականութիւն և լրագրութիւն կայ հայ տառերով և թուրք բառերով: Գ. Բս. Եարութիւնները գրեթէ ապացուցանում է, որ Մեսրոպից առաջ էլ հայերը գրեր են ունեցել: Տես նրա «Հայոց գիրք»:

քուրմի մասին, որ գրեց Արտաշէսի և Դարեհի պատմութիւնը, հազիւ թէ դատարկ բառեր լինին: *)

Քրմութիւնը ամուրի դասակարգ չէր, այլ կային և քրմուհիներ, որոնք կամ քրմերի կանայք էին և կամ կրօնուհի:—Դա մի ամբողջ դասակարգ էր, բաւական բազմաթիւ, բաւականաչափ հարուստ և լիովին նուիրուած կրօնական գործերի, համախմբուած մեհեանների շուրջը: Այդ մեհեաններն էին որ տարէց տարի գրաւում էին «աշխարհաժողով» բազմութիւնն ամբողջ Հայաստանից, ուր գալիս էր թագաւորն իր «չորս բիւր» (40,000) և նախարարներն իրանց «ութ բիւր» (80,000 զօրքով). «300 գաւառատեարք և 400 գահակալ իշխանք», զուարճանալու «ծխանի ծխով և նաւասարդի առաւօտեան եղնիկների վագելով և եղջերուների վագելով»... Այդ «նաւաշխարհակալան» տօներին, ուր բազմութիւնն հասնում էր մի քանի հարիւր հազար հոգու, որ կատարւում էր ամեն տարի, ուր երգը, ուրախութիւնը, ծէսը, կրօնական և ղինուորական հանդէսները միախառնուած զուարճացնում էին ժողովրդին, չէր կարող չըգոյանալ մի լեզու և այդ լեզուի դեկն անկասկած պիտի հանդչէր այն դասակարգի ձեռին, որ այդ հանդէսների կազմողն և նրանցից օգտուողն էր—քրմութիւնը:

Ազատ որևէ պարապմունքից, ղինուորական կամ քաղաքացիական, նա տնտեսապէս օպահոված էր

*) Այս ամենը մեզ պատմում է Անիի Ուղիււք քուրմը, մեհեանական պատմութեանց գրողը և ուրիշ շատ քաներ, որ առաջիկայում պիտի ասենք, որ վկայում են պարսից մատեաններն ու հայ վիպասանաց երգերը... Խարենացի

լիովին և կամաց կամաց պիտի նուիրուէր մտաւոր զբաղման ու պիտի մշակէր մի լեզու:

Իրանք քրմերը և նրանց որդիք յամառ դիմադրութիւնից յետոյ, խելօք ու հեռատես Լուսաւորչի ձեռքով դարձան քրիստոնեայ պաշտօնեաներ. «Ոմանց քուրմերի որդիներից վերցնելով, Լուսաւորչիչը առաջին խնամքի առարկան էր դարձնում. *) և որոնք եպիսկոպոսութեան էին արժանի, ձեռնադրութիւն էին ստանում նրանից. առաջինը, Աղբիանոս անուսով Եփրատ գետի կողմերն էր լինում. վերակացու երկրորդը, Նևազիոս, Բասենի կողմերը, երրորդը՝ Բասոս, չորրորդը Մովսէս **), և այն այսպէս 12 հոգի յայտնիներից, քուրմերի որդիք կարգւում են «աճեցնելու քարոզութիւնը»:—Սրանց հետ միասին Լուսաւորչիչը կարգեց չորս-հարիւր եպիսկոպոս և անհամար բազմութիւն քահանաների ու սարկաւազների:

Տրդատ Թագաւորն անգամ, հարկաւ Լուսաւորչի զրդմամբ, դպրոցներ է բաց անում և հրաման տալիս «ի գաւառաց բազմութիւն մանկըտւոյ ածել յարուեստ դպրութեան... ագաւել զազգս պղծագործ քրմացն, զմանկունս նոցա ի նոյն ժողովել զուժարել յարժանաւոր տեղիս դասս-դասս և դարման ոռճկաց կարգել: Եւ զնոսս յերկուս բաժանեալ, զոմանս՝ յասորի դպրութիւն կարգեալ և զոմանս ի հելլեն»...:

Հոգեւորականների այս ստուար բազմութիւնը նոր կրօնը պիտի քարոզէր հայ ժողովրդին և կամայ

*) «Ձառաջառունս ձերբասունս առնէր:»

***) Ագաթանագեղոս. այս անունները քրիստոնէական կնիք են կրում. հաւանօրէն հները փոխուած են ձեռնադրութեան ժամանակ:

ակամայ պիտի մշակէր ու գարգացնէր մի լեզու, եթէ շունէր արգէն, փոխ առնելով պալատից, դիւաններից և կամ ամենահաւանականն է, քուրմերից: Այս վերջինների լեզուն ամենից աւելի պիտի լինէր մշակուած և սրանց սերունդն էր, որ դառնալով քրիստոնեայ եկեղեցու պաշտօնեայ, իր հետ պիտի տանէր իր արգէն կոկ ու պատրաստ, կրօնական ծէսերին և արտայայտութիւններին բաջածանօթ մի լեզու: Եթէ Լուսաւորիչը հեթանոս տօներն ու մեհեանները փոխարինեց քրիստոնէական տօների ու եկեղեցիների՝ քուրմերին՝ ձեռնադրեց քահանայ, բայց հեթանոս լեզուն ու գաղափարները նա չէր կարող իսպառ ջնջել, որ նրանից մի երկու դար յետոյ այնպէս գեղեցիկ և ինքնաբուխ գուրս ցուացին շարականների մէջ. «արեգակն արդար», «ճառագայթ ճշմարիտ», «լոյս ի լուսոյ» և այլն համեմատութիւններով, որոնք հեթանոս մտքի և հեթանոս երեւակայութեան ու լեզուի ցուքերն էին, քրիստոնէութեանը պատճառաւ:

Ինչպէս ներկայում, այնպէս էլ հեռաւոր անցեալում հայերը մենակ չէին իրանց մտաւոր շարժման մէջ. այն ժամանակ օտարազգի քարոզչութիւնը կարելի է ասել աւելի զօրաւոր էր քան հիմա: Քրիստոնէութեան ազդիւրները երկուս էին այն ժամանակ. ա. Ասորիքը, որ անկասկած առաջելութեան առաջին կազմակերպողն էր դէպի Հայաստան և մեր եկեղեցական աւանգուստիւնն էլ, Թադէոս ու Բարդուղիմէոս առաքեալների մասին, պարզ ապացոյց են դրան. Ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ էր, որ Մեսրոպն առաջին անգամ ուսուս հայ տառերը, որ միսիօնարների ձե-

ուով էր հնարւած՝ Հայաստանում քրիստոնէութիւն տարածելու համար... Մեր ձեռն է հասել Ասորի դպրոցի երկերից Զենոր-Գլահ և Ղերուքնա կամ Արգարի թուղթը: Իրանք երկուսն էլ թէպէտ հեղծած ու խմբագրուած վերջերը, պահուած են սահայն իրանց մէջ հին միսիօնար դպրոցի խմորը բացայայտ:

Երկրորդ միսիօնարական դպրոցը յունականն էր, որ վերջնապէս հաստատեց քրիստոնէութիւնն Հայաստանում:

Սա հակադիր էր առաջինին և կռիւ էր մղում նրա դէմ: Այս միսիօնարութեան գրաւոր երկը Ազաթանգեղոսն է և կամ նրա նախնական աղբիւրը. «Գրիգորի վկայութիւնը»: Յայտնի է, որ Ազաթանգեղոսի հայ կամ յոյն լեզուով գրուած լինելը մեծ վէճերի առարկայ էր, չնայելով նրա ընտիր հայկաբանութեանը:

Այս երկու դպրոցներն էլ աւնէին մի ընդհանուր թշնամի, — հեթանոսութիւնը, որի հետ նրանք պիտի կռուէին նախնի քրիստոնէութեան միակ զէնքով, որ խօսքն էր և քարոզը: Տեսանք, ներկայ լեզուի կազմակերպութեան մէջ Ներս. դպրոցի աշակերտների քարոզները. նոյնը չորրորդ դարում տեղի պիտի ունենար գերագոյնցօրէն, հեթանոս ուղեղները համոզելու և քրիստ. տարածելու համար ամբողջ Հայաստանում:

Յոյն միսիօնարութիւնն ունէր և յոյն քաղաքականութեան աջակցութիւնը. հեթանոսութիւնն ամենազօրեղ օգնութիւն և աջակցութիւն գտնում էր Պարսկաստանից: Այդ մրցման մէջ հայ միաքր մի ամբողջ դար դեգերելուց յետոյ, հասունացաւ, զարգացաւ և ճատձեց սեփական դպրոց ունենալ, կամ-

գնել սեփական, ոտերի վրայ: Իբրև համար նա պիտի
ուսնենար սեփական գիր: Յոյներին դա դուր չեկա
և իրանց բաժնում արգելեցին հայ-գաղտցներ բանա-
լը, առարկելով թէ ինչու Աեարուր գիմել էր ասո-
բիներին: Հարկ եղաւ հաստացնելու, որ գրերը գրու-
նուած էին Աստուածային շնորհով, Պարսիկներն
սուրախ էին մասամբ, որ հայ գրերի շնորհիւ կրթու-
լանար յոյն ազդեցութիւնն Հայաստանում: Շուտով
սակայն երևան եկաւ, որ սեփական ասերի վրայ
կանգնած այս մանուկը մի անընկճելի ներքին ոյժ
ուներ, որ Չախչախեց և՛ ասորի, և՛ յոյն դպրոցները,
և՛ պարսիկ ու ներքին հեթանոս տարրերը, ազդայնաց-
նելով եկեղեցին, ստեղծելով սեփական գիր ու
դպրութիւն և քաղաքական մեղկ ու թոյլ իշխանու-
թեան անկման հետ հաստատելով մի մտաւոր և բա-
րոյական իդէալ, որ գրեթէ յաւիտենաբար թափան-
ցեց հայի արեան և հոգու մէջ: Դա հայացած, ազ-
գայնացած քրիստոնէութիւնն էր:

Հագարեան ճեմարանը հիմնուելով 1815 թ. մի
որևէ 35 տարուայ ընթացքում այն է 1850-ին ստեղ-
ծել էր իր լեզուն. ներսիսեան դպրոցը նոյնն ստեղ-
ծեց 25 տարիների ընթացքում:

Եթէ մեր ասածները հայ պալատի և քրմութեան,
հայ նախարարութիւնների և ազնուականութեան
մասին, իբրև լեզու ստեղծողների լակ ենթադրու-
թիւններ են, ապա միսիօնարական դպրոցները Հա-
յաստանում և հայ ժողովրդի մէջ 100 և աւելի տա-
րիների ընթացքում անհնարին է որ չստեղծէին մի
լեզու:

Ինչպէս ներկայում աշուղները, այնպէս էլ ան-

ցեալում ազնուականութեան ականջը շոյող «գու-
տանական» երգեր կային, որոնց մեզ հասած
մի քանի բեկորները նուրբ նաշակ, բարձր
գեղարուեստական արուայայտութիւն և հոմերա-
կան երգերին զուգահաւասար արժանիք ունին:
Ըստ իս, ապացուցուած է, որ «Մնացորդաց»
գրքի հնագոյն թարգմանութիւնը կատարել է Պորե-
ցին *) և շատ ոճեր ու ձևեր այնտեղ անուամբ են
ուղղակի Գողթան երգերից (Աղուել-կոսիել, համն առնուր
և այլն). թէ հեթանոս աւանդութիւններն իսպառ
մուսացութեան չէր մատնուում, կարելի է տեսնել և
«Հայկի» անունից, որ Աստուածաշնչում դրուած է
Օրիոն համաստեղութեան տեղ:

Այսպէս ուրեմն, քրմութիւնը, պալատը և ազ-
նուականութիւնը, գողթան երգիչները քրիստոնէու-
թիւնից առաջ, ասորի, յոյն և հայ միսիօնարութիւ-
նը գրեթէ գիւտից առաջ, մանաւանդ միսիօնարական
դպրոցներն ու մրցումը միմեանց հետ, ստեղծել էին
մի լեզու, որ մեզ հասել է հինգերորդ դարուց և
յայտնի է զրաքառ անունով: Գրերը գտնելու ժամա-
նակ այդ լեզուն կար արդէն: Վերեր շօշափելի օրի-
նակներով մենք ցոյց տուինք, որ շատ ձևերով նա
վերին աստիճանի նրբացած ու մաշուած, կանխել է
հէնց ներկայ կենդանի ձևերին հազարաւոր տարինե-
րով, ուրեմն նա մի շինովի, գրի ու կարիսեստի լեզու
չէ եղել, այլ արգիւնք կենդանի լատակցութեան: Նա
ձլեց ու ծաղկեց սեփական հողի վրայ, խօսողների

*) Պորենացին է «Մնացորդաց» գրքի առաջին թարգ-
մանողը ասորերէնից. «Տարագ» № 10. 1905 թ. Բարդ. եպ-
Գէորգեան:

ու մտածողների մի ստուշար բազմութեան մէջ. նա ազատ էր այն բոլոր խոչընդոտներից, որոնց պիտի յաղթէր օտար հողի վրայ բուսած մեր ներկայ լեզուն:

Հինգերորդ դարու մեր գրականութիւնն ահագին գլուխներ ունի նուիրած գրերի դիւտի պատմութեան և ոչ մի խօսք, կամ գրեթէ ոչ մի ջանք չենք տեսնում, որ նուիրուած լինէր պեզուի մշակութեանը: Լեզուն երևում է կազմ ու պատրաստ մի աղբիւր, որ գրերը գտնելուն պէս ծառայում է այնպիսի հրաշալի թարգմանութիւնների, որպիսին էր Աստուածաշունչը, Ռսկեբեդանի ճտեղը և կամ Եգնիկի ու Բուղանդի ինքնուրոյն գործերը: Ներկայի ուսոյթներով Մեսրոպի և նրա անմիջական աշակերտների լեզուն համարում է աւելի մաքուր, բնական ու դեղեցիկ, քան յետագայ հեղինակներինը, որոնք յունարէնի ազդեցութեան տակ պղտորեցին Մեսրոպեան լեզուի իստակութիւնը: Այդ լեզուն ուրեմն կար և Մեսրոպ-Սահակեան դպրոցը Վաղարշապատում եղաւ այդ լեզուի ոչ թէ ստեղծողը, այլ մշակողն ու զարգացնողը:

Հարց է հիմա. ո՞րն էր այդ լեզուի գաւառական հիմքը և կամ աւելի ճիշտ՝ ներկայ բարբառներից ո՞րն է ամենամօտը գրաբարին:

Երկու կարծիք կայ. մէկը պնդում է, որ գրաբարի հիմքն Արարատեան բարբառն էր, որովհետև Ռատանն այնտեղ էր գտնւում ինչպէս Վեհարանը և նա էր բնագաւառն ամբողջ հայութեան: Իսկ միւս կողմը պնդում է, որ Տարօնի բարբառն էր դրաբարի հիմքը, քանի որ Մեսրոպը Տարօնեցի էր:

Ոչ մէջ կողմը ցարդ անհերքելի ապացոյցներ չի բերել: Արարատեան բարբառի համար այն կարելի է ասել, որ գեռ չի ապացուցուած, թէ նա ուսանի լեզուն էր. Գերմանիան այսօր մի քանի տասնեակ դասան և երկու հաս էլ կայսերական տներ ունի (Վեննա, Բերլին), որոնցից և ոչ մինը տեղական լեզուն չեն դործածում իբրև ուսանի լեզու: Նրանց ներկայ դրական լեզուն ծագում է Սաքսոնիայի դիւանատանից, Լիւտերի թարգմանած Աստուածաշունչի շնորհիւ (Hochdeutsch): Բագրատունի տունը, Արշակունեաց ամենամերձ նախարարական տներից մինն էր: Ինչ աւանդութիւններն ու լեզուն անշուշտ նրանք փոխ պիտի առնէին Արշակունիներից և ինչ ուսանի լեզուն պիտի անցնէր նոր-ուսանին: Յայտնի է սակայն, որ Անիի լեզուն մի արևմտեան բարբառ էր, թէպէտ Անին—Վաղարշապատից հազիւ մէկ օրուայ ճանապարհ է և Շիրակն էլ Արարատեան նահանգի մի գաւառը: Սա մի կողմնակի հերքումն է այն կարծիքի, թէ Արարատեան բարբառը չէր գրաբարի հիմքը. ուղղակի ապացոյց մենք վերիը տեսանք, որ Արարատեան բարբառը չէր կարող գրաբարի հիմքը լինել: Տարօնի բարբառի վերաբերեալ ևս հաստատ փաստ և ապացոյց ոչ ոք չի բերել. թէ նա Մեսրոպի մայրենի լեզուն էր, դա մի իսկական ապացոյց չէ: Ռ. Պատկանեսանի մայրենի լեզուն մի արևմտեան բարբառ էր, այն ինչ նա հիմնադիր եղաւ արևելեան լեզուի. նոյնը կարող էր պատահել և Մեսրոպին: Արարատեան բարբառի կողմնակիցներն էլ Մեսրոպին իրանց կուսակից են համարում ի նկատի ունենալով այն, որ նա թագաւորի ատենադպիրն էր, ուրեմն Ոստա-

նի լեզուին, հետևաբար և Արարատեան բարբառին քաջածանօթ:

Այս փաստերը զօրաւոր են միմեանց ջնջելու, բայց ոչ ենթադրածը ապացուցանելու համար: Տարօնի կուսակիցները մոռանում են, որ լեզուն մի անհատ, լինի նա մինչև անդամ Մեսրոպ, ստեղծել անկարող է, այն էլ զրաբարի նման մի կող ու հարուստ լեզու, չէր կարող մի վայրկեանդում կազմ ու պատրաստ դուրս թռչել Մեսրոպի գլխից:

Այսպիսի կասկածելի ենթադրութիւններից միանգամ ընդ միշտ դուրս գալու և հաստատ զիտական հիմերի վրայ կանգնելու համար, լաւագոյնն է հաժեմատութեան առնել գրաբարը, Տարօնի ու Արարատեան բարբառները: Տարօնի բարբառից չունենալով վստահելի և հաւատարիմ բնագիր, մենք առայժմ օգտւում ենք արևմտեան ձևերով առհասարակ, որոնք ընդհանուր և յատուկ են նաև Տարօնին: Ներկայում, երբ այս բարբառների և զրաբարի մէջ 1500 ամեայ մի վիհ կայ. չի էլ կարելի կանգ առնել մասնակի երեւոյթների վրայ, ուստի մենք մատնանիշ պիտի անենք էականն ու հիմնաւորը. համեմատենք օրինակի համար այս երեք լեզուների հոլովմունքը, յատկապէս նրանց սեռական հոլովների վերջոյթները:

Արսէն Բագրատունին հետեւեալն է տալիս իբրև սեռականի կազմիչ զրաբարում, իր քերականութեան մէջ:

Եզ.	Յոգ.	Եզ.	Յոգ.
1) ալ	աց	6) ու	ուց
2) ան	անց	7) ու	ունց

Նգ.	Յոգ.	Նգ.	Յոգ.
3) եր	երց	8) ի	աց
4) ի	ից	9) ին	անց
5) ոյ	ոց	10) ւոյ	եաց

Նգակի

Յոգնակի

Արևմտեան՝ ու. և ի.

ու

Արևելեան՝ ի. և ու.

ի.

Գիտենալով, որ ոյ աւելի դիւրութեամբ ու կը գառնար, քան ի, արևմտեան հոլովիչն իբրև նախորդ կունենար, 5, 6, 7, և 10. հոլովումները գրաբարից, իսկ արևելեանը միայն 4-րորդը և մասամբ 8, 9 հոլովմունքները: Պարզ է, որ առաջինը աւելի մօտ է գրաբարին:

Ինչոր սեռականն է հոլովմունքի՝ նոյնը կատարեալն է խոնարհման մէջ.

Գրաբար	Արևմտեան	Արևելեան
տանջեցայ	տանջուեցայ	տանջուեցի
տանջեցար	տանջուեցար	տանջուեցիր
տանջեցաւ	տանջուեցաւ	տանջուեց

Արևմտեանը թէպէտ բռնում է գրաբարի և արևելեանի միջին տեղը, բայց աւելի մօտ է գրաբարին, քան արևելեան ձեին. այսպէս և յոգնակի՝

տանջեցանի	տանջուեցանի	տանջուեցինի
տանջեցայի	տանջուեցայի	տանջուեցիի
տանջեցան	տանջուեցան	տանջուեցին

Այսպէս նաև անցողական բայերը:

ապրեցուցի ապրեցուցի ապրեցըրեցի ապրեցըրի
ապրեցուցնէր ապրեցուցիտ ապրեցըրեցիտ ապրեցըրիտ
ապրեցոյց ապրեցուց ապրեցըրեց ապրեցըրեց

Կարելի է առարկել, որ այս արևելեան ձևերն աւելի նոր ժամանակի արդիւնք են, բայց այդ իբրև սրբումենդ ծառայեցնելու համար հարկաւոր է ապացուցանել սրանց նոր լինելը:

Անկախ այդ ամենից, մենք վերիը հիմնաւոր փաստերով տեսանք, որ Երարատեան կամ որևէ մի նրն արևելեան բարբառներից չէր կարող լինել գրաբարի հիմքը *):

Այնինչ, շեշտով, հոյովմունքով, խոնարհմունքով, սղոմներով և այլ յատկանիշներով ներկայ արևմտեան բարբառները հոգեհարազատ զաւակներն են գրաբարի՝ ուրեմն ի բնէ աւելի նրան մօտ ազգակից: Ուստի գուր չէ Այտրնեանը կարծում, որ ներկայ բարբառներում (արևմտեան) չկայ մի ձև, որ կարելի չլինէր հանել գրաբարից. նոյնը սակայն չի կարելի ասել արևելեան բարբառների մասին:

Այստեղից եզրակացութիւնը պարզ է:

Գրաբարի գոյացման ժամանակ, երբ նա մօտիկ խնամութեան մէջ էր հաբաւարեմտեան բարբառների հետ, գոյութիւն ունէր Արարատեան (նրա հետ միասին և միւս հիւսիսարևելեան) բարբառներն իր բնորոշ տարրերով և բաւականաչափ հեռու գրաբարից: Չի երևում թէ այս բարբառն առանձնապէս ազգած

---

*) Այդ մասին մենք գրել ենք դեռ 1899-ին «Հանդէս Ամսօրիայում»:

լինի զբարբարի վրայ, բացի գուցէ բառերի և ոճերի որոշ պաշար տալուց:

Այս բարբառի զարգացման ընթացքն էլ, ինչպէս կարելի է եզրակացնել նրա նորագոյն հետեանքներից, եղել է ինքնուրոյն և անկախ արևմտեան բարբառներից:

Բացի այս անհերքելի քերականական ձևերից, նախնեաց ուսմփօրէնից մեզ հասած այլ և այլ ձևեր ու ոճեր էլ կան, որոնք մեծ մասամբ արևմտեան են:

Թէպէտ ներկայում դժուար է ստուգապէս մատնանիշ անել այս կամ այն երևոյթն որպէս արդիւնք այս կամ այն բարբառի, որովհետեւ նրանք մեզ հասած են մեծամեծ ձևափոխութիւններով, ինչպէս որ մի հազար կամ աւելի տարիներ յետոյ, բանասէրի համար դժուար պիտի լինի մեր լեզուի մէջ որոշել այս կամ այն բարբառի տարրերը, որ մինք կատարում ենք այսօր դիւրութեամբ, քանի որ ծանօթ ենք կենդանի բարբառներին:

Նախնեաց ուսմփօրէնից մեր ձեռն հասած մի քանի ձևեր միայն պարզապէս կարելի է մատնանիշ անել որպէս արևմտեան. օրինակ մի վերջադասանհոլով. *արուամբ մի ալիւր, պատտի մի կապերտոյ, մատամբ մի, սուտ եղբոր մի, քարի մի, քանի մի»,* (Այտընեան—քննակ. երես 83),—մի հանգամանք, որ հէնց այսօր էլ արևմտեան է, բայց ոչ երբէք արևելեան, երկրորդ՝ շեշտի ազդեցութեամբ սղուած բառերը արևմտեան բարբառների օրէնքով է ընթացել եկեղեց' պան, տեղ' տարնափ. *Շատախ—Շատ'խոյ Ամուրըն Ող'կան (Ողական), Զիւնկերտ (Զիւնական),*

Վաղարշի երտ և այլն... Արևելեան շեշտի ազդեցու-
թեամբ արուեստն այլ է, որ մենք ներքեր կտես-
նենք:

Արարատեան բարբառի մի բնորոշ երևոյթն այն
է, որ տեւակածնը դիմորոշ յօդ չի վերցնում հակա-
ռակ տրտկածնի, ուստի նախնեաց ուսկորէնից մեզ
հասած մի քանի օրինակները պարզապէս ցոյց են
տալիս արեւմտեան գոյն և ծագումն. «Վամ եղև աշ-
խարհին գեախնեաց ժամանակին հարանց եպիսկոպո-
սաց գայս տեղիս պատուել (պատուել նախնեաց ժա-
մանակի հոյր եպիսկոպոսների այս տեղը). Այս խոր-
հուրդ հայոց թագաւորին (հայոց թագաւորի խոր-
հուրդն է). Մենք յորժամ ի կուռոյն տեղին կամք
(կուռի տեղը). յապստամբացն գնդէն եմ. դրան-ե-
րէցն շիրանին (իշխանի). որ և է այլ բարբառով ե-
թէ թարգմանելու լինենք, այս-և-դիմորոշը բաց թող-
նելու կարիք չի զգացուի:

Այտրնեանի հաւաքած ամբողջ ուսկարանու-
թիւնն առհասարակ, սկսած Յ. դարուց, այն, ինչ որ
ընհանուր չէ բոլոր բարբառներին, կրում է մի
աճուրանապի կնիք արեւմտեան բարբառների և շեշտի:
Կարծես արևելեան հայութիւնը վախեցել, կամ գի-
տակցօրէն խուսափել է իր բարբառի այս կամ այն
բնորոշ գիծը մտցնելու զրականութեան մէջ:

Իրա պատճառն էլ մի քանիս կարող է լինել:
Այն, որ արևելեան կամ Արարատեան բարբառը շատ
էր խորթ ու հեռու գրաբարից. ուստի նրա այս կամ
այն ձևը խիստ անհարազատ պիտի թուար գրաբա-
րում: Ներկայ գօպերէնի պէս, որ սչ մի կերպ չի
համարձակուում զրականութեան մէջ որևէ մասնակ-

ցուծիւն ունենալ: Եւ կամ այն, որ գրաբարն արդէն շատ էր հպարտ, կուլտուրական և Արարապետան բարբառը շատ ուսմիկ ու կոշտ և անարժան գրաբարի մէջ երևան գալու:

Մի բան ակնբեր է, որ արեւմտեան բառերն ու ձևերն աւելի հարապատ և ընտանի են զգում իրանց գրաբարի մէջ և խիստ էլ բազմաթիւ են. միակ ուսմիկ ձևը անուրանալի Արարատեան, որ հառեղ է մեզ Ե դարուց. դա հետևեալն է. «ընդգէմ ամենայն ընչի, այնք ընչի, փոքր ընչի, յամենայն ընչէ, ի տարեր ընչի». և այս ձևի վրայ էլ գարմացած Այտրնեանը բացականչում է. «ոչ հին գրաւորին համաձայն կը հնչէ և ոչ նոր լեզուին» (85 եր. ծածօթ):

Քերականութիւնից Արարատեան բարբառը կարծեմ միակն է, որ մասամբ պահել է գրաբարի պարտականը, թէպէտ աննախգիր. ում ձեռնովն ընկնեմ (զոյբ պարանոցաւ). ոսկերոյք փաթնթուել, գլխովդ ման տանք (զգլխովդ) և այլն:

Արեւմտեան բարբառների մօտեկութիւնը գրաբարին ցոյց տալուց յետոյ, հարկ է ապացուցանել թէ որը նրանցից ամենամօտն է գրաբարին. Եթէ մեր ասածները քրմութեան մասին ճիշտ են, ապա գրաբարի հիմքը պիտի լինէր կամ Բագրևանդի (ներկայ Ալաշկերտ) և կամ Տարօնի լեզուն: Երկուան էլ արեւմտեան: Բագրևանդի բարբառի մասին մենք մօտիկ տեղեկութիւն չունինք, ինչ վերաբերում է Տարօնի բարբառին, ներկայում չկայ մէկը, որ աւելի մօտ լինի գրաբարին իր հնչմունքով, համաձայնութիւնով և նախգիրներով, ինչպէս այդ ցոյց է տուել

լևոն Մսերեանը *): Հին «Աշտիշատան» կամ «Յաշտից տեղին»—ամեն յարմարութիւն ունէր կազմակերպելու ամենաընտիր լեզու, քանի որ նա հայ հեթանոսութեան ամենամեծ կենարոնն էր և ամենամեծ գիմադրութիւն ցոյց տուաւ քրիստոնէութեան:

Աշտիշատը գտնուում էր նիբրատի արիւն, որ Հայաստանի կուլտուրական ամենամեծ և ամենահին ուղին էր հարաւային-ասորա-բարբելական երկիրներէ հետ կապող:

Կարևորն այն է, որ իբրև քրիստոնէական եկեղեցի, Աշտիշատն համարում էր «առաջին» և «մայր նկերեցի», ուր կաթողիկոսներն պարտական էին զնայու և պատարագելու թաղաւորների, նախարարներին, մեծամեծների և ազխարհախումբ բազմութեան ուղեկցութեամբ:

«Զայնու ժամանակաւ երթեալ հասանէր եպիսկոպոսարհուն Կրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնու... Սա երթեալ «կատարէր անդ, ըստ հանապազ սովորութեանն... զպատարագն գոհութեան... Քանզի այնպէս իսկ սովոր էին «եպիսկոպոսապետքն Հայոց, հանդերձ բազաւորօքն եւ մեծամեծօքն, նախարարօքն եւ աշխարհախումբ բազմութեամբ, պատուել զնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տեղիք «պատկերաց կոոցն, և ապա յանուն Աստուածութեանն «սրբեցան և եղին տուն աղօթից և ուխտից»: (Փաստոս Բուզանդացի. զպրութիւն Գ. գլուխ Գ.)

Թէ հին Հայաստանի մտաւոր-կուլտուրական

---

*) Л. Мсерянцъ. «Армянская Діалектологія. Мушскій діалектъ».

կենդրոնը Աշտիշաան էր, ապացոյց հէնց մտիկ անցեալում կատարուող ախտագնացութիւնները: Հայաստանի ամեն կողմերից կարաւաններով ու անազին խմբերով: Ներկայ հայ աշուղը, արհեստաւորը, լաւութագացը և առհասարակ ամեն մի հայ հաւատում է, որ «շնորհք ու մուրազ» տուողը Մշու սուլթան մուրազատու Ծ. Կարապետն է: Ս. Կարապետի կուլտը ամենահինն ու ամենամեծն է Հայաստանում շնորհիւ ի հարկէ, հեթանոս աւանդութեան և հեթանոս հաւատալիքների, մինչ այն աստիճան, որ սովորական պատերից դուրս, շատերը ժողովրդից, առանձին «ս. Կարապետի պաս» են պահում կամաւոր, եօթ շաբաթ շարունակ, իրանց «մուրազին» հասնելու համար, որ տևում է 7—81 տարի: Սյդաեղ էր անա հայ քրմութեան ամենագորեղ բունը, ուր ամեն յարմարութիւն կար մի ընտիր լեզու մշակելու և զարգացնելու. որը, բազմի մի զուգագիպութեամբ հարգուած ու ծանօթ էր Մեթրոպին, որպէս մայրենի լեզու:

ԳԼ. XIV

ԿԵՆԴԱՆԻ ԼԵՋՈՒ ԷՐ ԱՐԴԵՅՐ ԳՐԱԲԱՐԸ

Այս առիթն հաստատելու համար պէտք է ապացուցանել, որ գրաբարը մի կարինետի լեզու չէր, ուրեմն խօսուում էր: Այդ արդէն տեսանք գրաբար, զօկերէն և Արարտածան որոշ ձևեր համեմատելուց: Կան և այլ հանգամանքներ նոյնն ապացուցանող: Այսօր կենդանի լեզուի արդիւնք է այն, որ դ. հնչիւնը բառերի մէջը և վերջը հնչուում է ք. Վարթան, զարթ կարթալ, մարթ և այլն... Եթէ նոյնը մենք ցոյց տալ կարենանք գրաբարում, հաստատած կլինենք այն, որ նա էլ խօսուում էր: Այսպիսի երկու բառ միայն հասել է մեզ հինգերորդ դարուց ա. Վրթանէս: Եթէ էս յունական մասնիկը հեռացնենք, կմնայ Վրթան,—որ Վարդան բառի ամփոփն է, և դ. փոխարինուած ք: Բ. տօթ. 8—այստեղ բացասող մասնիկ է. տգեղ. ազգէտ բառերէ նման, որի հեռացնելուց կմնայ. օթ, —օդ:

Ներկայ բարբառներում փաղաքշականի վերջին Ա. յաճախ ընկնում է. պապիկ, մամիկ, տատիկ մին-

չև անգամ աղջիկ, գառնում են. պապի, մամի, տատի և աղջի:

Գրաբարում այգպէս կորած է կ. արծուի (կ) մի—մէկ «պատառի (կ) մի հաց». նոյնը և բառի սկզբին. գաւառակ. կեղծ—զրաբ. ախոս: Յատուկ անուններից մի քանիսն էլ յայտնի հետքեր են կրում ընտանի լեզուի. օր. գողթան երգերի Տիգրան ու Վահագն անունները չորրորդ գարուց այս կողմը չեն անցնում, այլ այնուհետև երևան են գալիս աւելի ընտանեկան—Տիրան և Վահան ձևերով: —Առասպելական Արմենակ, Արամ և Արա անուններն էլ, լեզուաբանօրէն ներկայացնում են ժամանակի որոշ հետևականութիւն, որովհետև դրանք պարզօրէն ծագում են միմեանցից, մանուկ ձևերն աւելի նոր են: Հայկ—նոյն օրէնքով դառել է հայ:

Գաւառական շատ բառերի սկզբում այսօր լսում ենք հ, Արարատեան բարբառում Ք, և Վանի բարբառում իւ, ուր զրաբարը ոչինչ ունի նրանց տեղակ:

Գրաբ.	Էրզիրում.	Արարատ	Վան	Ղարաբ.
ալևոր	հալևոր	—	խալևոր	—
ամոլ	համոլ	—	—	—
արբել	հարբել	—	—	—
ով	—	—	—	հօւ
որս	—	ֆորս	—	հորս
ընկեր	—	հընկեր	—	—
երբ	—	—	—	հիբ

Ո՛չ մի հնար չկայ ապացուցանելու, որ գաւառական ձևերի հ, իւ և Ք, նոր ժամանակներումն է աւելացած և պատճառ էլ չկար այդ աւելացումներին.

(կարելի է միայն ցոյց տալ, որ նախնի հ. գաւառականներում խտացել է դառնալով Շ և խ) իսկ նոյն հնչիւնների բացակայութիւնը գրաբարում յիշեցնում է ներկայ Ֆրանսերէնի խուլ հ որ գլուում է, բայց արդէն դադարել է հնչուելուց: Հետևաբար հ գաւառական բառերի սկզբին անհետացած էր գրաբարում դեռ 1500 տարիներ առաջ, որ ապացոյց է գրաբարի կենդանի լինելուն:

Մենք տեսանք, որ նմ մաշուելով դառնում է գ Մնձուր—Մզուր, նախանձ—նախազ և այլն. այդ օրէնքով «իմձ» պիտի դառնար իզ. որ գրաբար յիշաւի դառել է. առ—իս, (զիս): Զ ես-ի ազդեցութեան ասիլ խտացել դառել է ս. զիս=զիզ: Մի շատ առօրեայ և գործածական ձև, «իմձ», այսօր ակելի հին է քան գրաբար «զիս», որ նուրբ ու կենդանի շրթունքների արդիւնք է: Ներքևը մենք դարձեալ առիթ կուենենանք նորանոր ապացոյցներ բերելու այս մասին:

Այդ կարելի է ցոյց տալ և գրաբար ու աշխարհաբար համեմատութիւններով. եթէ մի հազար տարի յետոյ մէկը վերջնի համեմատելու այսպիսի երկու նախադասութիւն ակետարանից.

Գրաբար՝ «զի ակասիկ տուպար առ արմին ծառոց դնի»

Աշխարհաբար՝ «որովհետև անա կացինը ծառերի արմատների մօտ է տրուում»:

Անկասկած, պիտի ասի, որ առաջինը եղել է մի խօսուող, երկրորդը լոկ գրաւոր մի լեզու: Վասնզի դառել է զի. ահաւասիկ=ակասիկ. արմատիւն=արմին. դա միմիայն արդիւնք է կենդանի շրթունքների: Թէպէտ գրաբարը զրի առնուեց 406 թուականից,

նրա հիմքը, քերականութիւնն ու ձևերը չորրորդ, մինչև անգամ անկասկած երրորդ դարու ընդու էք, որովհետև մի լեզուի որոշակի փոփոխութիւնը տարիներով չէ որ կատարուում է, այլ դարերով: Այնպէս որ գրաբարի հնութիւնը անկասկած հասնում է մօտ 2000 տարուայ:

Որպէսզի մի լեզու աճի և դարգանայ, հարկաւոր են կուլտուրական շատ գործօններ. քաղաքական անկախ կեանք, տնտեսական ապահովութիւն և երկարատև խաղաղութիւն: Գրաբարը չունեցաւ այդ պայմաններից գրեթէ ոչ մինը: Գրերը գտնելուց յետոյ չանցած մի որևէ 40 տարի, Արշակունեաց թագաւորութիւնն ընկաւ և Հայաստանը դարձաւ մի անընդհատ պատերազմավայր: Քանի որ գրերը գտնուել էին կրօնական գրողներով, քաղաքական կեանքի անկման հետ ոյժն ու բարոյական տիրապետութիւնն Հայաստանում անցաւ կրօնաւորների ձեռք, նորածիլ գրական լեզուն դարձաւ կրօնի ձեռնասունն ու եկեղեցու զէնքը, որ ծառայում էր մի կողմից ոչնչացնելու հինն և հեթանոսականը, միւս կողմից զարգացնելու նորն ու քրիստոնէականը:—Չնայելով արտաքին օւ ներքին աննպաստ հանգամանքներին, դրաբարը մի որևէ 100 տարուայ ընթացքում հարաւ համեմատաբար բարձր զարգացման, ձևերի ճշգրտութեան, բառերի հարստութեան և ընտրութեան, առանց սակայն ճասնել կարենալու կատարելութեան, որովհետև նախ արտաքին ու ներքին պայմաններն էին աննպաստ, երկրորդ իր ընտրած ասպարէզն էր նեղ ու սահմանափակ: Լինելով նեղ կրօնականներէ օրգան, նա ոչ միայն չարտադրեց մի որևէ խոշոր աշ-

խարհիկ երկ, այլ և մինչև 12, 13 դարը չխնայեց ոչ մի ճիճ ու ջանք խեղդելու ամեն մի աշխարհիկ արտասոյսութիւն լինէր դա մի երգ, մի առակ, մի ուամիկ պատմուածք: — Մինչև որ, Ռուբինեանց ժամանակ, արդէն մոռացւած ու հնացած, իբրև դպրոցի և սովորուի լեզու, իրան հետ գուգրնթաց, առանց ճանաչելու նրա գոյութեան իրաւունքը, թոյլ պիտի տար երևան գալու մի նոր լեզուի, որ երբէք գրական կոչուելու պատուին չարժանացաւ և ցարդ յայտնի է «Նախմեսաց ուամիտի» անունով: Այդ ուամիտէնը պարզ ու անպաճոյճ է նիւթով, ձևով և արտայայտութիւններով: Լինելով գրաբարի չափ հին, նա ազատ էր իբրև կենդանի լեզու յեղաշրջուելու, ձևափոխուելու և պարզուելու, խօսող ժողովրդի պիտոյքների և պահանջների հասեմատ: Ուստի նրա բառարանը հարստացաւ օտար բառերով սեփականի մոռացմամբ, քերականութիւնը պարզուեց, բառերը սղուեցան ու կարճացան լինելով առօրեայ ու սովորական: Այդ ուամիտէնը շունեցաւ մէկը, որ մշակէր ու գարգացնէր, ընդհակառակը ճանաչուեց որպէս ապօրինի դաւակ և միշտ արհամարհուեց: Մնալով լոկ ուամիկ պահանջներին բաւարարութիւն տուող, այդ լեզուով սկսուեցին գրուել ու թարգմանուիլ բուժարաններ, օրինապրքեր, պետական թղթեր ու դաշնագիրներ և կեանքի առօրեայ պիտոյքներին վերաբերեալ այլ իրադութիւններ: Այդ լեզուով էր, որ ժողովուրդը պատմուած էր իր հէքեաթիւներն ու առակները և աշուղը երգում էր իր սէրն ու նորա գեղեցկութիւնը*):

*) Թէ որքան փափուկ ու գիւրեկան էր այդ լեզուն, ընթերցողը կարող է դատել Քուչակի հետևեալ հատուածից.

Այդ լեզուով մենք մի ամբողջ գրականութիւն ունինք հին ձեռագիրների և փոշիների մէջ կորած ու անյայտ, որ նոր-նոր երևան գալով, առաջին անգամ աշխարհի ստեղծումից յետոյ, բաց են անում մեր առաջ հայ ժողովրդի սիրտն ու հողին իր քնական անկեղծութեամբ, նրա պէրը, փիշորը, ուրախութիւնն ու արտամութիւնը, պանդխտի դարձն ու վշտաբեկ երգերը ժողովրդի լեզուով, ժողովրդի արտայայտութիւններով *):

Այս միջնադարեան ուսմիտքէնն էր, որ հետզհետէ մաշուելով և աղճատուելով թուրք ազդեցութեան տակ, ասանութերորդ դարուց սկսած՝ նախ Մխիթարեանների, ապա 19-րդ դարու սկզբին բողոքականների, ի վերջոյ նաև լուսաւորչական հայերի ձեռով Պօլիս և Զմիւռնիա դպրոցներում և մամուլի մէջ մշակուեց, զարգացաւ, հարստացաւ ու նրբացաւ—դիմելով մեծամեծ փոխառութիւնների շարունակ գրաբարին և դարձաւ մեր ներկայի արևմտահայ լեզուն,—հիմք ունենալով արևմտեան բարբառներին ընդհ. մի քերականութիւն և Պօլսի հրնչմունքը, շեշտը և համաձայնութիւնը:

«Զուր-գըլգըլայէն կուգաս, գետի թոր ակնէն կուգաս, ԵՆԹԹԱՍ այդ ձորերդ ի վայր, ձայնդ կոյ, ու գուն չերևաս, ԵԳԻՔԱՆՍ, սիրու աէր ես դուն, ի օտար աշխարհ կու գնաս. ԵՆԹԹԱՍ ու սիրուդ հասնիս, գիշերը քուն չի լինար»

**) Պ. Կ. Կոստանեանի և Զօրանեանի շնորհիւ այդ երգիչներն արդէն ազատուում են դարաւոր մոռացումից:

Մարդկային թոքերի, կոկորդի, կապիկի (kehlkopf) և բերանի միջոցով, օդի արտաշնչմամբ որոշ ձայներ են առաջանում, որոնք հնչիւններ են կոչուում և ծառայում են որպէս տարրեր բանաւոր լեզուի: Առանձին հնչիւններ լեզուի մէջ շատ հազիւ են պատահում. նրանք սովորաբար երևան են գայիմ փոխադարձ հանրակցութեամբ — բառերի և նախադասութիւնների մէջ, և հասարակ մարդը, որ վարժ չէ ընթերցանութեան, մեծ գժուարութեամբ պիտի կարողանայ բառը վերլուծել հնչիւնների, այն էլ ոչ միշտ աջողութեամբ:

Մարդկային կուլտուրայի մեծագոյն քայլերից մինն էր, գտնել լեզուի այս էական տարրերը, որ գրեթէ հաւասար էր գրերի գիւտին, որովհետև այն օրից, երբ մարդը հնչիւնների համար առանձին նշաններ հնարեց, նշանակում է նա տարրալուծել ասկաւ բառերը և ճանաչեց նրանց բաղկաբար մաշուհքը: Այդ պատճառով ահա, մի լեզուի հնչիւնների

և գրեթէ գիւտը համարեա միաժամանակ են ընկնում, առանց սակայն նայնանայու, որովհետեւ մինը ձայն է, միւսը միայն նրա պայմանական նշանը:

Սակայն, սխալ կըլինէր կարծել, թէ մի որ և է լեզուի գրերը, որքան էլ նրանք կատարեալ լինին, ամբողջովին արտայայտել կամ փոխարինել կարող էին նոյն լեզուի հնչիւններին: Հէնց գրերի և հնչիւնների էութիւնը անկարելի է դարձնում այդ հանգամանքը: Հնչիւնը մի ձայն է, օդի տատանում, որ մեզ մատչելի է ականջի միջոցով. նա լսողութեան մտապատկեր է: Այդ հնչիւնը յիշելու համար մենք հնարել ենք մի նշան, որ այլ ևս ականջի հետ գործ չունի, այլ մեզ մատչելի է մեր աչքի միջոցով, լսողութեան մտապատկերը մենք արտայայտել ենք տեսողութեան մասպատկերով. այն՝ ինչ որ պատկերէ ինքն հիմա գրերի միջոցով տեսնում ենք. հոգեբանօրէն դա մի անկարելիութիւն է, որովհետեւ չի կարելի երբէք աչքով լսել կամ ականջով տեսնել. աչքը երբէք չի կարող փոխարինել ականջին. ուստի և գրերի ու հնչիւնների յարաբերութիւնը, ոչ արարելաբանական ոչ էլ հոգեբանական հիմք ունի: Դա, մի արեւատական և պայմանական ընդունելութիւն է, խախտու և անկայուն իր էութեամբ: Այդ է ահա պատճառ, որ տգէտն օւ վայրենին, որ անտեղեակ են կարգալուարուեստին, չեն կարողանում ըմբռնել, թէ ինչպէս քանական մարդը մի որ և է բան է կարողանում հապկանալ անձայն գրից և մանուկը, որ այնքան դժուարութեամբ է ընտելանում հնչիւնը կապել գրի հետ, որոնց մէջ ըստ էութեան, իսկապէս և ոչ մի կապ կայ:

Ազգայնացի գիրք և հնչիւնը պատ էութեան՝ նրան
 նազիրն ստորեւեր երկայններ՝ կարգուած են՝ միտան ար-
 հեւտարար, որ աչքի է շնկնում և... բազմակիւր ամ-
 յարեարութիւններ յախի՛ սարհա, երբ այլ նկարագր
 դիտում ենք իրանց կեանքի և գարգայնան շնթաց-
 քում, որոնք, բնականորէն համընկաց չէին կարող
 լինել, որովհետև, մինը կայուն և հաստատուն է,
 միւսը յարաշարժ և փոփոխական... ևւտի՛ գրեթէ հաս-
 տատեւոց մի քանի գալ յետոյ այդ ստորեր ըն-
 թացքներն իսկոյն գգարի են գտնուում: Յրեան այլ
 ևս այն չեն ինչ որ հնչիւնները: մեկը շարժուել ու
 փոփոխուել է, միւսը զանգաղել ու յետ մնացել: Այն
 պայմանական համաձայնութիւնը, որ կայացրել էինք
 աչքի ու տկանջի մէջ, այլ ևս ներդաշնակ չէ:

... Ինքն պայմանական նշաններ... ենք հնարել ըն-
 գուին ծառայեցնելու... ժամանակի ընկերացում, ըն-
 գուն, հեռակեղծ իր գարգայնան ճոտանքին, մտաւմ
 է իր սարժերը, կորցնում, պլափոխում, նորերն է
 աւելացնում, շարժում է շարունակ: Յիրը շուճի
 կենդանի հնչճունք այդ շարժոյթը: նա գտնուող ու
 պահպանողական է իր էութեամբ և յետ գտնի է
 մի ժամանակ, որ նա այլ ևս համաձայնութիւն չէ
 լեզուի փոփոխուած հնչիւններին: Սակայն, մտապաճ
 իր ծառայական գերը, պահանջներ է կնում վեր ա-
 գաջ, որոնք ուղղագրական կանոններ են կոչում...
 Այս կանգամանքը ճնեցնում է պայքար: Մտածողների
 այն մասը, որ աւերի իր տկանջին է ուղում հաջի-
 տալ քան աչքին... պահանջում է փոփոխել զրու-
 թիւներ, շարժել, տաջ տանել և դարձեալ կամաճայ-
 նեցնել լեզուի փոփոխուած ձևերին... նրանք

մտածում են, որ կենդանի լեզուն ան մի կամ, ոչ մի անհատի հետ չունի զրի և ուղղագրութեան հետ: Նա լիովին անկախ երևոյի է, որ ունի իր գրէնքը, իր ընթացքը և գարգացումը: Կան բազմաթիւ լեզուներ, որոնք զիր ասած բանը իսկի չեն էլ նանաշում, զիս կայ թէ չկայ, լեզուի գոյութեան համար մի և նոյն է:

Մարդկային կուլտուրայի պատմանքն է, որ ասեղծել է զիրը և փաթաթել լեզուի գլխն, որպէս մի հագուստ, որ չունենալով լեզուի անանձին և շարժուն յատկութիւնները, գուրկ լինելով անելու, տուգելու և կամ ձեւափոխուելու ընդունակութիւններից, ժամանակի ընթացքում, նա կամ փոքր է գուրս գալիս, կամ լայն և կամ անճոռնի կերպով կին ու նեղ, լեզուի վերաբերմամբ: Գրի պաշտօնն է լեզուին ծառայելը և հէնց նրա գարգացման պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ նա շարունակ ձգտել է կարելոյն չափ լիութեամբ կատարել իր դերը: Նովանի պատկերագիրը (երոզիֆ) դառնում է վանկագիր (սեպագիր), այս վերջինը դառնում է բաղաձայնների զիր (արաբերէն): սա էլ կատարելագործուելով դառնում է հնչիւնագիր: Այստեղ էլ, որքան մի զիր նոր է և լու է ձեւած լեզուի վրայ, այնքան էլ նա կատարեալ ու ընտիր է: Այդպիսի դէպքում ուղղագրութիւն ասած բանը չկայ, որովհետև զիրն այնքան կատարեալ և այնչափ յարմար է իր պաշտօնին, որ գայթելուտեղ չի մտում: Ինչպէս որ լեզուն է արտասանում, այնպէս էլ գրում է: Այնտեղ արդէն ամեն բան ուղիղ է ի բնէ, ծուռ գրելու առիթ չկայ, որովհետև այդ դէպքում նա համապատասխան չէր լինի բնական

հնչեմանը: Այս տեսակէտով այն, ինչ որ մենք և բո-
լոր պզգէրք ուղղագրութիւն ենք կոչուել, ոտորայի
կերպով հակադրուել է արամայրանութեանը... որինսկի,
մեր ներկայ լեզուի տեսակէտով վարդ, մարդ, վրայ,
նորա գրելը ուղիղ չէ, այլ ծուռ-սխալ, հետևաբար,
որ ուղղագրութիւն չէ, այլ ծուռագրութիւն. ասիւմն
է վարթ, մարթ, վրա, նորա և այլն, որ այսօր ծուռ
կամ սխալ է համարուած:

Այդ իսկ տեսակէտով, այսօրուայ մեր հնչումն
ու տառերը շատ ու շատ հետու են միմեանցից: Այս-
պէս, մենք բառերի սկզբին այնչա՛յ չունինք: Կրտ
հնչումը պահուած է Ալեքսանդրոպօլում և Էջմիած-
նի գաւառում, որ մեզ, գրական մարզիմաց համար
անմատչելի և անհասկանալի է: Զունինք նոյնպէս
ուրի իսկական հնչումը, քանի որ բառերի մեջ նա
օ-է, իսկ բառերի սկզբը ղօ: Անդամալի վերպով
կորցրել ենք ռ, որ այսօր պարզ վ-է: Ոյ երկարաբա-
ռըն այսօր բառերի մեջ հնչուում է ույ: (քն) իսկ բա-
ռերի վերջը որպէս պարզ օ. ապացոյց, որ մենք լիտ-
վին կորցրել ենք նախնական հնչումն անդառնալի
կերպով: Այդ տառերը Մեդրօսի ժամանակ անշուշտ
ունէին որոշ և հաստատ հնչիւններ, որ ժամանակի
ընթացքում մաշուելով անյայտացան և այսօր մեծա-
մեծ վէճերի և թիւրիմացոյթների առիթ են լի-
նում մեր ազիտութեան խորհիւ, քանի որ ոչ մի
ցաւելու բան չկայ այդ կորուստը ողբալու, որ լի-
զուի զարգացման մի պարզ երեսիթ է: Առուերէնն
էլ որ մեք լեզուի համեմատութեամբ մի մանուկ է,
այսօր կորցրել է Ե, Ե, Փրանսերէնը բազմաթիւ հըն-
չիւններ, որոնք թէպէտ գրուում են, բայց չեն կար-

դաջւոճ... Այդ կորուստների փոխանակ մեր լեզուն հարթացել է նոր և հաստատուն հնչլւծներով, որոնք առաջ անորոշ և փոփոխական էին. այսպէս աւելիքարբարտը այսօր դարձել է մի պարզ և հաստատուն՝ օւ իւ, (10) գրեթէ նոյնպէս դասել է մի հնչիւն, տարբարդարար դեռ մեռւմ է նախկին երկբարբառի ուղղագրութեամբ: Մի գիւրին, անհրաժեշտ և ընթերցումն հեշտացնող նորմուծութիւն կը լինէր, եթէ այսօրուայ իւ-ի փոխանակ մի առաւ ժխայն հնարէինք, ինչպէս այդ անում ենք եւ ի նկատմամբ: Երբք կարելի էր ասել և ու-ի մասին, որ այսօր մի երկբարբառ չէ այլեւ այլ մի պարզ հնչիւն (յ): Մակայն, մեր ուղեղները դեռ նարուհացած չեն այդ տարրական ճշմարտութիւններն ըմբռնելու... կորցնելով երեք անհաստատ հնչիւն, մեր ներկայ լեզուն հնի վրայ աւելացրել է օ, իւ և ու, պարզ ու գեղեցիկ ձայնաւորները, որ մեծ հարթատութիւն է լեզուի համար: Այսպէս որ ներկայ լեզուի խեղճան հնչիւններն են.

- Չայմաւոր. ա, ե, է, ը, ի, օ, ու, իւ.
- Նայ. յ բառերի մեջը և միավանկերի վերջը. ք, ու.
- Երկբարբառ. եա, եօ, այ, ույ,
- Բաղասացն. բ, գ, դ, զ, թ, ժ, լ, լա, ծ, փ, հ, ձ, ղ, ճ, ժ, ն, շ, չ, պ, ջ, ո, ս, վ, տ, ց, փ, ք, ֆ.

Այս հնչիւնները արեւելեան հայերէսինն է; որովհետեւ փիւնոյն հնչիւնները արեւմտահայն (պոլսեցին) արծասանում է լիօզին հակառակը. մեր «պանիր»-ը նրանք հնչում են «բանիր» և ընդհանգառակը: Այս էլ մի լաւ ասպացոյց է այն բանի, որ զանազանք է Մերոպեան հնչմունքը վերականգ-

նելու ջարհերը: Եթէ այսօր, կենդանի հայաւթիւնն երկու մաս բաժանուած միեւնոյն տարեկըր հնչուած է միմեանց լիովին հակառակ, շկայ որնէ յեւսակէս 1500 տարիների վրայից պանսլով Մետրոպի հնչմունքը գտնելու և ոչ էլ հնարուող է, որնէ դատած հնչիւն կենդանացնել, եթէ նա հիմ չունի կենդանի շրթուքներու: Լեզուների փոփոխութիւնն ու զարգացումը դարէ դար, իրօք արդիւնք է հնչիւնների փոփոխմանն ու զարգացմանը, որովհետև մի որնէ բառ մէկէն չի կարող անջատուել, ու նոր ձև ըստանալ, այլ նախ աստիճանաբար, թեթևանում կամ թուլանում և կամ ընդհակառակը զօրեղանում և ըստաւարանում են որոշ հնչիւններ, որոնք անպարտաւորով ապա իրանց հետն են տանում նման հնչիւններ նախ նման բառերից, ապա նման հնչիւններ նաև աննման բառերից, որ հետզհետէ դառնում է կանոն, երբեմն ընդհանրանալով մինչև անգամ օրէնք: Այսպէս Մետրոպիան հին հնչմունքը հետզհետէ արեւմտեան հայրենում առաջ բերաւ մի փոփոխումը, որով բ, գ, դ, ձ, ջ, փոխեցին իրանց դերերը ա, կ, տ, ծ և ճ հնչիւնների հետ, որ լեզուաբանութեան մէջ յայտնի մի օրէնք է, «Laut verschiebung» հնչիւնների թաւալումն անունով:

Դիտելով այս արևմտական տարբերութիւնը զբարբար, արևելեան և արևմտահայ հնչիւնների, մնում է զարմանալ, թէ ինչպէս կտրելով մեր կապերը զբարբարից, մենք այնուամենայնիւ, երբքով միտանն, տարբեր հնչմունքով ու քերականութեամբ մնացել ենք կաշկանդուած միևնոյն ուղղագրութեամբ այսպէս, Ասուած, Ասուծոյ, բարի—բարոյ, պատ,

պատիւ. այլ ենք հնչում մենք, այլ՝ պօլսեցին, անպայման այլ կը հնչէր նաև Մեսրոպը: Մեր փոփոխուած ու այլազանուած լեզուի մէջ այս տարօրինակ ուղղագրութիւնն է, որ պահել է միատեսակութիւնը միեւնոյն ծագումն ունեցող բարբառների մէջ:

Այդ է գուցէ պատճառը, որ շատերի փորձերը, առաջ բերելու նոր ուղղագրութիւն մեր հնչման համեմատ, շարունակ հանդիպել է անաջողութեան, անշուշտ շնորհիւ գրերի այն տարօրինակ յատկութեան, որ նրանք պահպանելով իրանց ձևերն անփոփոխ, շարունակ փոխուած են իրանց հնչումը, ինչպէս այդ երևում է մեր վերևի համեմատութիւնից: — Այս աշխատութեան նպատակից դուրս է շօշափել մեր օւղղագրութեան պակասութիւնները: Հետևելով մեր բնած համեմատական ընթացքին, բերենք մի նախազարկութիւն միայն, ցոյց տալու համար, թէ որքան զօժարին մի երևոյթ է ուղղագրութիւն ասած բանը: Մեր հնչումով գրած մի այսպիսի նախազարկութիւն, «բազը պակիրը բերանին, թռալ դէպի Պօլիս, պօլսեցին կհնչէր. պատը բանիրը պերանին, բոււտ սեբի թոյիս»:

Այդ ծանր հետեանքներն են գուցէ պատճառը և գրաբարի անյաղձելի հեղինակութիւնը, որ մենք թօթափել չենք կարողանում հին ուղղագրութեան բնույթ մեր լեզուից. գրելիս մենք յարմարուելով նրան, կարգալիս նրան յարմարեցնելով մեզ, առաջ ենք գնում խորտ ու բորտ, այն միամիտ գիտակցութեամբ, թէ հետեւում ենք մեր պատուական ապուպայերի հնչմունքին:

Լ Ե Ջ Ա Ռ Ի Է Ս Տ Ն Տ Ի Ր Ա Ն

Լեզուն մի հոգեբանական երևոյթ է, որ ծառայում է մարդկային մտքի փոխանակութեանը: Չընայելով որ հոգեկան երևայթները համամարդկային են, մարդու մտածութեան կերպը ամեն տեղ կատարում է նոյն օրէնքներով, — տրամաբանութիւնն ամենուրեք նոյնն է. սակայն, տրամաբանօրէն մտածելու արտաքին ձևը, նրա արտայայտութիւնը ձայների միջոցով այնքան տարբեր է, սքքան լեզուներ կան աշխարհիս երեսին: Այդ արտայայտութիւնը տարբեր է ոչ միայն զանազան ազգութիւնների մէջ, այլ և մի և նոյն ազգի, մի և նոյն տէրութեան զանազան գաւառներում, շատ անգամ նաև մի և նոյն քաղաքի մէջ: Ճեղը, դէբքը և ցեղը, կլիման ու պարապմունքը, միջավայրը և շրջապատող ազգերը, կրթութիւնն ու դասային յատկանիշները թոզնում են իրանց կնիքը լեզուի վրայ մինչ այն աստիճան, որ օրինակ այլ է Թիֆլիզի կրթուած հայերի և այլ ժողովրդի լեզուն: Նոյն երկոյթը նկատելի է համարեա բոլոր մեծ քաղաքներում — Պարիզ, Բերլին, Մոսկուա, ուր ժողո-

վրդի բարձր և ստորին դասերը բոլորովին տարբեր ձևեր են բանեցնում իրանց մտքերը արտայայտելու, այնպէս որ այդ դասակարգերը շատ անգամ իրար դժուարութեամբ են հասկանում: Այդպիսով որքան լեզուն համայնական, ընդհանուր երևոյթ է, որով մարդիկ իրար հետ հաղորդակցում են, իւր մասնաւորութեան մէջ նա նոյնքան նեղ դասային երևոյթ է, որ շատ անգամ սեղմւում համնում է անհատականութեան... Լեզուի անհատականութիւնը գրականութեան մէջ կոչւում է ոճ, այստեղից Բիւֆֆոնի այն առակաւոր դարձած ասացուածի ճշմարտութիւնը՝ թէ ոճը ինքը մարդն է (Le style c'est l'homme même):

Եթէ մի ազգութեան դասակարգերի և անդամների մէջ, որոնք շարունակ հաղորդակցում են միմեանց հետ, կարող է լեզուի այդպիսի տարբերանք գոյութիւն ունենալ, ապա հասկանալի է, որ ազգերի լեզուն այնքան աւելի զանազան է լինելու, որքան նրանք ժամանակով ու տարածութեամբ միմեանցից հեռու են:

Չինարէնն ու հայերէնը, որ ոչ մի հաղորդակցութեան առիթ չեն ունեցել, ծագումով էլ պատկանում են լիովին տարբեր աղբիւրների, բնականօրէն ոչ մի նմանութիւն էլ չեն կարող ունենալ... Յա մի հանրածանօթ և առօրեայ երևոյթ է. միտքը ամեն տեղ մնայով նոյնը, ամենուրեք կառավարւում է նոյն օրէնքներով, ուսկայն, տարբեր է նրա պատեանը:

Նայելով ազգի ծագմանը, նրա կլիմայական և աշխարհագրական պայմաններին, նրա տեղաբնակչութիւնը, պարսպամուրքին ու կացութեանը, լեզուի այդ

արտաքին պատեանը ունենում է իւր բնորոշ յատկութիւնները:

Ի՞նչ է իսկապէս լեզուն, եթէ ոչ մի քանի տասնեակ ձայների կուտակումն, որոնց փոխադարձ յարաբերութիւններով հազարաւոր և բիւրաւոր մտքեր են արտայայտուում: Եւ նայելով թէ մի լեզուի հրնչիւնները որպիսի կապակցութեան մէջ են մտնում, իրանք հնչիւնները որպիսի յատկութիւններ ունին, սուր կամ թեթեւ են, փափուկ կամ ծանր, դիւրին կամ դժուար արտասանելի, ըստ այնմ լեզուին տալիս են մի արտաքին գոյն, որ դուրեկան կամ անդուրեկան, երգուելու կողմից նուազային կամ աննուազային է կոչուում:

Լեզուների տարբերութիւնը հասարակօրէն ասենք, հնչիւնների տարբերանքն է և այդ զանազանութիւնը նոյն իսկ մօտ ցեղական լեզուների մէջ լեզուին տալիս է արտաքին լիովին տարբեր կերպարանք: Անգլերէն բառերի $\frac{2}{3}$ -ը գերմաներէնից է, բայց բաւական է մի երկու անգամ լսել այդ լեզուները, և իսկոյն կը նկատուի, որ դրանց արտայայտութիւնը բոլորովին ջոկ բնաւորութիւն ունի:

Երբ դրանց հետ համեմատում ենք լեզուների առաւել հեռաւոր խմբեր, նրանց միջի տարբերութիւններն էլ աւելի աչքի են զարնում... Մենք գրտնում ենք, որ իտալերէնն ու ֆրանսերէնը աւելի դուրեկան են, քան գերմաներէնը, անգլիերէնը կամ ռուսերէնը:

Այդ երևոյթը աւելի ակներև և ու պայծառ կարող ենք դիտել, երբ ոչ միայն խօսակցութիւնն ենք լսում, այլ երգը, այն էլ միաժամանակ, մի և նոյն բեմում,

օպերաների մէջ, ուր զանազան ազգի երգիչներ են մասնակցում իրանց մայրենի լեզուներով:

Այդ պարագաներում թեթև փորձառութիւն ունեցող լսողն էլ կը նկատի, որ մինչ իտալերէնի կամ ֆրանսերէնի հնչիւնները ձուլուում, միանում և հողի են տալիս եղանակին, գերման կամ անգլիական լեզուները հակառակը՝ շատ անգամ թուլացնում և նրսեմացնում են եղանակի ոգին ու նրա ազդեցութիւնը, որ անկախօրէն աւելի վսեմ, ազատ ու պայծառ պիտի սաւառնէր...

Ուրեմն, բացի խօսելու ժամանակ դուրեկան կամ անդուրեկան լինելը, երգելու համար էլ, ամեն մի լեզու մի և նոյն յարմարութիւնը չունի: Իտալերէնն ու ֆրանսերէնը աւելի յարմար են երգուելու, ուստի դրանք սովորաբար անուանում են նոռագային լեզու, իսկ անյարմարները աննոռագային:

Արդ՝ ինչու լեզուներից մի քանիսը գուրեկան են և նուագային, իսկ միւսները ոչ գուրեկան, ոչ էլ նուագային:

Դրա բացատրութիւնը մեզ տալիս է ձայնաբանութիւնը և հարմոնիայի ուսումը: Ամենօրեայ փորձերից յայտնի է, որ ամեն մի հնչիւն կամ ձայն մի և նոյն տպաւորութիւնը չի թողնում մեր վրայ. շատ բարձր և սուր, շատ ստոր ու բութ հնչիւնները մեր ականջին անդուրեկան են: Այդ տպաւորութիւնները մենք արտայայտում ենք երկու բառով. ձայն և աղմուկ: Ինչ որ մեզ հաճելի է, նա անուանում ենք ձայն, ինչ որ անհաճելի—աղմուկ (խշխշոց, թրխկոց, վշվշոց, սուլոց և այլն):

Ձայնը առաջանում է ճկուն մարմինների (լար,

թմբուկ, դանգակ, կոկորդ) պարբերական տատանումից, իսկ աղմուկը՝ անպարբեր:

Երբ մենք դանգակի ձայնը ուշադիր լսենք, մատնանդ առաջին մի հարուածից յետոյ, կը նկատենք, որ նա բաղկացած է բազմաթիւ նման հրնչիւններից, որոնք սակայն տարբեր բարձրութիւն ունին... դանգակի մի հարուածը մի հիմնահնչիւն արձակելուց յետոյ, չի կտրում իւր ձայնը, այլ շարունակ կրկնում է նոյն հնչիւնը, ինչպէս ասում են սովորաբար՝ *զօզանջում է*: Այդ զօզանջիւնը նախկին հիմնահնչիւնի կրկնութիւնն է, այն տարբերութեամբ, որ եթէ հիմնահնչիւնը մի որոշ ժամանակում կատարում էր մի տատանում, նրա հետեակները մի և նոյն ժամանակում կատարում են 2, 3, 4 և այլն տատանումներ. այսինքն նրանք աւելի բարձր են հիմնահնչիւնից, ուստի կոչւում են *վերնահնչիւններ*: Ահա այդ նման բայց տարբեր բարձրութիւն ունեցող հրնչիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնը և տատանումն այնպէս է, որ նրանք ձուլւում, միանում և միատարր ամբողջութիւնն են կազմում. այդ է ահա ամեն մի հարմօնիայի (ներդաշնակութեան) հիմը, որ թուաբանօրէն հետեւալ կերպով է արտայայտւում. 1:2:3:4 և այլն... այսինքն՝ եթէ հիմնահնչիւնը (Grundton) մի որոշ ժամանակում կատարում է մի տատանում, նրա հետ ձուլուող վերնահնչիւնները (Oberton) կատարում են նոյն ժամանակում 2:3:4 և այլն տատանումներ:

Երբ ընդհակառակը հիմնաձայնի և վերնաձայնի տատանումները շեղում են վերևի յարաբերութիւնից, ուրբեմն իրար չեն ծածկում ու միանում, այլ արտայայտւում են խառն ու փնթոր, առաջ է

գալիս անհարմոնի (աններդաշնակութիւն), ինչպէս այդ նկատելի է կոտրած զանգակի հնչիւնից, որովհետեւ կոտրած զանգակն արդէն անընդունակ է հիմնահնչիւնի հետ ձուլուող վերնաձայներ տալու, ուստի և նրա հնչիւնն այլ ևս ձայն չէ, այլ մի անդուրեկան զընգոց, նուազային լեզուով ասենք, մի անհարմոնի (դիսսոնանս): Մետալ դրամների ազնուութիւնն ու կեղծիքը ճանաչելու հիմը դրա մէջն է. ազնիւ դրամի ձայնը միատարր և հնչուն է, կեղծինը խառն և կերկերուն, որ հմուտ ականջը իսկոյն որոշում է...

Այս տեսակէտով ամեն մի լեզուի հնչիւններն էլ կամ ձայներ են և կամ աղմուկ, որ քերականութեան մէջ սովորաբար «ձայնաւոր» ու «բաղաձայն» են կոչւում:

Ձայնաւոր կոչւում են այն հնչիւնները, որ ինքնուրոյն ձայն ունին և այդ ձայնը երգել կարելի է առանց ուրիշի օգնութեան. ա, է, ի, ու և այլն:

Բաղաձայն են այն հնչիւնները, որ միայն վայրկանաբար հնչել կարելի է, իսկ երգել ոչ. բ, թ, չ, խ, և այլն...

Ձայնաւորները բնականաբար մեզ դուրեկան են, իսկ բաղաձայնները ոչ: Սրանից հասկանալի է, մի լեզու նոյնքան դուրեկան է լինելու, որքան նա ձայնաւորներ ունի և անդուրեկան՝ որքան հարուստ է բաղաձայններով:

Եւ երբ այս տեսական կանոնը հետազօտում ենք գործնապէս հաստատելու, նկատում ենք, որ իտալերէնը իրօք աւելի շատ ձայնաւորներ է գործածում քան գերմաներէնը կամ ռուսերէնը... իսկ այս վերջինները, ընդհակառակը, աւելի հարուստ են բաղա-

ձայններով, ահա ուրեմն իտալերէնի նուագայնութեան և դուրեկանութեան գաղտնիքը:

Եթէ այնուհետև մեր դիտողութիւնն աւելի ընդարձակենք, համեմատենք հէնց ձայնաւորները միմեանց հետ, կը տեսնենք, որ նրանք ամենը հաւասար պայծառութիւն և յարմարութիւն չունին երգուելու, որ նրանց հնչոյթը (ЗВУЧНОСТЬ) ձայնի բարձրութեան զանազան աստիճաններում տարբեր է: Օրինակ. ոչ բարձր աստիճաններում բոլորովին կորցնում է իւր ձայնը և լսում է որպէս մի մթին ռ... Երգեցողութեան համար նա ուրեմն անյարմար է բարձր նոտերին. այն ինչ ի-ն ամենաբարձր նոտերում հրնչում է պայծառ ու սիրուն, ուրեմն յարմար է այդ նոտերում երգուելու: Թէ երգիչներին ամենօրեայ վարժութիւնները և թէ ֆիզիկայի փորձերը (չելսիօյց և այլք) ցոյց են տուել, որ ոչ ամենից յարմար է ստորին ձայներում երգելու. գրանից մի քիչ բարձր լաւ երգւում է օ, միջին ձայներում ամենից լաւ երգւում է ա—դլանից աւելի բարձր՝ ռ, ապա է, կամ ւ. իսկ ամենաբարձր, որպէս ասացինք ի:

Այս ամենի պատճառը նախ մեր կոկորդն է և ապա այդ հնչիւնների բնոյթը. բարձր երգելիս մեր ձայնի գործարանը, կոկորդն իր բոլոր յարակից պարզաններով այնպիսի դիրք է ստանում, որ անհարին է պարզ և պայծառ ու հնչել. ցածր երգելիս ընդհակառակը, վատ և անորոշ է հնչւում ի. ինչ որ երգելն է, նոյնն է և խօսելը: Ուրեմն բարձր երգուելու կամ խօսելու յարմար են է, ւ, ի, իսկ ցածր. օ, ու:

Այստեղից հասկանալի է, մի երգ կամ մի լե-

զու, որ շատ ու կամ օ է պարունակում, անյարմար է բեմական երգեցութեան, որովհետև այդպիսի երգը պահանջում է մի որոշ աստիճանի բարձրութիւն, որ ընդարձակ թատրոնի ամեն անկիւնում լսելի լինի հանդիսականներին: Աւելի յարմար և պայծառ լսելի կը լինի այն երգը, որ աւելի մեծ քանակութեամբ է և ի է պարունակում. սակայն շարունակ բարձր ձայները, որ այդ հնչիւններն են պահանջում պայծառ արտասանուելու համար, երկուստեք անդուրեկան են, երբ երկար տւեն թէ լսողների և թէ դերասանների համար, որովհետև դրանք լսողների ականջն են յոգնեցնում, իսկ երգիչների կողորդը չափազանց լարում: Ուստի երգեցութեան համար ամենից յարմար ձայնաւորը մնում է ա-ն, որովհետև նա միացնում է բոլոր մնացեալ ձայնաւորների առաւելութիւնները, առանց նրանց պակասութիւնների, կազմելով մի ոսկի միջակութիւն:

Ա երգելիս բերանը և կոկորդը այնպիսի յարմար դիրք են ստանում, որ մնացեալ ձայնաւորների համար անկարելի է, ուստի նրա երգելը դիւրին է, մանաւանդ նա պահանջում է ոչ չափազանց բարձրութիւն, ոչ էլ ցածրութիւն, այլ միջակութիւն, որի ժամանակ նա հնչում է անասելի պայծառ, վսեմ և ընդարձակ. նա չի նեղացնում երգչին, չի լարում նրա կոկորդը, մի և նոյն ժամանակ հաճելի է լսողներին: Ա-ի այդ դերազանց նուազային յատկութիւնները շատ լաւ յայտնի են հմուտ երգիչներին, ուստի երբ նրանցից մէկը մի որոշ ապաւորութիւն է ուզում թողնել հանդիսականների վրայ, կամ դափնիներ է ուզում քաղել, անպատճառ աշխատում է ձայնի

շնորհը այնպիսի բառերի վրայ ցոյց տալ, ուր ա կայ:

Այդ է պատճառը, որ երգիչներն իրանց երգածի բնագիրը սովորաբար փոփոխութեան են ենթարկում և ձայնաւարտն էլ (կոմպոնիստ) միշտ ջանք է թափում բնագիրն այնպէս ընտրել ու խմբագրել, որ յարմար լինի երգեցութեան: Ուստի և մեծ ստեղծագործութիւնները երբէք անմիջապէս նուագի չեն առնուում, այլ ձայնարարը նրանցից վերցնում է միայն նիւթը և այնպէս շարադրում, որ յարմար լինի երգելու:

Այսպէս՝ պայծառ կամ հիմնական ձայնաւորները իրանց նուագայնութեան համեմատ հետեւեալ կերպով են դասաւորուում. առաջին տեղը տալով ա-ին, նրան յաջորդում են դէպի վերև ջ, է, (է), ի. դէպի ներքև՝ օ, ու (իւ):

Երկբարբառների մէջ ձայնը սովորաբար այն հնչիւնի վրայ է ընկնում որ աւելի նուագային է. օրինակ եա, երգւում է՝ եանան... և—այդտեղ հնչւում է որպէս մի կարճ բաղաձայն, այ—անանայ, էյ—էէէէյ, օյ—օօօօյ: Կան մի տեսակ ձայնաւորներ, որոնք սովորաբար փափուկ են կոչւում, որից մեր գրական լեզուն համարեալ զուրկ է, թէև բարբառներում շատ յաճախ են պատահում. այսպէս Փրանսիական և գերմանական ն, օւ, ռուսական Է, Ю, Ы, հայոց իւ և եօ մի քանի բառերում (եօթ տասնեօթ և այլն): Այդ ձայնաւորները վերին աստիճանի զժուար են երգւում և նսեմացնում են եղանակի պայծառութիւնը, որովհետև արտաբերելու ժամանակ բերանի անցքը սաստիկ նեղ է և բերանի ժուար ամբողջովին այնպիսի դիրք է ստանում, որ ոչ

միայն երգելը, այլ և արտասանելը արագին զժուարու-
թութիւնների հետ է կապուած, որպէս ոռուսաց ԵՃ
կամ հայոց ը ձայնաւորը, որ մի և նոյն ժամանակ
սաստիկ անդուրեկան են:

Այստեղից հասկանալի է, որ այն լեզուներն են
նուազային, որոնք շատ պայծառ ձայնաւորներ ու-
նին, որպէս իտալերէնը, հայերէնը, մանաւանդ՝ որոնք
շատ ա ունին: Առհասարակ մի լեզուի նուազայնու-
թեան առաջին փորձաքարը ա-ի առատութիւնն է:

Այդ կողմից հազիւ թէ մի լեզու համեմատուել
կարողանայ հայերէնի հետ, որովհետև ա-ն հայերէնի
ամենահիմնական հնչիւնն է և նրա կորուստը բաւ-
կան է հայերէնի արտաքին բնաւորութիւնը հիմնովին
կերպարանափոխ անելու, որպիսին մենք տեսնում ենք
մեր բարբառներեց մի քանիսում, ուր ա-ն մասամբ
տեղի է տալիս ը-ին: Հայերէնի մնացեալ կոպիտ
կողմերը իր առատութեամբ վարագուրող ու չէզո-
քացնողը մեր լեզուի այդ հիմնահնչիւնն է:

Ձայնաւորների նուազայնութեան աստիճանն ա-
մեն մինը դիւրութեամբ կարող է ճանաչել, եթէ մատը
կոկորդին դնէ և ձայնաւորները հերթով հնչէ. մարդ
խկոյն կը նկատէ, որ կատիկը (Kehlkopf) ոչ հնչելիս
ամենից ցածր դիրք է ստանում, օ հնչելիս մի քիչ
բարձրանում է, ա աւելի բարձր, իսկ է (և) և թ
հնչելիս նա ընդունում է ամենաբարձր դիրքը: Ով մի
քիչ հմուտ լսողութիւն ունի, կարող է և հետևեալ
կերպով համոզուել վերևը դրած փաստերի ստուգու-
թեանը. մի որ և է եղանակի բառերի տեղ պէտք է
հերթով դնել որոշ ձայնաւորներ և երգել, առաջ,

օրինակի համան, ու... յետոյ ա, ապա ի... և համեմատել նրանց թողած տպաւորութիւնը:

Առհասարակ ամեն ոք երբ մի բան է երգում առանց բառերի, հէնց բնազդաբար, առանց տեսական ուսման, միջին ձայներում միշտ դործ է ածում *ա, ա, ա...* կամ *լա, լա, լա*, իսկ վերին աստիճաններում *լէ, լէ, լէ...*

Այստեղից հասկանալի է, որ ամեն մի նուագագէտ ու ձայնարար երգի եղանակն ու նրա ձայնաւորները մի որոշ ներդաշնակութեան մէջ պիտի ջանայ պահել. շատ բարձր ձայները նա պիտի դնէ է կամ ի ձայնաւորների վրայ, միջակները ա և ռ-ի վրայ, իսկ ստորին ձայները ու և օ-ի վրայ: Իմ գիտեցած հայերէն երգերից «Հազար երանի քեզ մանուկ» երգի առաջին երկու տողերը այդ կողմից կարելի է օրինակելի համարել. նրա եղանակը և վանկերը (ձայնաւորները) իջնում և բարձրանում են մի զարմանալի հարմոնիայով, որով երգի տպաւորութիւնը կրկնակի զօրանում է: Պատարագի մէջ «Եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ» նոյնպէս եղանակի և ձայնաւորների մի հիանալի ներդաշնակութիւն ունի: Սովորական երգերում, սակայն, այս կանոնը պահպանել անհնարին է, դա գործադրում է առաւելապէս օպերաներում:

Հիմա փորձենք գտնելու բաղաձայն հնչիւնների նուագայնութեան աստիճանը:

Սակայն, հնչիւնների այս բաժանումը, որ իբրև աւանդ հին քերականներից մեզ է հասել և սովորական դառել, ներկայ հնչիւնաբանութիւնը չի ընդունում: Որովհետև այն հնչիւններից շատերը, որ սո-

վորաբար մենք բաղաձայն ենք համարում, իրանց բնաւորութեամբ աւելի ձայնաւորին են մօտ և շատ անգամ աւելի ձայնաւորի դեր են կատարում, քան բաղաձայնի: Մեր ր հնչիւնը, օրինակ, կրկին, հետաքրքիր և այլ ուրիշ շատ բառերում աւելի ձայնաւոր է, նոյնպէս էլ ոյժ, գոյժ, այս, այդ բառերում յ ձայնաւոր է, թէև մենք սովորաբար այդ երկու հնչիւններն էլ բաղաձայների մէջ ենք դասում: Այդ հնչիւնները մի քանի հատ են. նրանք բռնում են ձայնաւորների և բաղաձայնների միջին տեղը. ուստի և անուանում են կիսաձայն կամ նայ հնչիւններ և հետեւախներն են. յ, դ, ռ, ր, ն, մ:

Այդ հնչիւնների արասասանութիւնը բերանին և լեզուին այնպիսի դիրք է տալիս, որ վերին աստիճանի նպաստաւոր և յարմար պայմաններ է ներկայացնում երգուելու. նրանց ձայնը փափուկ, ազնիւ ու դուրեկան է: Այդ է պատճառը, որ այնտեղ, ուր երգի բառերը պակասում են կամ բոլորովին չկան, նուագային վարժութիւնների մէջ, օպերական արիաներում և այլն, ձայնաւորները միշտ նայ բաղաձայնների ընկերութեամբ բնագրի տեղն են բռնում ու երգւում որպէս, լա, լա, ռա, ռա, բէ, ըէ, նա, նա և այլն:

Երբ մենք դիտելու լինինք ժողովրդական երգերը, կը նկատենք որ նրանք միշտ վերջանում են նայ նայ, լէ լէ, հայ հայ-ներով. մայրը մանկանը քնացնելիս նա նիկ, նա նա ներ օր, օր, օր է երգում, սիրահարը իր վիշտը արտայայտում է իմալ էնիմ, իմալ էնիմ, (ինչպէս անեմ)բացականչութիւններով. աշուղն իր բառերի պակասը լրացնում է

նէյնիւններով. այսինքն ոչ միայն կիրթ ճաշակի տէր նուազագէտը, այլ և հասարակ ժողովուրդը, ռամիկը, բնագղարար, երգելիս՝ երբ նա բառեր չունի, քնտրում է իր լեզուի ամենանուագային տարրերը, ձայնաւորներից ա, է, կամ ի, բաղաձայններից յ, կամ յ, և. . .

Եթէ ուզենք այդ երևոյթը անձնական փորձով ստուգել, ապա պիտի վարուենք վերևը գրած օրինակի համեմատ, օրինակ, եթէ կամենում ենք իմանալ թէ իրօք յ աւելի նուագային է քան իս կամ չ, բաւական է մի որ և է եղանակ երգել առաջ յա, յա, ապա իսա, իսա կամ յա, յա վանկերով՝ իսկոյն համոզուելու, որ առաջինը անհամեմատ դուրեկան և նպաստաւոր է երգելու, իսկ վերջինները թէ դժուար են երգւում և թէ մանաւանդ անդուրեկան են:

Նոյն համեմատութիւններին ու փորձերին ենք ենթարկում նաև միւս բաղաձայնները և զալիս այն եղրակացութեանը, որ տարբեր հնչիւններ բաւակաւին տարբեր աստիճանի յարմարութիւն ունին երգուելու, մինչև անգամ խանգարում են եղանակի ներդաշնակութեանն իրանց անդուրեկան սուլոցներով, որպիսի են ժ, ա, ց, շ, յ, ժ, ձ, ա՛, ջ—անյարմար և մանաւանդ անդուրեկան է երգելու և թէ խօսելու կոկորդային իս. իսկ եթէ ոչ անդուրեկան, գոնէ աստիկ անյարմար է երգւում նաև Վ-ն:

Այդ տեսակէտից, մի աւելի կոպիտ, անուագային ու միւնոյն ժամանակ անդուրեկան հնչիւն, որպիսին է ուսուաց Ս, անկարելի է երևակայել:

Այդ տարբեր բաղաձայնների համեմատութիւնն էր, որոնց պուրական կամ նուագային լինելն ու

չլինելը շատ դժուար չէր համեմատական փորձով որոշել. աւելի դժուար է և մեծ հմտութիւն է պահանջուում նման բաղաձայնների նուագայնութեան աստիճանը որոշելիս. օրինակ, ք, պ և փ, կամ գ, կ և ֆ, դ, Տ և թ, ձ, ժ, և ց. թէև դա արդէն կարելորութիւնից զուրկ է, որովհետև հէնց այդ հնչիւնների ձայնը միշտ հաստատ չէ և յաճախ դ—հնչում է Տ կամ թ. (օրինակ գրում ենք վարդ, բայց կարդում վարթ):

Դրանից ք, գ, դ, ձ, ջ, և այլն աւելի յարմար են ստորին աստիճաններում երգուելու, պ, կ, Տ, ժ, ձ, միջին, իսկ փ. ֆ. թ, ց, և այլն բարձր աստիճաններում, որովհետև այդ տառերը հնչելիս նախկին մեթոդով մեր մատը եթէ դնենք կոկորդի վրայ, կը նկատենք, որ առաջին կարգը հնչելիս կատիկը ցածր դիրք է ստանում, միջին կարգը արտասանելիս միջակ, իսկ վերջին կարգը հնչելիս,—բարձր:

Ուրեմն միջին կամ փափուկ անուանեալ բաղաձայնները (պ, ի, կ, և այլն) աւելի պիտանի են նուագայնութեան քան իրանց զօրեղ կամ չոր հարեւանները:

Այս բացատրութիւնից հասկանալի է դառնում, թէ ինչու մի կարգ թլուատներ չեն կարողանում յ, ջ կամ ձ հնչիւնները արտաբերել, որ իրօք բաւական դժուար է, և նրանց տեղ հնչում են ժ, ց և կամ մի այլ համապատասխան առաւել փափուկ տառ, որով մի քանի թլուատների լեզուն աւելի փափուկ ու դուրեկան է, քան ուղիղ խօսողներինը (ծուր-ջուր, ցամից-չամիչ և այլն):

Մանուկներն էլ, որ բնական թլուատներ են,

լեզու սովորելիս աստիճանաբար միայն սկսում են մայրենի լեզուի հնչիւնները արտաբերել, միշտ դիւրինից և փափուկից դէպի բարդն ու դժուարը գնալով. մանկան առաջին հնչիւնները մեծ մասամբ բաղկացած են ձայնաւորներից կամ նայերից, ա, ու, իա, այա, ադու, անա, պապա, մամա, դասա և այլն... Մանուկների լեզուն առհասարակ մինչև նրանց 4—5 տարեկան դառնալը ամենանուագային տարրերից է բաղկացած: Շատերը, որոնց լեզուի օրգանները կամ համապատասխան ուղեղի կենդրոնները դեռ զարգացած և կազմակերպած չեն, դեռ շատ ուշ են սովորում մայրենի լեզուի հնչիւնները անարատ հեզել: Ոմանք մինչև իրանց մահը չեն կարողանում մի քանի դժուարութիւններին յաղթել և առ միշտ մնում են թլուտա: Այդ տեղից է անա մանուկների ձգտումը երկար բռռերը կարճել, դժուարութիւնները կոկել և մայրերի բնագղը՝ մանուկներին հասկանալի դառնալու և լեզուի սովորեցնելը դիւրացնելու համար, խօսել նրանց հետ փափկացրած և կոտրատած լեզուով:—Այստեղից և այն զարմանալի երևոյթը, որ լեզուն մշակողն ու տաշողը մայրն է և ընտանիքը:

Մինչև հիմա մենք ուսումնասիրեցինք լեզուի հնչիւնները շուկ-շուկ, իբրև առանձին մարմիններ, որ իրօք նրանք չեն. այդ հնչիւնները օրգանապէս կապուած են լեզուի բոլոր մնացեալ հնչիւններին և կեանք ունին լոկ նրանց հետ: Հնչիւնների նշանակութիւնը որոշ ու հասկանալի կը լինի լոկ այն ժամանակ, երբ մենք նրանց կը դիտենք իրենց դերի մէջ, ոչ առանձինս թուած, այլ բառերի և նախադասութիւնների մէջ,

այն է, լեզուի ամբողջ հնչունական կազմը և նրա բնոյթը:

Մի լեզուի վայելչութիւնը նրա բառերի դիւրին արտասանելի լինելն է, իսկ դրա փորձաքարը մանուկներն են. ով առիթ է ունեցել դիտելու նոր լեզուի տուող կամ կարգալ սովորող մանուկներին, նա նկատած կը լինի, որ նրանք դիւրութեամբ են արտասանում, կարդում և միտքը պահում այն բառերը, որոնք բաղկացած են փոխ առ փոխ բաղաձայններով և ձայնաւորներով (Աբարատ վարդապետ, թագաւոր, բայց ոչ սկզբունք, բժշկուհի կամ verdauung)... Նոյն երևոյթը նկատելի է այն հասակաւորների վրայ, որոնք մի որ և է իրենց անձանօթ լեզու են սովորում:

Այստեղից հասկանալի է, որ հնչիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնը, կամ մի որ և է լեզուի բառերի կազմը անագին նշանակութիւն ունի ոչ միայն նրա նուագայնութեան համար, այլ և մանկավարժական, հասարակական և քաղաքական տեսակէտով: Փրանսացի մանուկը աւելի շուտ կը սովորի իր մայրենի լեզուն խօսել և կարգալ, քան գերմանացին. Փրանսական լեզուն աւելի շատ հաւանականութիւն ունի միջազգային լեզու մնալու իր հնչիւնական վայելուչ կաղմութեան շնորհիւ, քան գերմաներէնը:

Արտասանութեանը գիւրութիւն տուող էական պայմաններից մինն է նաև բառերի կարճ և փափուկ լինելը, որ հետևեալ օրինակից կը պարզուի: Եթէ փորձենք մի մանկան կամ մի օտարականի արտասանել տալ հետևեալ նախադասութիւններն, ասպար

ահազին դժուարութիւնների պիտի հանդիպենք, գուցէ և երբէք չաջողուի ուղիղ արտասանել տալը. օր. ծխախոտ ծխողը ծխամորձ է ծխում կամ ОБЩЕСТВО ВСПОМОЩЕСТВОВАНІЯ НУЖДАЮЩИМСЯ УЧАЩИМСЯ. Դրա պատճառն է. առաջին, բաղաձայնների հարստութիւնը, այն էլ ընկերացած (կուտակուած) (СТВ, ВСП, СТВ). երկրորդ նրանց կոպտութիւնը (III). երրորդ, այդ կարճ պարբերութեան մէջ կոկորդային (խ) և սուլիչ հնչիւնների մեծ առատութիւնը (13 հատ С, Ж, III, Ч) և չորրորդ, բառերից երկուսի երկարութիւնը: Բառերի երկարութեան դասական օրինակներ գերմաներէնից կարելի է բերել:

Փերմաներէնը, որ ուսներէնի նման հարուստ չէ III և Ч (չ) հնչիւններով, ունի մի այլ անյարմարութիւն. նրանում շատ առատ են շ, խ և ց (s, sch, ch) հնչիւնները, այն էլ մեծ մասամբ ընկերացած, որ լեզուին տալիս են մի անդուրեկան արտայայտութիւն. մանաւանդ նա ուսներէնից աւելի սակաւ է բանեցնում ձայնաւորներ և եղածներն էլ այնպիսի անաջող հիւսուած ունին, որ աւելի դանդաղեցնում են լեզուն մի կողմից և նսեմացնում նուազայնութիւնը միւս կողմից. (Verdauung, Brauerei):

Ձայնաւորների և բաղաձայնների ներդաշնակ հիւսուած ունեցող դասական լեզուն իտալերէնն է, իսկ բառերի թեթևութեամբ և կարճութեամբ Ֆրանսերէնը:

Այս բացատրութիւններից հասկանալի է, որ այն լեզուներն են փափուկ ու դուրեկան, որոնց բառերը սուլող ու կոպիտ հնչիւններ քիչ ունին. և հարուստ են ձայնաւորներով, նայերով: Ընդհակառակը այն լե-

զուններն են պիտանի գործածութեան, որոնց բառերը կարճ և ամփոփ են, կազմուած բաղաձայնների ու ձայնաւորների ներդաշնակ խառնուրդով: Եթէ հիմա նորից համեմատենք գերմաներէնն ու ռուսերէնը Ֆրանսերէնի և իտալերէնի հետ, կը տեսնենք, որ բոլոր առաւելութիւնները վերջին լեզուների կողմն են, իսկ պակասութիւնները առաջին:

Սակայն, այդ լեզուներին անծանօթ ընթերցողը թող չը կարծէ թէ իտալականը գերծ է ամեն պակասութիւնից, իսկ գերմանականը կամ ռուսերէնը ամեն առաւելութիւններից: Այդ լեզուներն էլ հարկաւ զուրկ չեն փափուկ ու նուազային տարբերից, միայն լեզուի շէնքը և բառերի հարստութիւնը ամբողջովին առած շատ յետ են մնում ռոմանական լեզուներից: Ռոմանական լեզուների մէջ ամենից նուազայինն ու փափուկը համարում է իսպաներէնը. մասնագէտներն այն գերադասում են նոյն իսկ իտալերէնից. և սակայն, իսկ հնչիւնը շատ էլ հազուագիւտ չէ այդ ազնիւ լեզուի մէջ, որպէս չ հնչիւնը իտալերէնում, այն էլ շատ անգամ երկու հատ չ միմեանց կողքին: Այն ինչ Ֆրանսերէնը որ ոչ իսկ ունի ոչ էլ չ նուազայնութեան կողմից յետ է թէ իսպաներէնից և թէ իտալերէնից: Մի կամ մի քանի հնչիւններն, ուրեմն, եթէ չափաւոր քանակով են երևան գալիս լեզուի մէջ, անկարող են լեզուի ազնուութեանը փաստել, որքան և կոպիտ լինին նրանք:

Այլ է մի լեզուի գուրեկանութիւնը, որ արդիւնք է նրա փափկութեան, և այլ նուազայնութիւնը, որովհետև առաջինը մենք նկատում ենք լեզուն խօսելիս և կարգալիս, իսկ երկրորդը երգելիս:

Նուազը կամ եզանակը շատ անգամ արտայայտում է լեզուի այն յատկութիւնները, որոնք խօսակցութեան մէջ անմեղաբէրի կն մնում կամ գոհ են գնում նրա միւս պայմաններին: Դա հասկանալի է, քանի որ խօսակցութեան ու երգի պահանջները շատ անգամ միմեանց դիմադրալ հակառակ են: Երգի ժամանակ ձայնի ամբողջ ոյժն ընկնում է ձայնաւորների վրայ, բազաձայնները հնչում են միայն վայրկենաբար. այդպիսով առաջին գերը պատկանում է ձայնաւորներին. այն ինչ խօսակցութեան ժամանակ ձայնաւորների հետ հաւասար, մինչև անգամ նրանցից առաւել դեր խաղացողը բաղաձայն հնչիւններն են, որոնց թիւը մի քանի անգամ աւելի է ձայնաւորների թուից: Այն ինչ խօսակցութիւնը պահանջում է կարճութիւն, արագութիւն, որին աւելի բաղաձայններն են համապատասխան: Այդ պատճառով կենդանի լեզուն միշտ ձգտում է բառերը կարճել, մտքին արագ ու յարմար արտայայտութիւն տալու համար, որ շատ անգամ կատարւում է ի վնաս լեզուի նուագայտութեան: Ուրեմն խօսուն լեզուի և երգեցութեան պահանջները ոչ միայն իջար չեն ծածկում, այլ շատ անգամ լիովին հակադիր են միմեանց: Դա հասկանալի է, քանի որ խօսելու նպատակը բառերի արտաքին տպաւորութեան անուշութիւնն ու գուրեկանութիւնը չէ, այլ միտքը, մինչ երգեցութեան մէջ բառերի արտաքին ձևերով մի հաճելի տպաւորութիւն պատճառելն արդէն նպատակ է դառնում: Մինի նրպատակն է ազդել բանակութեան, միւսինը՝ զգացումի վրայ:

Բիչ լեզուներ կան, որ զարգանալով չմատչին

իրանց նուագայնութեանը և միացնէին կենդանի լեզուի թեթևութիւնը նուազի պահանջի հետ միաժամանակ, որպէս օրինակ Փրանսերէնը, որ զարգացել է ճայտաւորների հետ բազմաթիւ բաղաձայններ կորցնելով, որոնք առանց հնչուելու, իբրև մեռած վկանք անցեալի, դեռ պահպանուած են Փրանսական ուղղագրութեան մէջ, առիթ որոնելով իրանց յաջորդող ճայտաւորների հետ երբեմն երևան գալու: Այդ ուղղագրութիւնից պարզ հասկանալի է, որ ներկայի Փրանսերէնը, երբ առաջին անգամ գրի էր առնուած, երբէք այսօրուայ փափկութիւնը չունէր, որին նա հասել է իր զարգացման աջող պայմանների շնորհիւ, կորցնելով բառավերջի սղւիշ բաղաձայնները: Այդ երեոյթը մենք մասամբ նկատուում ենք և հայերէն բարբառներում, ուր բաղաձայնները կորստի են մատնուած. մեզնէ, քեփէ, ձեզնէ, բարբառներում դարձել է՝ մենէ, քենէ, ձենէ... կորցրել ենք զրաբարի զ-ն հայցական հորովում: Այստեղ լեզուի դարգացումն ու նուագայնութիւնը առաջ են գնացել ձեռք ձեռքի տուած, սակայն առաւել գերիշխող է հակառակ երեւոյթը մեր բարբառներում, ուր շատ անգամ ա դառնում է ը, այ դառնում է է, ետ դառնում է ե, որ լեզուաբանօրէն մի քայլ առաջ է նշանակուած, բայց նուագային տեսակէտից մի նոյնպիսի քայլ ետ:

Փերմաներէնը բազմաթիւ բաղաձայններ փափկացնելով որոշ աստիճանի դուրեկանութիւն է պարունակում (ն, օս, ծ). նուագային տեսակէտով, սակայն, դա մի կորուստ է, որովհետև այդ ճայտաւորները կորցրել են իրանց նուագայնութեան նախնի վսեմութիւնը:

Առողջանութիւնն ու տրոհութիւնն էլ ահագին դեր են կատարում խօսուն լեզուի մէջ. նրանք են լեզուին գոյն տուողը. երգեցութեան ժամանակ, սակայն, նրանց դերը հասնում է ոչնչութեան: Շեշտը լեզուին տալիս է ել և էջ ու կենդանութիւն, մանաւանդ նա մի զարդ է յանգաւոր ու չափական ոտանաւորների համար, ուր ձայնի կանոնաւոր ել և էջը ոտանաւորի տպաւորութիւնը զօրացնում է մի աւելորդ հաճոյքով...

Սյդ է պատճառը, որ գերմաներէն և ռուսերէն ոտանաւորները աւելի դուրեկան ու հաճելի են քան հայերէն կամ ֆրանսերէն, որովհետեւ առաջին լեզուները շեշտաւոր են, իսկ վերջինները ոչ, չնայելով որ հայերէնն ու ֆրանսերէնը աւելի նուազային են առաջիններից: Սակայն շեշտը նուազի համար մի ծանր բեռ է, որովհետեւ շեշտաւոր լեզուն պահանջում է որ նուազի և լեզուի շեշտը միասին ընկնեն, որով մասամբ կաշկանդուում է ձայնարարի ազատութիւնը, մինչ մի հայերէն կամ ֆրանսերէն բնագիր ձայնագրելն այդ դժուարութիւնը չունի:

Առողջանութիւնն այն է, որ մի և նոյն բառը կամ նախադասութիւնը տարբեր ազգեր տարբեր կերպով են արտասանում. օրինակ, միայն գերմաներէն խօսելուց կարելի է իմանալ թէ խօսողը հայ, անգլիացի, ռուս կամ լեհ է. Ամեն մի լեզու ունի իր առողջանութիւնը, որ իր ազդեցութիւնը թողնում է նոյն իսկ այն դէպքում, երբ մարդ մի բոլորովին օտար լեզու է խօսում: Սյդ հանգամանքի շնորհիւ է, որ ռուսական հրէաները չնայելով որ մի գերմանական ժարգոն են խօսում և փոքրութիւնից ընտել են

Թէ գերմաներէնին և թէ ռուսերէնին, բայց և այնպէս չեն կարողանում ոչ գերմաներէն կարգին արտասանել, ոչ էլ ռուսերէն: Մի լեզուի դուրեկանութեան հարցում, բառերից անկախ, առողջանութիւնն անազին դեր ունի. նա է լեզուի ֆոնը, նա այն ցանցն է, որի վրայ հիւսւում է լեզուի կանուան հնչիւնների և բառերի միջոցով: Պայտի լեզուն, օրինակ, աւելի դուրեկան է իր փափուկ առողջանութեան շնորհիւ. զօկերէնը, որ իր նրբութեամբ ֆրանսերէնն է յիշեցնում, պարտական է մասամբ իր նուրբ առողջանութեանը: Հայերէն շատ բարբառներ կամ գաւառաբարբառներ տարբերւում են միմեանցից ոչ պնդանքերականութեամբ, որքան առողջանութեամբ. օրինակ՝ Ախալքալաքի զիւզերի և քաղաքի լեզուները տարբերւում են միմեանցից միայն առողջանութեամբ: Հայերէն բարբառների առողջանութիւնը, որպէս լեռնային ժողովրդի, առհասարակ կոպիտ է: Մեր գրական լեզուի առողջանութիւնը դեռ կազմակերպուած չէ, ուստի նրա մասին մի որ և է կարծիք յայտնելը դեռ վաղ է: Այդ իսկ պատճառով վաղաժամ է այն լեզուի կոչելը:

Կենդանի լեզուի արտաքին գոյնը իսկապէս մարմնանում է առողջանութեան մէջ, որովհետև մի լեզուի հնչիւնները, վանկերը և բառերը մարդ ջոկ-ջոկ չի լսում, այլ այդ ամբողջի հիւսուածքը՝ առողջանութեամբ: Մի անծանօթ լեզու լսելիս մարդ անկարող է իսկոյն նրա բառերը ջոկել, վանկել և հնչել... Ուստի առողջանութիւնը լեզուի արտաքին տպաւորութեան հարցում ահազին դեր ունի, մինչ երգեցութեան մէջ նա համարեա կորցնում է իր նշանակութիւնը:

Մի և նոյն բառի վանկերը երբեմն այն աստիճան իրարից հեռու են ընկնում, կամ տարբեր բառերի հարեան վանկերը երբեմն այնքան մօտենում են միմեանց երգեցութեան ժամանակ, ձայնի դեղարները՝ կէտ, միջակէտ և վերջակէտ, որոնց շնորհիւ միայն կարելի է լինում բազմաթիւ բառերի փոխադարձ յարաբերութիւնն ու նոցա արտայայտած մտքերը հասկանալ, այն աստիճան անուշադրութեան են մատնուում երգելիս, որ արդէն անկարելի է նոյն իսկ երգի բառերը հասկանալ:

Այդ պատճառով օպերա գնացողը երբէք յոյս չէ կարող դնել, թէ երգեցութիւնը լսելով կարողանայ նրա բովանդակութիւնը բառ առ բառ հասկանալ, մինչ մի դրամատիք ներկայացում տեսնողը այդ հոգսից ազատ է:

Ուստի մի լեզուի առողանութիւնը, նրա նուագայնութեան տեսակէտով, վերին աստիճանի երկրորդական տեղ է բռնում, և մի արտաքուստ կոպիտ առաջնութիւն ունեցող լեզու կարող է նուագային լինել:

Գարգ է, որ մի լեզուի խօսելը լսելով շատ դժուար է նրա նուագայնութեան մասին մի գրական կարծիք յայտնել, այն ինչ դուրեկան կամ անդուրեկան լինելը դժուար չէ իօկոյն գուշակել, եթէ մարդ մի քիչ զարգացած ականջ ունի: Եւ այսպիսի դէպքերում օտարականի կարծիքը, եթէ ի հարկէ նա բանիմաց է, առաւել նշանակութիւն ունի, որովհետև ծանօթ ականջը լեզուի մէջ չի տեսնում ձայների մի խառնաշփոթ կուտակումն այլ մտքերի մի շարք, մինչ

անծանօթը գործ ունի լեզուի թողած արտաքին տր-
պաւորութեան հետ:

Հայերէնի վերաբերեալ երկու հարց կայ պատաս-
խանելու. որքան նա դուրեկան և որքան նուազա-
յին է:

Առաջին հարցին, ստոյգն ասած, իս ինքս գրա-
կան և հաստատ պատասխան չեմ կարող տալ. այն
հասարակ պատճառով, որ նրա առողջանութիւնը դեռ
կազմակերպուած չէ, չնայելով որ բազմաթիւ օտա-
րականներից թեր և դէմ կարծիքներ եմ լսել: Ոմանք
հայերէնը շատ փափուկ ու դուրեկան են գտնում
(իսպաններէնին հմուտ մի պրոֆէսոր), այլ ոմանք
նմանեցնում են իտալերէնին, յունարէնին, ոմանք
գտնում են չոր բաղաձայնների հարստութիւն (ու-
րեմն անդուրեկան):

Հայերէնի անբաղդութեան պատճառն այն է, որ
նա խօսող չունի. գրական լեզուի կենդրոնը մի օտար
քաղաք է. թիֆլիզում չի կարող զարգանալ և կազ-
մակերպուիլ մի փափուկ ու նուրբ առողջանութիւն,
որովհետև այգտեղ տիրող լեզուն վրացերէնն է, մի
վերին աստիճանի կոպիտ ու կոկորդային լեզու և
ուսերէնը: Այդ երկուսն էլ, իբրև աւելի bon-ton-ի
լեզու ճնշում են հայերէնին: Լեզուն մի նուրբ և ազ-
նիւ ծաղկի է նման, որ զարգանալու, իր փաթեթամ
զոյներն և անուշիտան ունենալու համար կարիք
ունի օդի, արևի և կանոնաւոր անձրևի: Այդ պայման-
ներն են լեզուի համար ընտանիքը, կիներ և ապա լայն
ու մեծ հասարակութիւնը:

Թիֆլիզում հայերէնը ճնշուած և արհամարհուած
է. նա ոչ մայրենի լեզու է, ոչ սալոնի, ոչ էլ մեծ

հասարակութեան: Թիֆլիզի հայ թատրոնն, ուր պիտի զարգանար ու կազմակերպուէր այդ լեզուի առողջանութիւնն ու նրբութիւնները, մի գերեզման է նրա համար ամեն տեսակէտով...

Միակ տեղն ուր խօսուում և երգուում է հայերէնն այդ խօսքի իսկական իմաստով, ազատ որ և է արտաքին ճնշումից, Ալէքսանդրօպօյն է, որ մի արևատեան բարբառ է, այն էլ, կարելի է ասել, ամենակոպիտան և անգուրեկանը բոլոր արևատեան բարբառներից:

Հրաշալի է հայերէնը Երևանի հայ ընտանիքներում, նոյն իսկ հասարակ ժողովրդի և արհեստաւորի բերանում, տարաբաղաբար մեր կրթուած կարծեցեալ ընտանիքներն այնտեղ էլ ջանք են թափում օտար լեզուով կապկանալու քան մայրենի բարբառով հայ մնալու...

Այլ է հայերէնի ապաւորութիւնը, հրք նա երգուում է. այդտեղ արդէն կարծիքների տարբերութիւն չկայ և չի կարող լինել, որովհետև երգի ժամանակ առաջ են գալիս հայերէնի բոլոր թագնուած գանձերը, դնելով նրան առաջնակարգ նուագային լեզուների շարքը: Այդ այն հասարակ պատճառով, որ հայերէնը հարուստ է նուագային ձայնաւորներով, ի մասնաւորի ա, է և ի իսկ բաղաձայները ընկերանալու ընդունակութիւն չունին *):

---

*) Այս գլուխը լոյս էր տեսել «Մուրճ»-ի մէջ 1897 թ. № 6-ում: Շատերն հարց ու փորձ եղան ինքնուրոյն է սա իբրև աշխատութիւն, թէ մի քաղաւածք: Պարտք եմ համարում յայտնելու, որ մինչև 1898 թիւը, գերմաներէն. Փրանսերէն և կամ աստերէն լեզուով այս բովանդակութեամբ որ և է աշխատութեան չեմ հանդիպած և ստուգօրէն չկար

Լեզուի էստետիքայի մէջ մեծ դեր է կատարում մի ազգի բնածին ճաշակը և լեզուն է, որ իբրև մտքի ամենօրեայ շտեմարան, արտացոլում է մի ազգի պատկերը ճաշակի կողմից: Այդ տեսակէտից չկայ մի ազգ, որ մրցել կարենայ Ֆրանսացու հետ և չկայ մի ժողովուրդ, որ աւելի լաւ գիտենայ իր լեզուի նրբութիւններն ու փափկութիւնները քան Ֆրանսացին: Լեզուի բնական զարգացումը ձեռք-ձեռքի տուած մարդկային հոգու գեղատէր պահանջին, գտել են իրանց լաւագոյն արտայայտութիւնը Ֆրանսերէնում, որ յիրաւի արժանի է հիացքի ու զարմանքի և ինչ որ պարզ ու թեթիւ չէ նա Ֆրանսերէն չէ:

Մի և նոյն հնգեւրօպական մայր լեզուից գերմանացին, ռուսը, ֆրանսացին, հայն և պարսիկը ստեծել են լեզուներ, որոնք կատարելապէս ցոլապատկերն են այդ ազգերի հոգու, մասձեւու և ճաշակի:

մի այդպիսի աշխատութիւն, որովհետև բազմիցս դիմած եմ մասնագէտ անձերի և պրոֆէսորների, որոնք միաբերան մերժել են այս բովանդակութեամբ մի որ և է երկի գոյութիւնը յիշեալ երեք լեզուներով: Թէ այնուհետև երևան է եկած, ինչ յայտնի չէ:

ԳԼ. XVII

ԼՆՁՈՒԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՕՐԷՆՔԸ

Մենք տեսանք այն կանոնները, որոնցով շոկում ու դանազանում ենք լեզուի մէջ լաւը վատից, դուրեկանն անդուրեկանից: Բայց դա մի էտիկան և անհրաժեշտ պայման չէ և ոչ էլ պարտադիր կարող է լինել, եթէ դա մի ժողովրդի արեան ու կրթութեան մէջ մտած չէ լիովին:

Արդ՝ որպէս զի մի լեզու լաւ լինի, պէտք է նա գործնական լինի, ուրիշ խօսքով կենդանի լինի:

Էկզուներն ունեն ծնունդ, զարգացում և մահ. որպէս զի մի լեզու երկար ապրի, նա պիտի յարմարուի խօսող մեծամասնութեան պահանջներին: Ի՞նչ է խօսող մեծամասնութեան պահանջը, մաքերն արտայայտել որքան կարելի է կարճ, որքան կարելի է պարզ. ֆիզիքայի օրէնքը, ուժի ու ժամանակի խնայելու մասին լեզուի մէջ աիրող մեծագոյն օրէնքն է, որովհետև լեզուն որպէս մի բնա-ֆիզիոլոգիական երեոյթ, կառավարւում է ճիշտ բնագիտական օրէնքներով:

Գրաբարը մեր նեկայ լեզուների համեմատ ու

Թեամբ համարուում է վերին պատիճանի հարուստ, զարգացած և մտքերը ճիշտ արտայայտելու ընդունակ լեզու, սակայն, ամեն մի լեզուաբան մասնագետ պիտի խոստովանի, որ այսօր շատ բան գրաբարում մենք աւելի գուշակում ենք, քան հասկանում, և այն էլ մի և նոյն նախագասութիւնը զանազան անհատներ այլ կերպ են հասկանում ու մեկնում, որովհետեւ նամի պարզ և ճիշտ լեզու չէ: Նրա բարդ քերականութիւնը իր բազմաթիւ բացառութիւններով, նրա բազմաթիւ հոլովմունքն ու խոնարհմունքը, նրա բարդ համաձայնութիւնը չէր կարող երկար ժամանակ կենդանի մնալ, ուստի նրա իսկական կեանքը եօթերորդ դարուց այս կողմը չանցաւ: Դրա համար էլ դարերի ընթացքում մեր լեզուն կենդանի շրթունքներում կորցրեց զրաբարի 9 հոլովմունքը հասցնելով նրա թիւը 3-ի, իսկ յոգնակի թուի 4 հոլովմունքը ճասցրել է դրեթէ մէկ հոլովման, խոնարհման բարդ և գծուար ըմբռնելի ձևերը պարզեց ամփոփեց հասցնելով միատեսակութեան, կորցրեց նախդիրները, վերացրեց քերականական համաձայնութիւնը անձականի և գոյականի մէջ, այնպէս որ զրաբարի բարդ քերականութեան տեղ մենք ունենք համեմատաբար մի շատ պարզ և դիւրին քերականութիւն: Այդ պարզութեան հետ գուզնթաց էր բառերի սղումը, կարճանալը և հնչման թեթեւանալը: Այսպէս՝ յուղի արկանել, հետզհետէ գարձել է յուզարկել, ուղաբկել, դարկել, դրկել, խուկել: Վաղարշակերտ, Ազարշակերտ, Ալաշակերտ, Ալաշկերտ. ազաղաղ, աքաղաղ, աքլար, աքլօր. մատանի—մատնի. փարատել—փարտել, եղանել—լինել—ընել, այլ—էլ,

հայր—հար—հէր. մայր—մար—մէր. եղբայր—ախ-
պար, ապար, ապէր և այլն:

Այս է անա հիմնական կանոնը ամեն մի լեզուի
զարգացման և առաջադիմութեան, այս է ամեն մի
լեզուի կենդանութեան յատկանիշը և երբ մենք ու-
զում ենք մեր լեզուն կենդանի պահել, յարմարաւոր
դարձնել գրելու և մանաւանդ խօսելու, պէտք է ի
նկատի ունենանք կենդանի լեզուն և կենդանի բար-
բառը, ջանալով միշտ համընթաց մնալ նրան և նրա
մշակած ձևերին ու պահանջներին շարունակ հաղորդա-
կից լինել: Արդ՝ տեսնենք ինչպէս է կոկւում ու մշակ-
ւում լեզուն ուսմլի բերանում. դրա համար մենք
պէտք է վերցնենք այնպիսի բառեր, որոնք շատ գոր-
ծածական լինելով, շատ էլ ենթակայ են մաշւելու և
զարգանալու. վերցնենք օրինակ անունները, որոնք շատ
երկար, շատ անգամ էլ հնչիւնների աններդաշնակ
դասաւորութեամբ և՛ անյարմար են և՛ կոպիտ արտա-
սանութեան համար, ուստի

Յովհաննէսը աստիճանաբար մաշուելով դառնում է
Օհաննէս, Օնէս, Օհան, Օնէ, Օնիկ.

Հոփսիմէ, Հոսոմսիմա, Հոսոմ, Հոսոս, Հօրօ, Հօլօս, Հօլօ,
Հօլիկ, Հօլլիկ. Եզիսաբէթ—Սաբէթ—(Զիլի.)

Աւետիք, Աւետիս, Աւէս, Աւէտ, Աւօ

Մհրտիչ, Միկիչ, Մուկուչ, Մըկօ.

Շողակաթ, Շողան, Շողիկ, Կաթօ.

Յարութիւն, Յարօ, Արթէն, Արթին, Արութիկ, Արութ Արօ.
Կարապետ, Կարօ. Առաքել, Առօ. Համայնակ, Համօ.

Մի թուցիկ համեմատական հայեացք այս ձե-
ւերի վրայ՝ բաւական է համոզելու, որ մենք զէպի
ուսմիկը և նրա ճաշակը սովորական արհամարհանօք
պիտի չվերաբերւենք, այլ շատ բան նրանից պիտի

սովորենք և նրանից պիտի վեր առնենք նրա խօսածը գրաբար դարձնելու և գրական լեզուն նորացնելու համար, քանի որ յիշեալ ուսմիկ ձևերը իտալական փափկութեան հետ ունեն և ֆրանսիական թեթևութիւն, մինչ մի Հռիփսիմէ, մի Մկրտիչ անհնար է արտասանել առանց լեզու և կոկորդը բունաբարելու: Կեչի, Հօլօ և Ասատուր, ամենայն դիւրութիւն ունեն ընդհանրանալու և գործածւելու:

Եթէ մենք ուսմիկ լեզուն լաւ գիտենայինք և նրա նրբաթիւններն ու առաւելութիւնները զնահատելու ճաշակն ունենայինք, այսօր մեր լեզուն շատ կոպտութիւններից ազատ, շատ էլ նրբութիւնների տէր կ' լինէր. ապացոյցի համար մենք վերցնենք թուերը, որ գործածական են ժողովրդի մէջ. տասնըմէկ, տասներկու, տասներեք և այլն-ի փոխանակ ժողովուրդն ասում է.

տա թիկ (11), տա երկու (12), տա երեք (13), տա չորս, տա հինգ, տա վեց, տա եօթ, տա ութ, տա ինը, տա (20), տա մէկ, տա երկու, տա երեք, տա չորս, տա հինգ և այլն. էս (30), էս մէկ, էս երկու, էս երեք և այլն. քառ (40), քառ մէկ, քառ երկու, քառ երեք և այլն մինչև յիսուն:

Գրականը. Տասնից մինչև յիսուն ունի 436 հնչիւն, իւրաքանչիւր վանկին գալիս է մօտ 3 հնչիւն. ընդամենը—154 վանկ: Ես արտասանում եմ 20 վայրկեանում մի բուպէում երեք անգամ. մի ժամում 180 անգամ: Ժողովրդականն ունի 223 հնչիւն, բաղկացած 104 վանկերից, ամեն մի վանկը $2\frac{1}{3}$ հնչիւն: Ես արտասանում եմ այս բոլորը 13 վայրկեանում. մի բուպէում $4\frac{1}{2}$ անգամ, մի ժամում 290 անգամ:

Տարբերութիւնը կարելի է հսկայական անուանել և առաւելութիւնը ամեն տեսակէտով բարբառի

կողմն է. նա կարճ է, գրեչու, կարդալու, արտասանելու, արագ հաշուելու, շարեւէ կամ ապելու համար: Առևարական մեծ հաշիւների, գինւորական և մարգական վարժութիւնների ժամանակ բարբառի կարճութիւնը անգնահատելի առաւելութիւններ ունի: Մենք պիտել ենք Ռուսաց, Գերմանացոց և Ֆրանսիացոց գինւորական վարժութիւնները, որքան զժուարու անհասկանալի են առաջին երկուսինը (նոյնքան) նոյնքան դիւրին և հասկանալի է վերջինը. մինչև ДВАДЦАТЬОДИНЪ, ein und zwanzig կամ քսան և մէկ ասելը. երեք անգամ կարելի է սա մէկ կամ vingt ՊՈ—ասել:

Այդ թեթևութիւնն ու կարճութիւնն անգնահատելի է մանաւանդ մանկավարժական տեսակէտից: Գրական թւերով մի ժամում կարելի է ժօտաւորապէս 180 վարժութիւն անել. բարբառով 290. վեց ամսուայ ընթացքում օրական հաշուելով մի ժամ, առաջինը կունենայ 32,400 վարժութիւն, երկրորդը 52,200. այսինքն, հաւասար պայմաններում գաւառականի արդիւնքը երկու անգամ աւելի է գրականից:

Մի ուրիշ փայլուն օրինակ ռամիկ մանուկների գերազանցութեան՝ կարող է տալ հետևեալ փոքրիկ ռտանաւորը, որ երգում են գիւղական մանուկները անձրևի դիմաց:

«Թճն արա, թաթաւ արա.

«Գարին, հացը բ՛՛լ արա:

«Մայրենի լեզուի» հեղինակ Տէր-Ղևոնդեանը կամենալով վարպետել և ազնւացնել մանկան այդ չքնաղ ռտանաւորը, փոխել է հետևեալ կերպով.

«Անձրև, անձրև ցած արի.
«Բացուր ցորեն ու գարի:

Ներքին, մտքի կողմից կարելի է ասել նրանք երկուսն էլ մի և նոյն պարունակութիւնն ունեն. ուրեմն խնդրին պիտի նայենք միայն արտաքին, ձևի կողմից. եթէ գծերով ներկայացնելու լինինք, ձայնաւորը օ, իսկ բաղաձայնը—, ասկա մանկան ոտանաւորը կըստանայ հետեւեալ կերպարանքը.

—o—o—o—o—o—o—o=7+7=14 եօթը ձայնաւոր եօթը բաղաձայն.

—o—o—o—o—o—o—o—o=7+7=14 դարձեալ եօթը ձայնաւոր եօթը բաղաձայն.

Տէր-Ղևոնդեանի ոտանաւորների հետեւեալ պատկերը.

011101011101101010=7+11=18 եօթը, ձայնաւոր, 11 բաղաձայն.

101101101011010=6+9=15 վեց ձայնաւոր 9 բաղաձայն:

Ձայնաւորների ու բաղաձայնների մի առաւել կատարեալ հիւսուածք, վանկերի մի աւելի թեթև ու նուագային արտայայտութիւն անկարելի է երևակայել քան այդ մանկան ոտանաւորը. կարծես մի հմուտ վարպետի ձեռով շարած մարգարիտներ լինեն դրանք. փոխ առ փոխ 7 ձայնաւոր եօթը բաղաձայն, երկրորդ տողն էլ յար և նման առաջինին:

Որքան կոպիտ, անաջող աններդաշնակ է ընդհակառակը, Տէր-Ղևոնդեանի վարպետածը. կարած է ձայնաւորների և բաղաձայնների ներդաշնակութիւնը. խառն են և կուտակ, 7-ի հետ 11. կորած է վանկերի

Թեթևութիւնը, 7-վանկին 18 հնչիւն իսկ երկրորդ տողում 15 հնչիւն, կորած են տողերի փոխադարձ համաչափութիւնը, կորած է ամեն բան: Այլ և, առաջին ոտանաւորի մէջ միայն մի ծանր հնչիւն կայ. ց. իսկ Տէր-Ղևոնդեանի ոտանաւորն ունի այնպիսի 7 հատ. 2 ձ, 3 ց, մի ժ մի ս: Միայն այդ հնչիւնների քանակը այդպիսի կարճ տողերում բաւական է ամբողջովին ոչնչացնելու լեզուի էստետիք ազդեցութիւնը: Առաջին ոտանաւորն ունի 10 ա, 2 օ, 1 ը, 1 ի. վերին աստիճանի նւագային, երկրորդը 5 ա, 3 ն, 2 ի, 2 ու, 1 ո (օ) նոյնպէս անաջողառաջինի կազմութիւնն այնպէս է, որ առանց դժւարութեան կարելի է սովորեցնել 3—5 տարեկան մանուկներին այն ինչ երկրորդը ուղիղ արտասանել անկարող են շատ անգամ 7—10 տարեկան մանուկները.

...Բոլոր ազգերի մէջ կրթուած դասակարգը ամեն բանով, մանաւանդ ճաշակով բարձր է կանգնած անկիրթ ժողովրդից. այս և ապագայ օրինակներով պիտի տեսնենք, որ մենք ընդհակառակը, մի քանի աստիճան ցած ենք կանգնած ուսմիկ ժողովրդից:

Շատ պարզ և տարրական են մեր լեզուի մէջ տիրող օրէնքները, որոնցով ամեն ոք պիտի առաջնորդուի խօսելիս կամ դրելիս: Նախ լեզուի զարգացման ընդհանուր օրէնքը, որ պահանջում է ինչպէս քերականական ձևերի այնպէս և առանձին բառերի կարճութիւն, պարզութիւն: Երկրորդ՝ լեզուի էստետիքան, որ պահանջում է նրբութիւն և դուրեկանութիւն, երրորդ՝ շեշտը, ինչպէս յետոյ կը տես-

նենք, որ պահանջում է միջին վանկերի կորուստը: Այս երեքը միասին գործագրուելիս առաջ են բերում լեզուի մէջ փոփոխութիւն գէպի լաւը, որ կոչւում է էւօլիւցիա:

Այս տեսակէտով երբ նայում ենք մեր հոլովումներին, անմիջապէս հասկանալի է դառնում թէ նրբանցից որը կանոնաւոր և պիտանի է, որն անկանոն և անպէտք:

Աղջկերք,	Աղջիկներ,
Աղջկերանց,	Աղջիկների,
Աղջկերանցից,	Աղջիկներից,
Աղջկերանցով,	Աղջիկներով,

ձիաներ,	ձիաներ,	ձիեր,
ձիաների,	ձիանոնց,	ձիերի,
ձիաներից,	ձիանոնց,	ձիերից,
ձիաներով,	ձիանոնցից,	ձիերով,

որդիք,	որդ(կերանք),	որդիներ,
որդաց,	որդկերանց,	որդիների,
որդացից,	որդկերանցից,	որդիներից,
որդացով,	որդկերանցով,	որդիներով,

մարդկերք,	մարդիկ,
մարդկերանց,	մարդկանց,
մարդկերանցից,	մարդկանցից,
մարդկերանցով,	մարդկանցով,

տղայք,	տղերք,	տղաներ,
--------	--------	---------

տղայոց,	տղերանց,	տղաների,
տղաներից,	տղերանցից,	տղաներից,
տղաներով,	տղերանցով,	տղաներով,

ժամանակ *),	ժամանակ,	օր—օրի
ժամանակուայ,	ժամանակի,	օրուայ—օրի
ժամանակուանից,	ժամանակից,	օրուանից—օրից
ժամանակով,	ժամանակով,	օրով—օրով

Այս հորովումից պարզ երևում է, որ կանոնը խանգարողն ու անկանոնութիւն առաջացնողը անմասնիկն է, որի ծագման պատճառները բացատրեցինք վերևը: Դա երբեմն կրճատուելով դառնում է ն. (ան=ըն=ն) և կրկնում է գոյականների, դերանունների ու բայերի մէջ:

Յօդաւոր բայերի մէջն էլ երևան է գալիս այդ մասնիկը, երբեմն կորչելու պատրուակով.

Օրինակ.

ուրախ-ան-ալ, ուրախ-ան-ում-եմ, ուրախ-ացայ,
մոռ-ան-ալ, մոռ-ան-ում-եմ, մոռ-ացայ,
(տես-ան-ել), տես-ն-ել, տես-ն-ում-եմ, տես-այ,
(մտ-ան-ել), մտ-ն-ել, մտ-ն-ում-եմ, մտայ, և այլն...

Գոյականների մէջ այդ յօզը զրեթէ ամեն տեղ կարելի է կրճատել: Իսկ բայերի և դերանունների մէջ անկարելի է:

---

*) Այսպէս և ժամանակ ցոյց տուող բառերից մեծ մասը օր, ամիս, տարի, շաբաթ և այլն:

ԳԼ. XVIII

ՕՒՒ ՆՈՍՐՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԸ

Վերևի համեմատութիւններից մենք տեսանք, որ արևմտեան բարբառներն իբրև հոլովակիրը գերադասել են. ու. մինչ արևելեանները—ի:

Երբ պայմանները միատեսակ են, այդ երևոյթը գառնում է մի անխախտելի օրէնք, որ բացառութիւն չունի. այսպէս յոգնակի թիւը երկու բարբառներում էլ ունենալով միատեսակ յոգնակիրը եւ կամ ներսեռականը իր հետևորդ հոլովների հետ առանց բացառութեան առաջինում վերջանում է ու երկրորդում ի:

Այս հանգամանքը չենք կարող վերագրել շիշտին, որովհետև «եր-ներ», ինչպէս ասացինք, արևելեանում միակ վերջաորութիւնն է, որ շիշտ է առնում. այդ պատճառով էլ փոխառած համարեցինք արևմտեան բարբառներից, ուրեմն և աւելի մանուկ: Դրա ընդհանրանալն ու դրաբարի Բ-ի տեղը ըռնելը հազիւ մի հազար տարուայ գործ լինի: Այդ հազար տարին ուրեմն բաւական էր, մի և նոյն ծագումն ունեցող և մի և նոյն պայմաններում ապրող մի լեզուի

մէջ մի խտրոց առաջացնելու, որ անխախտ օրէնքի նշանակութիւնն ունի: Բայերի մէջ - ևս նկատելի է նոյն երևոյթը: Տեսանք, որ կրաւորական բայը Արեւմտեանում վերջանում է.

այ, ար, աւ, անք, աք, ան, (տանջուեցայ)

Արեւելեան՝ ի, իր, — ինք, իք, ին, (տանջուեցի)

Անցողական՝

ցուցի, ցուցիր, ցուց, ցուցինք, ցուցիք, ցուցին.

ցրեցի, ցրեցիր, ցրեց, ցրեցինք, ցրեցիք, ցրեցին.

Ուրեմն՝ Արևմտեան. ա, ու.

Արևելեան. և, ի:

Այս երկու գէպքումն էլ իշխողը նոյն օրէնքն է. այն տարբերութեամբ, որ անհնարին էր արևմտեանում ա-ի ու դառնալը, իսկ արևելեանն իր օրէնքին հնազանդելու համար կատարել է ուղղակի թռիչք, ձևափոխելով բայի խոնարհման կազմը:

Այս օրէնքը վերջին ծայր միատեսակութեան է հասցրել Ղարաբաղի բարբառը: Այնտեղ բայերի կատարեալը ճանաչում է միայն ի, կերի (կերայ), տեսի (տեսայ), առի (առայ), ուրախացի (ուրախացայ), իմացի (իմացայ) և այլն:

Բառերի մէջ ևս պարզ երևում է այս օրէնքի ազդեցութիւնը, ուր արևելեան բարբառների մէջ նկատելի է գրեթէ մի հարկադրական ջանք ձգտելու դէպի ի. արևմտեան բարբառների կողմից գրեթէ նոյնը հասնելու դէպի ու:

Դրաբար. արևմտեան արևելեան

քոյր

քուր

քիր

լոյս

լուս

լիս

զրոյց

զրուց

զրից

պտոյտ	պտռտ	պտիտ
թոյլ	թռլ	թիլ
արիւն	արռն	արին
ալիւր	ալռր	ալիր
հարիւր	հարռր	հարիր
ձիւն	ձռն	ձին

Այսպէս նաև գրաբար տեսանելոյս. արևմտեան տեսանելուս, արևելեան տեսանելիս և ապա անալոգիայով խմելիս, ասելիս, գրելիս, դալիս, լալիս, տալիս և այլն: Այս երևոյթը կարելի էր վերագրել շեշտին, եթէ միավանկ բառերը չլինէին, որոնք միատեսակ շեշտով հասել են լիովին տարբեր հետեւանքների:

Այս ամենը եթէ ամփոփենք մի կարճ օրէնքի մէջ, մեր արևմտեան լեզուն կարող ենք անուանել ու-ի լեզու, իսկ արևելեանն ի-ի լեզու:

Ի՞նչն էր այս տարբերութեան պատճառը, ի՞նչու մինն առաւելութիւն ստացաւ և ընդհանուր տիրապետութեան հասաւ հարաւ-արևմուտքում, միւսըն ընդհակառակը, գերիշխեց հիւսիս-արևելեան նահանգներում: Մենք տեսանք այդ հնչիւնների բնոյթը վերևում. նրանցից ու, յարմար է երգուելու ստորին ձայներում, իսկ ի, ընդհակառակը ամենավերին ձայներում:

Այս հանգամանքը գուցէ լոյս փռէր մեր որոնած հարցի վրայ:

Յիրաւի, խօսելն այլ բան չէ, եթէ ոչ երգել, միայն աւելի արագ—րէչիտատիւ: Ռամիկը խօսելիս միշտ ձգում է բառերը, երգում է:

Ուրեմն՝ եթէ մեր այս լեզուներին նայենք եր-

գելու տեսակէտից, արևելեան բարբառներն յայտնի ձգտումն են ունեցել բարձր խօսուելու (կամ երգուելու) իսկ արևմտեաններն՝ ընդհակառակը, գերագասել են միջին, և մանաւանդ ստորին ձայները:

Այս հարցը պարզելուց իսկոյն առաջ է գալիս միւս աւելի կարևոր հարցը:

Ի՞նչից է առաջ եկել այդ վարմանալի ձրգտումը, ի՞նչ կարիք ունէր մէկը բարձր խօսելու միւսը ցածր, մինչդեռ հին լեզուն բռնած էր այդ երկուսի միջին տեղը:

Սովորաբար բարձր են խօսում կոպիտ և անտաշ մարդիկ, բայց չեմ կարծում թէ Մշու և Արարատեան դաշտի գիւղացիք կրթութեամբ միմեանցից մեծապէս տարբերուէին:

Կան այլ պատճառներ բարձր խօսելու: Բարձր են խօսում սովորաբար լեռնաբնակները:

Իրաւ, բաւական է մի թողցիկ հայեացք Հայաստանի քարտէզի վրայ, համոզուելու համար, որ Արևելեան Հայաստանն անհամեմատ բարձր է արևմտեանից կամ հարաւայինից: Մեր երկրի դիրքն է ուրեմն, որ մեզ շարունակ ստիպել է բարձր խօսելու, դրա հետ միասին և համապատասխան ձայնաւոր ընտրելու:

Նոյն այդ դիրքն է պատճառը, որ մեր նախավերջին շէշար երկու անգամ ծանր ու ստուար է մանաւանդ Հօռի և Ղարաբաղ վերջավանկ շէշտից:

Շատ է զբաղեցրել մեզ այն հարցը, թէ ի՞նչու լեռներում մարդիկ բարձր են խօսում, որովհետև դա յայտնապէս վնասակար ու վտանգաւոր է նրանց թոքերի և կոկորդի համար. և դրա բացատրութիւնն

էլ գտել ենք մի Ֆիզիքական պարզ ու հասարակ պատճառի մէջ:

«Յայտնի է, որ շեռներում օդը նուր է, իսկ նոսր մարմինների մէջ ձայնն ատելի դժուարութեամբ է տարածում քան խիս մարմինների. ուստի նոսր օդի մէջ մնացեալ հաւասար պայմաններում, մարդ շտելի լինելու համար ստիպուած է պելլի բարձր խօսելու եւ որքան լեռք բարձր է, այնքան էլ խօսակցութիւնը բարձր պիտի լինի *):

Այս օրէնքը գտնելուց յետոյ միայն հայելու նման պարզում են մի շարք երևոյթներ մեր լեզուի մէջ առհասարակ և արևելեան բարբառներում ի մասնաւորի:

Լեռան ազդեցութիւնը միայն ձայնաւորների վրայ չէր, որ պիտի երևան գար, այլ և բաղաձայների, որոնցից հարկու կոպիտն ու ստուարը պիտի առաւելութիւն ստանար, դիւրին լսուելու պատճառով:

Այսպէս բացառական հոլովի է կամ էն վերջաւորութիւնը, քանի որ շեշտն էլ իրանից մի վանկ առաջ է, բաւական թոյլ էր կենդանի գործածութեան համար և Արարատեան բարբառն մի բաւական խոշոր թռիչքով՝ այն փոխեց, վերցնելով՝ գրաբար յոգնակի բացառականի ից վերջաւորութիւնը: Թէպէտ դա արևելեան բարբառներից, յատուկ է միայն Արարատեանին, բայց դիւրութեամբ մտաւ գրակաւորքեան մէջ և ներկայում մեծամեծ նաւաճումներ է անում: Ռ. Պատկանեանի հեղինակութիւնն ու ջանքը,

---

*) Այս մասին մենք առաջին անգամ գրեցինք «Մ ուրճ» 1897 թ. «Հայերէնի նուագայնութիւնը» յօդուածում:

պատուաստելու մեր լեզուին արևմտեան գեղանի ու փափուկ է-ն վերջոյթը բացառական հոյովի, ունայն անցաւ, որովհետեւ երկրի դիրքն ու կլիմայական պայ- մանները նպաստաւոր չէին նրա առաջարկին:

Քէ ստոյգ, լեռն է պատճառը այս երևոյթի, երևում է այն հանգամանքից որ մենք տեսանք վե- ըրը, Արարատեան բարբառում ի-ն այն աստիճանի տիրապետութեան չի հասել, որքան Ղարաբաղ (Սիւ- նիք) որ մեր ամենաբարձր լեռնագաւառն է և հայերն էլ այնտեղ բնակուած են ամենաբարձր վայրերում դաշտերն ու ձորերը թողնելով թուրքերին:

Բայերի մէջ Արարատեան բարբառը չի հասել իր բնական օրէնքի ծայրին, որովհետեւ նախ նա դիր- քով այնքան բարձր չէ և երկրորդ՝ շարունակ շփման մէջ է եղել արևմտեան բարբառների հետ (Շիրակ և Էջմիածին): Ղարաբաղը գիրքով բարձր, արևմտեան ազդեցութիւնից ազատ, հասել է այն կատարելու- թեան, որ պահանջում էր իր երկրի դիրքը, (իմացի, կերի, ուրախացի ստացի,) (առաջին դէմք): Գրաբար մի շարք բայեր (էառ, եբեր, ետ) ձևափոխուելով, արևմտեան լեզուում վերցրին հին ընտիր ու փափուկ մի վերջաւորութիւն. առ, առառ, տուառ, բերառ... Այնինչ արևելեան բարբառը վերառաւ եց, տուեց, բերեց, առեց, Բաֆֆին գործ է ածում մինչև ան- գամ առեց: Ուրիշ բացատրութիւն չունենք այս երևոյթի համար էլ բացի օգի նօսրութիւնը, որ բարձր ձայնաւորի հետ առաջ քաշեց կոպիտ ու հաս- տատուն մի բազաձայն ց:

Նոյն այդ օրէնքն է անկասկած պատճառը, որ մեր նոյն իսկ լաւագոյն գրողները չեն կարողանում

ձեռք վեր առնել այն-ց-ից, որ քերականօրէն սխալ, հնչմամբ կոպիտ, և մի աւելորդ բռն է մեր ազգանունների վերջին, արևմտեանում բոլորովին անծանօթ. Աղայեանց, Պոռչեանց, Մարկոսեանց, Թորոսեանց և այլն:

Դեւրբիւկը հայերէն լեզուի բազմաթիւ շշող բաղաձայնները վերազրում է Կովկասեան լեռնականների հարևանութեանը. զա մասամբ միայն կարելի է ճիշտ համարել, որովհետև հէնց այդ լեռնականների լեզուն իսկ կոշտ ու կոպիտ հնչիւններով արդիւնք է նրանց բնական լեռների. միջավայրն է այդ, օդի նօսրութիւնը յատկապէս, որ առաջ է քաշում զօրեղ ու կոպիտ հնչիւններ լեզուի մէջ: Այսպէս, Մշու դաշտում հ-ն երբեք խ, չի դառնում. այն ինչ մի քիչ նրանից բարձր, Վանայ լճի շրջակայքն ու Գորգուաց լեռների կողմերը այդ փափուկ կոկորդային հնչիւնը խտանում ստուարանում է դառնալով խ, հայր, հաց, հայ հոր հետ և նմանօրինակ բառերում հնչելով խէր, խաց, խայ, խոր, խետ և այլն:

ԳԼ. XIX

ՇԵՇՏԻ ԵՒ ԱՃՄԱՆ ՕՐԷՆՔ

Տեսանք, որ զրաբարն իր շեշտի շնորհիւ տեղ-
տեղ հասաւ այն հետեանքներին, ինչ որ արեւմտահայ—
բարբառները՝

Արեւելեան շեշտը սակայն, այլ արդիւնք տուաւ.

Գրաբար	Արեւմտեան	Արեւելեան *)
Թագաւոր,	Թագւոր,	Թրգւոր.
հաւատնալ,	հաւտնալ,	հրւտալ.
վարժապետ,	վաժպետ,	վրժնապետ.
քաղաքացի,	քաղքրցի,	քրղաքնցի.

Պարզ է, որ արեւմտեան հայերը լաւ են հնչել-
մէկ առաջին, մէկ էլ մանաւանդ վերջին վանկը՝ «Թոյլ
են հնչել միջինը, որ ժամանակի ընթացքում կորել
է: Այն ինչ արեւելահայր սղել է առաջին վանկը և
լաւ է պահել վերջին երկուսը, որոնցից մինը շեշտ-

*) Օրինակները վերցնում ենք Դարաբաղի բարբառից,
որովհետեւ արեւելեան բարբառների օրէնքները նրանում ա-
ւելի շեշտուած, ծայրայեղ միատեսակութեան են հասած:

ւում է, և գուցէ դրա ազդեցութեան տակ կորստից ապահովում և իր հարեան վանկը:

Շեշտի տարբերութիւնն ուրեմն ի բնէ ծնեցրել և առաջ է տարել լեզուի զարգացման այլ ընթացք:

Օդի նոսրութիւնից յետոյ, սա մեր բարբառների տարբերութեան կարևորագոյն երևոյթն է և ինձ թւում է, այս երկու տարրերի ազդեցութեան արդիւնքն են մեր արեւելեան և արևմտեան բարբառների հիմնական այլազանութիւնները: Օրինակ յատուկ անուններից ամենասովորականներն էլ ցոյց են տալիս նոյն հիմնական տարբերութիւնները իբանց բնորոշ սղոմնե-րով և ձայնաւորներով:

Գրաբար	Արեւմեան	Ղարաբաղ
Համբարձում,	Համբօ,	Բամբի, Համբի,
Յարութիւն,	Արթին, Արօ,	Թիւնի,
Հոփախմէ,	Հօփօմ, Հօլօ,	Հոլօի,
Աւետիս,	Աւէտ, Աւէս, Աւօ,	Աւիս, Վիտիս,
Մկրտիչ,	Մուկուչ,	Կիչի,
Աստուածատուր,	Ասատուր,	Մատուր.

Այդ կրճատումն ու ամփոփումը շատ բնորոշ ու պարզ է երևում մանաւանդ յատուկ անունների ընտանեկան ձևերից, ուր օդի նոսրութեան և շեշտի օրէնքները ձեռք ձեռքի տուած ապացուցանում են այս բարբառների հիմնական տարբերութեան պատճառները. մէկը ընտրում է ստորին ձայնաւոր (օ) բառի առաջին և վերջին վանկերի հետ, միւսը, վերցնում է վերջին երկու վանկերը, իր բնորոշ ի ձայնաւորի հետ:

Այս օրէնքը կարևոր է մեր լեզուն սրբագրելու համար, որ պիտի լինի համաձայն նրա շեշտի պահանջներին, բառերը ամփոփել ու սղել միջին-թոյլ վանկերում: Ներքևը մենք բաղմաթիւ օրինակներով պիտի տեսնենք, որ մեր լեզուն խառնել է արևելեան և արևմտեան շեշտի այս հիմնական տարբերութիւնը, որից և առաջանում է ամենամեծ խառնակութիւնը:

Լեզուների մէջ կրճատման, սղման և ամփոփման երևոյթը որքան պարզ ու հասկանալի, նոյնքան տարօրինակ է նրա հակադիր անման երևոյթը, որ ցարգ մնացել է անբացատրելի: Այսպէս՝ առնել, արևմտեան շեշտի տակ ամփոփուելով պիտի տար անել: Իրա զարգացման բոլոր աստիճանները բարեբաղդաբար հասել են մեզ հետևեալ ձևով. այրնել, այնել, անել, էնել, ընել. կատարեալ. արարի, արի, էրի, ըրի, արևմտեանում: Իսկ արևելեանը կրճատման հետ ցոյց է տալիս և անման տարօրինակ երևոյթը, աւելացնելով մի ամբողջ վանկ. եց. օր. ար-եց-ի: Սակայն դա դիւրութեամբ բացատրւում է երկու հիմնական պատճառներով. մէկ որ «արի—կարող էր հասկացուիլ «ել»-ի մտքով կոչական. երկրորդ՝ նախավերջին վանկը, որ պիտի շեշտուէր ու բարձր հնչուէր, այդտեղ թոյլ է. ուստի հարկաւոր էր մի վանկ, որ ունենար մի բարձր հնչուող ձայնաւոր է, և մի պարզ հնչուող բաղաձայն ց. և ահա դուքս է զալիս պարզ ու որոշ:

ար-եց-ի	ար-եց-ինք
ար-եց-իր	ար-եց-իք
ար-եց	ար-եց-ին

Այդ մանաւանդ անհրաժեշտ էր այն բայերում,

որոնք սաստիկ գործածական և առօրեայ, ոչ մի յարմարութիւն չունէին շեշտը տեղաւորելու օր.

տըւի, դըրի, տըւիը, դըրիը,
տըւինք, դըրինք, տըւիք, դըրին,

ը-ն ոչ մի անգամ շեշտ չի առնում, վերջին վանկն ըստ կանոնի անշեշտ է. ուր տեղաւորել հապա շեշտը. կամայ-ակամայ հարկաւոր էր ստեղծել մի նախավերջին վանկ, որ շեշտուի և ահա դառնում է.

տը-ն'ց-ի, տը-ն'ց-իը, տը-ն'ց
դը-ն'ց-ի, դըը-ն'ց-իը, դըը-ն'ց,
բեր-ն'ց-ի, բեր-ն'ց-իը, բեր-ն'ց,

Այսպէս նաև բոլոր անցողական բայերը.

վերցըրն'ցի, վերցըրն'ցիը, վերցըրն'ց,
հարցըրն'ցի, հարցըրն'ցիը, հարցըրն'ց,
վերջացըրն'ցի, վերջացըրն'ցիը, վերջացըրն'ց, ևլն:

Այստեղ շեշտը և օղի նոսրութեան օրէնքը զուգընթացաբար են ազդել, առաջ բերելով լեզուի մէջ աճման երևոյթ: Որքան դա բնական և անհրաժեշտ է բարբառում, համապատասխան շեշտի հետ, նոյնքան սխալ և անտեղի զրական լեզուում, որովհետև հակառակ է նրա շեշտին և հնչմանը, յիշուի. արևմտեան բարբառներն մի այգալիսի աճումն չեն ճանաչում:

Անցողական բայերի մէջ ուշադրութեան արժանին այն է, որ նրանք բարդ բայեր են. վերցընել—վերց-անել, վեր-առնել. իմացընել—իմաց-անել. անց-կացընել—անցկաց-անել. այստեղից իմաց եմ-աննում, անց եմ կաց-աննում. իմաց-արի—իմացըրի, անցկաց-

արի—անցկացըրի. եթէ մենք սխալ ենք համարում
արեցի, արեցիր և այլն ևս առաւել այդ անտեղի սխալ
է ըարդութեան մէջ, ուր միշտ պահանջուում է ձևերի
ամփոփումն և կարճութիւն:

Փոխանակ իմացընել, անցկացընել, վերցընել,
գերադասելի է գործածել, իմաց-անել, վեր-առնել,
անցկաց-անել, տարրալուծուած, որ աւելի թեթև ու
շարժուն է:

Քանի որ մեր շեշտը արևմտեանն է, խոնարհման
այս ձևերն էլ արևմտեան պիտի լինին:

Ուրեմն.

տուի	տուինք,	թողի	թողինք,
տուիր	տուիք,	թողիր	թողիք,
տուաւ	տուին,	թողաւ	թողին,
արի	արինք,	ասի	ասինք,
արիր	արիք,	ասիր	ասիք,
արաւ	արին,	ասաւ	ասին.

Եւս առաւել երբ այդ բայերը գործ են ածուում
բարդուելով—իբրև օժանդակ թող-տուի, բաց-արի,
քաշ-տուի, ցած-դըրի, վէր-բերի, վեր-առայ, բաց-
թողի, ցած-դըրի:

Մի և նոյն աճումը տեսնում ենք և հոլովման
մէջ. ես, իմ, ինձ, մենք, մեր, մեզ, բացառականն ու
գործիականը կանոնաւոր ընթացքով պիտի լինէին.

ինձ-ից,	մեզ-ից,	բեզ-ից,	ձեզ-ից,
ինձ-ով,	մեզ-ով,	բեզ-ով,	ձեզ-ով:

Շեշտի ազդեցութեան տակ, սակայն մէջ է ընկ-
նում մի ան աւելադիր մասնիկ և դառնում է.

մեզ-ան-ից,	ձեզ-ան-ից,
մեզ-ան-ով,	ձեզ-ան-ով,
նրանց-ան-ից,	նրանց-ան-ով,
ինձ-ան-ից	ինձ-ան-ով,

Կարող են առարկել, որ այս վերջին աճումը նկատելի է և արևմտեան բարբառներում, և մենք կը պատասխանենք: որ դա առաջ է եկել արևելեան բարբառների ազդեցութեան տակ: Նոր-Բայագէտն այսօր արևելեան և արևմտեան բարբառների խառնակ գործածութեան կենդանի վկան է, նոյնը, թէպէտ աւելի փոքր չափերով նկատելի է Շիրակում:

Արևելեանի շեշտը մի կողմից աւերում է բառը, միւս կողմից ուելացնում է ամբողջ վանկեր, երբորդ կողմից դանդաղեցնում է լեզուի զարգացումը. որովհետև իբրև նախավանկի շեշտ, նա իրանից յետոյ միշտ ենթադրում է մի վերջնութեւ վանկ. ի բնէ ուրեմն նա բացասում է կարճ ու միավանկ բառերը: Այդ մենք տեսանք խոնարհումների և հոլովումների մէջ, ահա մի այլ օրինակ, ուր յայտնապէս երևում է զարգացման գանդաղումը:

Այսպէս՝ գրաբարի վերջին թոյլ վանկը—ըն. սառըն, գառըն, դառըն, եզըն, ձուկըն, մուկն և այլն, իսպառ կորաւ արևմտեան բարբառներում, մինչ արևելեան բարբառներն ստիպուած էին այդ վանկի կէսը պահելու, շեշտի օրէնքը պահպանած լինելու համար. սառը, գառը, գառը, եզը, ձուկը, մուկը և այլն:

Այնպէս որ առանց խղճի խայթ գզալու արևելեան հայն ասում է մի գառը, մի ձուկը, մի եզը, մի մուկը, որ աններելի և անտանելի է արևմտեան հա-

յերի համար: Որովհետև նրանց հասկացողութեամբ ընթացող բաների վերջում առանց որ և է բացառութեան, ճանաչուում է որպէս դիմորոշյօզ: Մեր գրական լեզուի մէջ դրանք մուտք են գործել տգիտութեամբ, որովհետև յայտնապէս հակառակ են մեր լեզուի շեշտին:

Մի ուրիշ տարօրինակութիւնն արեւելեան բարբառների այն է, որ նա ձեւփոխուելու և դարգանալու յայտնի ձգտումների հետ, զուրկ է նրբութեան և կոկոթեան զգացումներից:

Այսպէս. մարդիկ արդէն յոգնակի է. անալոգիայի օրէնքով ասենք, թէ ճշտութեան համար՝ դրա վրայ առանց կրճատման կամ փոփոխութեան նա աւելացնում է նաև *ևր*. այն էլ ապականոն, որովհետև իբրև բաղմավանկ նա պահանջում է *նևր*. դրանով էլ անբաւական այդ երկու յոգնակերտի վրայ աւելացնում է և զբաբարի հին ու մոռացուած յոգնակերտը. *ֆ*. և *գուրս* է *գալիս*. *մարդ-կ-ևր-ք*, *աղջ-կևր-ֆ*, *երեք հատ յոգնակի մի վանկանի արմատի վրայ*:

Իրանցից մի աստիճան աւելի նուրբ ու կանոնաւոր են երևում *տղ-եր-ք*, *երեխ-եր-ք*, *ձի-ան-եր*, *իշ-ան-եր*. և այլն, երկու յոգնակերտներով բառերը:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵՋՈՒ

Տեսանք արևելեան լեզուի առաւելութիւններն Այտընեանի վկայութեամբ. նրա շարժունութիւնն ու աշխոյժը, կարող ենք աւելացնել նաև նրա ոյժն ու կորովը, ձևերի առատութիւնն ու ինքնուրունութիւնը համաձայնութեան մէջ, որով նա գերազանցում է արևմտեանին:

Այս համեմատութիւնները, որ մեծ մասամբ վերաբերում են ստուգաբանութեան, ցոյց են տալիս, որ այդ կողմից մեծամեծ առաւելութիւններ ունի արևմտեան լեզուն:

Այսպէս՝ արևմտեան ա, օ և ու ի դիմաց՝ արեւելեանն ունի. ե (ե) կամ ի. երբեմն աւելադիր մի ամբողջ վանկ եց, բայերի մէջ, կամ ց, ազգանունների վերջը և կամ արևմտեան ն և ռ-ի դիմաց արևելեանն ունի ց բայերի կամ հոլովների վերջը:

Այս հնչիւններն առանձին վերցրած թւում են չհնչին և աննշան. բայց բաւական է ի նկատի առնել

միլիոնաւոր շրթունքներ և միլիոնաւոր կրկնուսները, երևակայելու համար այն դերն և տպաւորութիւնը, որ կարող է առաջ բերել հէնց մի հնչիւն: Միայն ազգանունների վերջին ց-ն երեք միլիոն հայութեան, եթէ զրուի 3 միլիոն անգամ, կազմում է մի ստուար հատոր, 3000 երեսներից բաղկացած, հաշուելով ամեն մի երեսը 1000 տառ: Աւելացրէք զրա վրայ բայերի բոլոր դէմքերում կրկնուող աւելորդ եզր, բացառականի ից-ը. բազմապատկեցէք այն միլիոնաւոր շրթունքներում, հազար միլիոնաւոր անգամ կրկնուելիս ամեն օր և ապա միայն կարող էք գաղափար կաղմել, թէ ինչ է նշանակում լեզուի մէջ մի աւելորդ հնչիւն, շեմ ասում այլ ևս վանկ և կամ բառ:

Ի նկատի ունենալով նուագայնութեան օրէնքը, մեր արևմտեան լեզուն մի փափուկ, ցածր և համեմատաբար արագ խօսելու, հետևաբար սալօնի լեզու է: Մինչ արևելեանը բարձր և կոպիտ խօսելու, ուրեմն մի լեռնային լեզու է: Թէօրիապէս հանած մեր այս եզրակացութիւնը լի ու լի համապատասխանէ կենդանի իրականութեան և ամեն միւր, որ ականջ ունի, կարող է ստուգել մեր ասածները:

Այս եզրակացութիւնն աւելի խտանում է, երբ ի նկատի ենք առնում արևելեանի շեշտը, որ տրամադրութիւն ունի ուղղակի աւերելու բառերը ձայնաւորների սղումով առաջին վանկերում:

Արևմտեան շեշտն, ընդհակառակը, կորցնում է բառի միջին վանկը, առանց փաստելու մնացեալ ձայնաւորներին, որով բառը և՛ թեթևանում է և՛ դառնում դիւրահնչիւն:

Այս տեսակէտով մի բարիք է մեր գրական լեզուի համար այն, որ նա հեռանալով իր ճիմունքից, ընդունել է արեւմտեանի շեշտը, որի իրաւունքներն ու եզրակացութիւնները, սակայն, նա գեռ լիովին չի ըմբռնել:

Այդ շեշտի իրաւունքներն ու պահանջները կատարելապէս ճանաչելուց յետոյ, մեր լեզուն պահպանելով արեւելեան բարբառների աշխոյժն ու կենդանութիւնը, կենդանի ձևերի, ոճերի և դարձուածների անբաւ հարստութիւնը, մօտ ապագայում սղուձներով և ամփոփումներով պիտի ընթանայ արեւմտեանի ճանապարհով, մանաւանդ, եթէ մեր բանասէրները մի քիչ փոխ առնեն արեւմտեան հայերի հատուիւնն ու ճաշակը լեզուի մէջ:

Մեր այս աշխատութեան կէտ նպատակն է եղել ցոյց տալ այդ ճամբան, հիմնուած լեզուի օրէնքների վրայ, որը ճանաչելուց յետոյ, մեր լեզուն, անկասկած, պիտի գերազանցէ արեւմտեանին որպէս բնագաւառի, որպէս կենդանի ձևերի և ոճերի լեզու:

Եւրոպական լեզուներից մեզ իդէալ և առաջնորդ պիտի ունենանք Ֆրանսերէնը և զբա համար կան շատ բանաւոր պատճառներ:

Հնգեւրոպական ամենահին բառերի մշակումով, հազարաւոր տարիներ և հազարաւոր մղոններ հեռաւորութեամբ, հայերէնն ու Ֆրանսերէնը հասել են գրեթէ մի և նոյն հետեանքներին. soeur—քոյր, frère—ապէր, père—հէր, mère—մէր:

Եթէ ի նկատի առնենք որ շեշտը լեզուի մէջ ամենամեծ և ամենից ազդեցիկ տարրերից մինն է,

ապա հնդեւրոպական լեզուների մէջ մերին միակ նմանը դարձեալ ֆրանսերէնն է:

Եթէ ժամանակով ու տարածութեամբ այս հեռաւոր քոյրերի մէջ հետեանքները զարմանալիօրէն նոյնն են, ապա կարծելի է, որ նրանց զգալու և արտայայտելու կերպն էլ նոյնը պիտի լինին եղած՝ այն տարբերութեամբ, որ ֆրանսերէնն աճել ու զարգացել է լաւագոյն՝ իսկ հայերէնը վատթարագոյն պայմաններում:

ԲԱՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱԾԱՆՑՆԵՐ

Լեզուի զարգացման ընթացքին՝ բառերն ամփոփել ու կայունել, արգելք են դառնում նրա միւս ոչ պակաս կարևոր յատկութիւնները. բառերի ածանցելն ու բարդուելը: Հայերէնին հմուտ անձի համար, սակայն, գա մի չարիք չէ, որովհետև հայերէն ածանցներն ու բարդ բառերը ամփոփման աւելի են ենթակայ, քան պարզերը:

Ընդունակ լինելով գրեթէ գերմաներէնի չափ բարդեր կազմելու, հայերէնը բարդիլիս անմիջապէս ամփոփում և սեղմում է, որով բառի հնչումը հնարաւոր է դառնում, մինչ գերմաներէն բարդուող բառերը ոչ միայն չեն սղւում, այլ և նոյն իսկ պահում են իրանց շեշտը. այնպէս որ մի բարդ բառը մի քանի շեշտ է ունենում. Réichstágsberí cht.

Հայերէնի այդ անգնահատելի յատկութիւնը, կուլտուրական ամենանոր գաղափարներն արտայայտել նորակազմ բարդ բառերի միջոցով, մեր տգիտութեան շնորհիւ գառել է լեզուի կոպտութեան և աղաւաղման ամենամեծ աղբիւրներից մինը: Բաժանորդա-

գրութիւն, առանձնաշնորհութիւն, հետաքրքրակա-
 մութիւն, ներկայացուցչութիւն, մանրամասնու-
 թիւններ, սպասմանքեցուցիչ, երդմանեցուցչութիւն,
 ապշեցուցիչ, մխրեցուցիչ, նախապաշտպանողական,
 նախագգուցուցչական, հակահասանքական, հու-
 կասաշինողականութիւն, հակասականներ, հու-
 ազդեցութիւն, կառավարչական, բժշկականութիւն
 և այլն և այլն... Բառեր են, որոնց կազմողներն,
 ինչպէս երևում է, երբէք հաշիւ չեն տալիս, ար-
 դեօք հնարաւոր է այդ ամենն արտասանել կամ
 գրել. և արդեօք պարտական է հայերէն լեզուն
 ամեն տեսակ բարբարոս նահատակութեան են-
 թարկուելու... Այդ ամենը դեռ ներելի կը լինէր,
 եթէ դա չընդունէր անտանելի շափեր, քանի որ մեր
 լեզուի զարգացման ամենամեծ աղբիւն է այսօր բաբ-
 ղութիւնն, ուստի հարկ է դրա վրայ ամենից աւելի
 ծանրանալ:

Իրտենք նախ գրաբար և ապա բուն ժողովրդա-
 կան բարդութիւնները, որոնց համեմատութեամբ դար-
 ձեալ պարզօրէն պիտի երևայ մեր ճաշակի պակա-
 սութիւնը և տգիտութիւնը միանգամայն:

Գ Ր Ա Ք Ա Ր

գլուխ և հատանել	գլխատել
կարճ և հատանել	կարճատել, կրճատել
միջից—հատանելի	միջատ
առաջին—լոյս	արշալոյս
կարտւան և պետ	կարապետ
ճարտար—ատան	ճարտասան
գիտութիւն—ունեցող	գիտուն
իմաստութիւն—ունեցող	իմաստուն և այլն.

Ժ ո ղ ո վ ռ ղ ա կ ա ն

Չուր, աղալ և պան
գոյնը հատած
քունը հատած
կուռը հատած
կէս և հատած
ձու, ան և իւղ
ես ի՞նչ գիտեմ
Միածին իջաւ

Չազացպան
գունատ
քնատ
կոնատ
կիսատ
ձուածեղ
ես քմ
էջմիածին և այլն.

Բարդուռած բառերը մեկ, երկու, երբեմն միևնչե-
շորս վսակով պսակաւ եւ իրանց արմատակաւ բա-
ռերի գումարից:

Հարց է, ինչո՞ւ գերմաներէնը բարդուելիս չի
կրճատուում, իսկ հայերէնն: Ընդհակառակը այնպիսի
կրճատումներ է անում, որ շատ անգամ բարդ բառը
պարզ արմատական բառի ձև է ստանում. ինչպէս
օր. տէր, արշալոյս, Կարապետ: Որովհետև գերմա-
ներէն բարդութեան մէջ ամեն մի բառ պահում է
իր շեշտը, իսկ հայերէնի մէջ ընդհակառակը, թեթև
շեշտում է միայն առաջին, ապա նրանից մի քիչ
զօրեղ վերջին վանկը:

Բարդուող բառերը պարզ պիտի լինին, ուրիշ
խօսքով, բարդուում եւ միայն արմատները, Թժժա-
փելով և՛ ուծակց եւ յօդ: Բարդութեան օրէնքը,
ուրեմն, շեշտի օրէնքն է, ԹԵ գոարարի և, ԹԵ ժո-
ղովրդականի համար: Թոժախոտոր, բացի Թասնիկ-
Աերից, միջին—Թոյլ վանկն է:

Այստեղից եզրակացնելը պարզ է, որ բերուած

զրաբար բարդութիւնները եղել են ժողովրդական, հետեւաբար կենդանի և ոչ թէ կաբինետի հնարուածներ. մի նոր և շատ կարևոր ապացոյց, որ զրաբարը խօսուել է: Ճանաչելով այս օրէնքը, կարելի է իսկոյն ցոյց տալ, թէ որը բարդուած բառերից ճիշտ է կամ սխալ է նայն իսկ հնագոյն զրաբարում: Այսպէս՝ զրաբար. գոյ և իղէ—դուցէ. քմքի-ծիծաղ—քմծիծաղ տի, այր ուհի—տիրուհի, այն ինչ մի քիչ տարակոյս են յարուցանում. *ճարտարապետ* և *ճարտարապետ*, երբ ի նկատի ենք ունենում կարապետ և *ճարտարան* բարդութիւնները:

Այսպէս տգիտութեան արդիւնք են ներկայիս անդամահասեղ, զնահասեղ, վիրահասեղ, փայտահաս և այլն բարդութիւնները. վերջինս ստուգուած է ժողովրդական կենդանի ձեով—փէջաս:

Հին և ընտիր են զրաբարում անսասան, անխափան, անյաղթ, յազմայաղթ. նոր և անաջող են զրաբարում կամ աշխարհաբարում. անյաղթելի, անպարսելի, անսեսանելի, անհասանելի: Կանոնաւոր և ընտիր են, յայնժամ, յորժամ. տարօրինակ է հնչում աջժմ—այս-ժամ, որ պիտի դառնար այժմ: Երևում է, որ շեշտն առաջին վանկի վրայ է եղել, ուրեմն բարդուել է արևելեան շեշտով և դառել է այժմ: Ունինք կարճասեղ և կրճասեղ, վերջինս անկասկած արևելեան շեշտով, որի հետքերն ինձ թւում է տեսնել նաև Համայնակ (Համայնակ), Տրդատ (Տիրիդատ), Վրթանէս (Վարդանէս) և Ռստակէս (Արիստակէս) անունների վրայ:

Այստեղից էլ ապացուցւում է, որ արևելեան շեշտը դոյութիւն ունէր դեռ չորրորդ դարում, ուրեմն նոր ժամանակի բան չէ:

ՆԵՐԿՍՅՈՒ ԲԱՐԴՈՒԹՒԻՒՆՆԵՐԻՑ

Սխալ եւ անաջող են. Ուղիղ եւ աջող.

աշնանացան	աշնացան
գարնանացան	գարնացան
տաւարաարած	տաւարած
ճանապարհորդութիւն	ճամբորդութիւն
անձեռնմխելի	անձեռնելի և այլնք.

Ունինք.	դաշնակահար	հիմնադիր
	ջութակահար	վերադիր
	դիւանար	օրէնսդիր
	կտցահար	կարգադիր

Սխալ է. հարստահարիչ—կարգադրիչ:

Ուղիղն է. հարստահար:

Ունինք. դաշնամուր, գաշնագիր (աջող):

Անաջող է. դաշնակահար—դաշնահար, ջութակահար—ջութահար:

Ունինք. միաբնակ, երկաբնակ և հակաբնական, դա կարգի էր լինել բնահակ—օրպէս—ներհակ:

Ձևի անաջողութեան հետ մեր բարդութիւնները շատ անգամ ցոյց են տալիս և խորին ազիտութեան օրինակներ. գլխագին—գլխի գին, արնեգին—արեան գին, բաժանորդագին—բաժնորդի գին (пѣна подписчика), իսկ подписная пѣна—բաժնեգին. որ և կարճ է, և ուղիղ: Հետևաբար, սխալ է նաև բաժանորդագրութիւն (7 վանկ), պիտի լինի, բաժնեգիր (3 վանկ) ըստ օրինակի. ճակատագիր, պայմանագիր, վերնագիր:

Ստրկաբար ուռսերէնին հետեւելով կազմել ենք նախադողջացուցչական միջոցներ (предупредительныя мѣры) այն ինչ, տրամաբանօրէն մտածողին

պիտի յայտնի լինի, որ զգուշութիւնը միշտ նախ է.
ժամանակով նա միշտ առաջ է գալիքից. այլապէս
զգուշութիւնն չէր կոչուի: Ուստի զդոյշ բառի վրայ
նախ ղնելը տրամաբանական սնմտութիւնն է: Իսկ եթէ
մի կողմը ղնենք, կը մնայ զգուշացուցակեան—խուժ-
դուժ անտեսելը. այդ էլ եթէ պարզենք և հայերէն
դարձնենք, կը տեսնանք զգուշութեան, զգուշացման,
ղգուշանալու միջոցներ: Կարծես դիտմամբ մենք
բարդում և փշայնում ենք այն, ինչ որ ինքնին պարզ,
ճիշտ ու կանոնաւոր է:

Վարդան—Վարդուհի, Թագաւոր—Թագուհի, վար-
ժապետ—վարժուհի, ուսուցիչ—ուսուհի, սխալ է ու-
սուցչուհի, որ նշանակում է վարժապետի կին, ու-
սանոց—ուսանուհի, սխալ է ուսանողուհի, որ նշա-
նակում է ուսանողի կին:

Բժիշկ բառի արմատն է բոյժ—բուժ և բարդուե-
լիս բառ կանոնի գործ է ածւում միշտ այս արմատը.—
ատամնա-բոյժ, փրա-բոյժ, ատամնա-բուժուհի, փր-
րա-բուժուհի, հետեաբար՝ սխալ են, բժշկապետ—
բժշկուհի, պիտի լինին բուժապետ—բուժուհի:

«Բժշկուհին բժշկում է բժշկարանում». որքան գե-
ղեցիկ և ճիշտ կը լինէր. բուժուհին բուժում է բու-
ժարանում:

Ա Կ Ա Ն Ա Ծ Ա Ն Ց Ը

Թիստ ի չարը գործ դրուող մի մասնիկ է դառել
կենդանի բարբառներին սակաւածանօթ այդ ծանր ու
ձանձրալի ակասե-ը, որ հարստահարւում է օտար լե-
զուները ազդեցութեան տակ:

«Հակա-առողջապահական պայմաններ» — հակառողջ, աւելի սովորական և ճիշտ՝ անառողջ պայմաններ. համեմատիր «անառողջ մարդ»...

«Նախապաշտպանող-ակամ միջոցներ» — նախապահիկ, նախապահիչ—միջոցներ. «Ապահովագրական ընկ.» — ապահովման կամ ապահովիկ, ապահովիչ ընկ. «Հրատարակչական ընկ.» — հրատարակիկ, հրատարակման, հրատարակիչ ընկ.:

Շատերին անշուշտ խորթ կրթուայ մեր առաջարկածները. սակայն, տասնեակ տարիներ գոյութիւն ունեցող և մի քանի տասնեակ հազար գրքեր հրատարակող հայ-ընկերութեան անունը մի սխալ է եղել, որ երևում է հետեւելից.

Պատուիրել — պատուիրակ, հրաւիրել — հրաւիրակ, խնդրել — խնդրակ, հրատարակել — հրատարակ.

Ծննդական վկայական — ծննդեան վկայական (ծննդական — рождение): Պէտք է կրճատել և ուզել: Քիմիական լաբորատորիա — քիմիայի լաբորատորիա, անատոմիական ինստիտուտ — անատոմիայի, որակական ածական — որակի ածական, քանակական թուական — քանակի թուական, կրաւորական բայ — կրաւոր բայ (համեմատ, դիմաւոր — բայ), բարեգործական ընկ. — բարեգործ ընկ., բարեգործ մարդ, ինայողական արկղ — ինայարկղ, (ինայարան), համեմատիր պոստարկղ, զուգահեռական գիծ — զուգահեռու գիծ, կատարողական թերթ — կատարման թերթ:

Երկու երրորդական, երեք չորրորդական, հինգ վեցերորդական, սխալ գործադրուող ձևեր են. — պիտի

լինին երկու երրորդ, երեք չորրորդ, հինգ վեցերորդ
և այլն:

Այդ ականը իսպառ պիտի վերանայ, երբ բառի վրայ
աւելանում է մի նոր ածանց կամ մասնիկ. օրինակ.

վաւեր(ական)	անվաւեր		
կամայ(ական)	ակամայ		
բանական	անբան		
հաւանական	անհաւան	անաշոյ քն	անհաւանական
օրգանական	անօրգան	»	անօրգանական
բարոյական	անբարոյ	»	անբարոյական
գործնական	գործնապէս	»	գործնականապէս
վերջնական	վերջնապէս	»	վերջնականապէս
վճռական	վճռապէս	»	վճռականապէս
հաւանական	հաւանօրէն	»	հաւանականօրէն

Այսքանով գոհ չեն մեր լեզուաշէնները և ան-
ձոռնին անտանելի դարձնելու համար այդ ծանր
ածանցի վրայ աւելացնում են և մի այլ այնպիսի
ծանրութիւն, որքիւն մասնիկը, որ այլ ևս բառն ու
արմատը կորչում են և մնում են միայն ածանցների
երկար ու անվերջ շարքը: Այիշանը «Հայկական-բու-
սաբանութիւնը» շինել է մի կարճ ու ընտիր երեք
վանկանի բառ. «Հայ-բուսակ» — իսկ մենք մեր լեզուն
հարստացնում ենք այսպիսի գոհարներով:

Պահպանողականութիւն. ուր ող, ական եւ-որքիւն,
ածանցներ են. հետաքրքրականութիւն, քաղաքակա-
նութիւն, բժշկականութիւն, թոճ արմատի վրայ —
ըշկականութիւն — բուժականութիւն — հրապարակա-
կանութիւն (публичность). մինչև անգամ.

«գերմանական գրականական ազգասիրական ընկ.»
գերման   գրական   ազգասէր   ընկ.

«Սոցիալիստիքական ցեխի (համքեար) տակաբեկա-
կան դիրեկտիւր»։ Ահա ձեզ հայերէն։

Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ կենդանի բար-
բառներում այդ ականք շատ յաճախ դառնում է նակ,
ակ և իկ. վրացական—վրացնակ, հայկական—հայնակ։
աշխարհական — աշխարհիկ, տոհմական — տոհմիկ, և
այլն։ Պէտք է ջանալ 'օգտուիլ այդ կարճ ու կենդանի
ձևերով, եթէ իսպառ անհնար է կրճատելը։

Այս ական մասնիկին համապատասխան և նոյ-
նանիշ է այլի՞ն ածանցը, որ այնքան էլ յաճախ չի
գործադրում, բայց գործ է ածւում ըստ մեծի մա-
սին անտեղի.

գաղնանային եղանակ — գարնան եղանակ
ամարային տապ — ամառուայ տապ
աշնանային ցուրտ — աշնան ցուրտ
ձմեռնային սառնամանիք ձմրան և այլն։

Ա Ղ Մ Ա Յ Ն Ի Կ Ը

Ամփոփման կանոնով դերբայից գուրս եկած
ածանցներն ու մակբայները մեծ մասամբ կորց-
նում են ռդ մասնիկը.—տեղդական—տեական, հե-
տեղդական — հետեական—հետեիկ, հետեղականօ-
րէն—հետեօրէն, մարսողական — մարսական, հրա-
մայողական—հրամայական, մերժողական — մերժա-
կան, վճողական—վճական, գննողական—գննական,
երգեցողութիւն—երգեցութիւն, խնայողութիւն—խը-
նայութիւն, ըմբռնողութիւն—ըմբռնումն և այլն և
այլն...

Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Տեսանք այս մասնիկի ծանրութիւնը «աղանձ»-ի հետ միանալիս. առանձին էլ սա վերին աստիճանի երկար ու ծանր է: Այս մասնիկն է, որ գործ է ածուում ոչք կարճ ու ընտիր ձևով. երևոյթ, սովորոյթ, նորոյթ, գայրոյթ, հասոյթ. ձանձրոյթ և այլն. անհրաժեշտ է օգտուել այդ ձևից և ուր հնարաւոր է, գործադրել այն, օրինակ.

առանձնայատկութիւն (7) *	առանձնայատկոյթ
(5) մասնայատկոյթ, (յատկանիշ)	
առանձնաշնորհութիւն (7) յատկաշնոր, մենաշնորհ	
հնարաւորութիւն (6 վանկ),	հնարոյթ (3)
վերջաւորութիւն (5),	վերջոյթ (2)
բնաւորութիւն (5),	բնոյթ (2)
ուսումնասիրութիւն (7)	ուսոյթ (2)
հետաքրքրականութիւն (7)	հարցասիրոյթ (4)
բժշկականութիւն (6)	բուժոյթ (2)
տարօրինակութիւն (6)	տարօրինոյթ (4)
տեսակցութիւն (4)	տեսոյթ (2)
խօսակցութիւն (4)	խօսոյթ (2)
խռովեցուցչութիւն (6)	խռովոյթ (3)
բուսականութիւն (5)	բուսոյթ (2) և այլն:

Այս բառերի թիւը կարելի էր անվերջ բազմացնել: Առաջին շարքը բաղկացած է 80 վանկից երկրորդը 38:

Մեր արևմտեան լեզուն արդէն ճասել է ունեն և ուրիշ մասնիկները զանազանելու գիտակցութեան,

*) Փակագծի մէջ թուերը վանկերի քանակն են ցոյց տալիս:

այն ինչ, մեղանում գրեթէ ամենքը շփոթում են. ազատումն (спасение) և ազատութիւն (свобода), ծանուցում (замѣтка, bemerkung) և ծանօթութիւն (знакомство), մշակումն (обработывание) և մշակութիւն. տարածութիւն (пространство) և տարածումն (распространение), այսպէս խառն և սխալ գործ են անում:

ներումն և ներողութիւն *)

յարուցում և յարութիւն

նահատակում և նահատակութիւն

աւանգում և աւանդութիւն

ընթերցում և ընթերցութիւն

միացում և միութիւն

բուժում և բժշկութիւն

ընտրումն և ընտրութիւն և այլն և այլն...

Այս ուրիշը գործ է անում շատ անգամ աւելորդ ու անտեղի. օր. աշխարհահնչեցողութիւն—աշխարհայեցելութիւն—աշխարհայեացք կամ աշխարհայեցոյթ. ունենք. գլխարկ, ձեռնարկ. հետևաբար սխալ են.

առաջարկ(ութիւն)

միջարկ(ութիւն)

---

*) «հսկանեան փոխարքան Յերողութիւն (извинение) է յայտարարում քոյոր փախառական զինուորներին, որոնք փախել են ծառայութիւնից»։—Փոխարքան ներումն է յայտարարում այն զինուորներին, որոնք փախել են ծառայութիւնից:

Գրքի մէջ դրած «ծանօթութիւնը»—մի սխալ է, որ պիտի լինի ծանուցում:

ձայնարկ(ութիւն)

հիմնարկ(ութիւն):

Ա Յ Ո Ի Յ Ի Զ, Ե Յ Ո Ի Յ Ի Զ

Ածանցների մէջ սա իր երկարութեամբ և սուկալի հնչմամբ ամենից անտանելի է. գրաբարում սակաւ, կենդանի բարբառներից իսպառ կորած է այս մասնիկը, որովհետև հնչելն ու գործադրելը գրեթէ անհնարին, մանաւանդ իբրև միջին վանկ, շեշտի օրէնքով պիտի կորչէ: Այսօր, սակայն, լինելով մեր ճշակի և տգիտութեան արտայայտիչը, սանստիկ բազմանալու վտանգի մէջն է: Կենդանի շրթունքներում և գրականութեան մէջն էլ դա փոխարինուած է իջ և արտա ձևերով:

համոզեցուցիչ (5 վանկ)	համոզիչ (3)
պարտաւորեցուցիչ (6)	պարտաւորիչ (4)
ուրախացուցիչ (5)	ուրախալի (4)
գրգռեցուցիչ (5)	գրգռիչ (3)
նուստացուցիչ (5)	նուստիչ (3)
նուազեցուցիչ (5)	նուազիչ (3)
բաւականացուցիչ (6)	բաւարար (3)
սթափեցուցիչ (5)	սթափիչ (3)
ղբաղեցուցիչ (5)	ղբաղիչ (3)
մերկացուցիչ (5)	մերկարար
հանդարտեցուցիչ (5)	հանդարտիչ (3)
հանդստացուցիչ (5)	հանդստարար (4)
կենդանացուցիչ (5)	կենդանարար (4)
զոհացուցիչ (4)	զոհարար (3)
վհատեցուցիչ (5)	վհատիչ (3)

Երդմեացուցիչ (5)	Երդումարար (3)
Գորհուրեացուցիչ (5)	Գորհուրելի (4)
ձանձրացուցիչ (5)	ձանձրալի (3)
աղչեացուցիչ (4)	աղչելի (3)
քստմեացուցիչ	քստմեելի

Այս վերջին բառերն արդէն հնչին ան նարին է, այնպէս որ մենք կարիք չենք անստամ գրանք ուղղելու, որ արդէն լեզուաբանի գործ էլ չէ, այլ կոկորդաբոյժի:

Մեր քերականներից մինն ասում է. «Ածանցները, որոնք եօթ անասի հոլովներ են կազմում, կոչւում են հոլովացուցիչ... ածանցը նայն հոլովի անունով կոչւում է. սեռականացուցիչ, արականացուցիչ, բացառականացուցիչ, գործիականացուցիչ, ներդասականացուցիչ... բոլոր գոյականները մի և նայն հոլովացուցիչները չունեն, մի խմբի սեռականացուցիչն է... Անր, եր ածանցը կոչւում է յոգնակիտցուցիչ, դաս ցոյց տուող թուականը կոչւում է դասականացուցիչ *) և այլն և այլն...»

Երբ քերականութիւն կազմողները լեզուի այսպիսի գոհարներ են տալիս, մնացեալներին տգիտութեան մէջ մեղադրելը դժուար է:

Այս մասնիկն էլ շատ անգամ, տգէտների ձեռքով բարդւում է դարձեալ ակամ և ուրիշն ածանցների հետ.

Ներկայացուցիչ, ներկայացուցչական, ներկա-

*) Միլլիք-Քանգեան. «Աշխարհաբարբի քերականութիւնը». (Կր. 23 և այլն):

յացուցչութիւն, երգմնեցուցիչ, երգմնացուցչական, երգմնեցուցչութիւն, խռովեցուցիչ, խռովեցուցչական, խռովեցուցչութիւն:

Վերևի բառը Պարոնեանը գործ է ածում. ներ-
չայիչ, հետևաբար ներկայական և ներկայռօրիակ.
(представительство) միւսը, մեր կանոնի համեմատ
կը փոխէինք.—խռովարար—խռովարարական, խռո-
րարարութիւն—խռովոյթ, երգումարար, երգումարաւ-
րական, երգումարարութիւն, երգումարարոյթ. թէ-
պէտ սա էլ բաւական երկար, բայց գոնէ հնչելն և
արտասանելը հնարաւոր է...

Ի նկատի պէտք է ունենալ, որ կան այս ձևերի
և այլ կրճատումներ, մահացուցիչ—մահացու, այցե-
լիչ—այցելու, իրաւասու և այլն, հետևաբար ներկա-
յացու, որ տարիներ առաջ մեր առաջարկի համեմատ՝
այժմ արդէն գործածական է դառնում:

Օ Տ Ա Ր Բ Ա Ռ Ե Ր

Օտար բառերն էլ բարդելիս և ածանցելիս պէտք է
ենթարկել մի և նոյն օրէնքներին, այսինքն պէտք է
վերջնել նրանց արմատական և կարճ ձևերը.

Գոհհիկ են.

Պիտի լինին.

համիսլամականութիւն—համիսլամոյթ, համիսլամիզմ
համասլաւոնականութիւն—համասլաւոյթ, համսլաւիզմ
սիստեմատիքաբար—սիստեմաբար
տիպիքական—տիպային, տիպիք
դրամատիքական—դրամատիք և այլն...

«Հայկական դրամատիքական խմբիներկայացումը արտիստիքական ընկ. գահլիճում»: - Հայ դրամատիք խմբիներկայացումը արտիստիք ընկ. գահլիճում:

ԲԱՐԻ ԵՒ ԱԾԱՆՑԵԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ՅՈԳՆԱԿԻՆ

Աշխարհաբարի յոգնակիից աւելի հաստատուն, պարզ և հիմնական կանոն գտնելն անկարելի է. միաժանկ քառերը յոգնակի վերջանում են եր, քազմաժանկները ներ. դա յունի քաջառոթիւն. միակը—մուրդիկ. այն էլ ժողովրդի բերանում շատ անգամ դառնում է մարդիկներ մարդկերանց, մարդկերանցից և այլն...

Մեր նորելուկ լեզուաշէնները անգիտակ այդ կանոնին՝ հնարիւ են լրագրեր, լուսամուտեր, շիկահէրեր, խաչքարեր, տանուտէրեր, ջրհորեր, տիրասէրեր և այլն...

Եթէ ուղում ենք որ մեր լեզուն կենդանի բարբառներով առաջնորդուի, պիտի տեսնենք այն բարդերի յոգնակին, որ սսփորական է ժողովրդի բերանում. Չաղացներ, Չաջացականներ, ժամկոչներ, ժամհարներ, բուրվառներ, խաչվառներ, հորքուրներ, մօրքուրներ, ձիթահանքներ, քարհանքներ, տնտեսներ, տնաշէններ, առուտուրներ, հաւկիթներ, տնաքանդներ, վարժապետներ, վարդապետներ, զրագիրներ, երէցփոխներ, աթոռակալներ, տէգերկիներ, զբաշարներ, օրավարներ, զօրավարներ, բանթողներ, քարտաշներ, ձուածեղներ, մեծատուններ, Ասատուրներ և այլն և այլն... Այսպէս են և տծանցները. անխելքներ, անտուններ, անբաղդներ, անջուրներ, անմեղներ, անկարգներ, դժբաղդներ, տտիպներ, տղեղ-

ներ, անհամներ, տհասներ, տգէտներ և այլն... Ո՛ր և է այլ վերջաւորութիւն սխալ է և կամայական: Բազմավանկ բառը՝ լինի նա պարզ, բարդ կամ ածանցեալ, յոգնակի վերջանում է *ԱՆՏ*, ուստի սխալ էին վերևի օրինակները. որ պիտի լինին. լրագիրներ, ձեռագիրներ, տսնուտէրներ (старшинны) գործատէրներ, ջրհորներ, ձեռագործներ, ձեռակերտներ, բնագէտներ, ինքնասէրներ, ծերակոյտներ, անդամալոյծներ, արշալոյսներ, գարեջուրներ, ձայնանիշներ, քաղցրադէմներ, դեղադէմներ, օրինագիրներ, օրէնստուններ, սանահայրներ, կնքահայրներ, սանամայրներ, հօրաքոյրներ, մօրաքոյրներ, հրաբուխներ, դիւահարներ, սեահերներ, քարահաններ, երկրաշարժներ, դեղթափներ, ջլապինդներ, ձկնորաներ, ջրկիրներ, բարեմիտներ, չարամիտներ, վեհափառներ, ձայնանիշներ և այլն...

Ե Ձ Ր Ա Կ Ա Ց Ո Յ Թ

Դիտելով այս ամենը, մենք տեսնում ենք, որ հայերէն բառերն անտանելի են դառնում ան, ող, ական, աշին, առոր, ոտթռն, աց, եց, իչ, ացուցիչ, եցուցիչ և ցուցիչ մասնիկների շնորհիւ:

Տեսածք, որ դրանք մեծ մասամբ հէնց լեզուի մէջ տիրող օրէնքների շնորհիւ պիտի կորչին կամ կրճատուին, մանաւանդ բարդ բառերում: Ուր անհրաժեշտ է նրանց ներկայութիւնը՝ կան նրանց համապատասխան աւելի կարճ և ընտիր ձևեր, որոնցով պէտք է և փոխարինել.

Օրինակ. ական=ակ, կամ իկ.

ութիւն, աւորութիւն=ոյթ.

ացուցիչ, եցուցիչ=իչ, աշի կամ եշի.

էլ աւելի անտանելի են դառնում բառերը երբ այս մասնիկներն աւելանում են միացած, լեզուի կանոնին հակառակ օր. աւորոտաթիւններ, ողականոտաթիւններ, ացուցյութիւն, եցուցյութիւն, ացուցյական, եցուցյական: Ո՛չ միայն լեզուի զարգացման ընթացքը, որ Ֆիզիքայի օրէնքն է ուժի պահպանութեան մասին, այլ և տրամաբանութիւնը, լեզուի շեշտն ու մարդկային հոգու դեղասէր հակումները միացած՝ պահանջում են այդ անտեղի երկարացած մասնիկները կարճել:

Դիտելով այս ամենը հոլովումների, խոնարհումների, բարդութիւնների և ածանցների մէջ, մենք զարմանալով տեսնում ենք մի ցաւալի երևոյթ, որ հայ հեղինակներս կորցրել ենք լեզուի ոգին և նրա հիմնական կանոններն ըմբռնելու տարրական դրացումը:

Ժողովուրդը, չը նայելով իր տգիտութեանն ու կրած ահագին օտար աղդեցութիւններին, այսպէս թէ այնպէս, չի մոռացել լեզուի հիմնական կանոնները, որոնք գրեթէ համապատասխան են գրաբարին, չը նայելով հազար հինգ հարիւրամեայ հսկայական վիհին, որով բաժանուած է նա իր նախահայրերից: Մենք ոչ գրաբարն ենք ճանաչում, ոչ աշխարհաբարին ենք ուզում հետեւել: Լեզուի կանոնները, էստետիքայի ու գեղարուեստի պահանջները բացէ բաց մոռացած՝ մենք մի լեզու ստեղծելու վրայ ենք, որ դեռ կենդանութիւն չառած, մահուան պիտի գատապարտուի, որովհետև մի հարաւային ու թեթևախօս ազգ, մեզ, հայերիս համար իսկ՝ անհնարին և անկարելի է հնչել

այն նախադասութիւնները և բառերը, որոնք այսօր
գրուում են մեր լրագիրներում:

Մենք ցոյց տուինք, որ առանց արհեստական
միջոցների դիմելու, հէնց մեր լեզուի կենդանի ձե-
ւերով կարելի է օգտուել, նրա պակասութիւնները
դարմանելիս: Հարկաւոր է միայն գիտութիւն, ճա-
շակ և ջանք և ամեն բան հնարաւոր է ուղղել ու
մշակել *):

---

*) Այս հատուածը տպւում էր, որ պատահմամբ կար-
դացի պ. Ս. Գաբրիէլեանի «Հայկական ճգնաժամը և վե-
րածնունդ» գիրքը: Զարմանքով ու հիացքով տեսայ, որ նա
իմ թէօրական առաջարկներից մինը. «ոյթ»-ի մասին, գոր-
ծադրել է մի շարք ընտիր բառերի մէջ «յարոյթ (ապստամ-
բութիւն) հաւաքոյթ, հոլովոյթ» (évolution): Եթէ պ. Գաբ-
րիէլեանն Ամերիկայում, մենք Քիֆլիզում անկախօրէն մի-
մեանցից, հասել ենք միատեսակ եզրակացոյթի, այդ նշանա-
կում է, որ ժամանակները հասունացած են մեր լեզուն մը-
շակելու:

ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐԻ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՍԵՌԸ

Պակաս անկանոն և խառնակ չեն նաև մեր դե-
րանունները.

նրանք, նորանք, նոքա, նրանց, նորանց, նոցա
սրանք, սորանք, սոքա, սրանց, սորանց, սոցա
դրանք, գորանք, դոքա, դրանց, գորանց, դոցա

Մինի տեղ երեք ձև, երեքն էլ գործածական
միաժամանակ, խառն ու անկարգ միևնոյն երեսում,
միևնոյն հեղինակի մօտ: Հետևելով մեր կանոնին,
մենք պիտի ընտրենք սովորականը. սրանք, դրանք,
նրանք, սրանց, դրանց, նրանց և այլն, մոռանալով զը-
րաբարաձև նորանք և զրաբար նոքա: Սակայն, կայ
մի հանգամանք, որ անհրաժեշտ է դարձնում այդ
ձևերի պահպանութիւնն էլ- զա դերանունների սեռն է:

Սեռը ամեն մի լեզուի կարեւոր տարրերից մինն
է. վստահօրէն կարելի է ասել, որ չկայ լեզու առանց
սեռի: Ամեն մի լեզու առսակաւը երկու սեռ պիտի
ունենայ, այլապէս անկարելի կը լինէր սեռ որոշելը:

Քան սակայն, տասնեակ և աւելի սեռ ունեցող լեզուներ *):

Հայերէնը այն սակաւթիւ լեզուներից է, որ հասել է բնական սեռը ճանաչելու գիտակցութեան, որ երեք է. արական իգական և չէզոք:

Հայերէն՝ բառն առարկայի անուան հետ արտայայտում է և սեռը. կին, հարս, զոքանչ, ոչխար, կով, իգական են. այր, փեսայ, աներ, խոյ, եզ, — արական. քար, փայտ, աթոռ — չէզոք են:

Ածականներից պառաւ, միայն իգական է. ծեր կամ ալեոր միայն արական.

Շատ անուններ, սակայն, մի հաստատ սեռ չեն որոշում. դառ, մարդ, ձի, շուն, և՛ արական են և՛ իգական: Լեզուն այդ անորոշութեան առաջն առնելու համար դիմում է օժանդակ բառերի. մասակ ձի, որձ ձի, եզ կամ որձ գառ, քաժ կամ որձ շուն, վառիկ կամ որձագ, կապուած են միմիայն սեռը որոշելու համար: Էզ, մատակ, քաժ, իգականի համար են. որձ, արու, — արականի: Տղու-մարդ, կնիկ-արմատ, մանկ-տղայ, աղջիկ-տղայ. աղջիկ-պարօն, տանձիկին, երեցկին, քեռակին, սոնամայր, հորախոյր և այն բարդուած են միմիայն սեռը որոշելու համար:

Գրաբարը օտար փոխառութիւնների էլ է դիմել. Գայանէ, Հոփսիմէ, Հերովդիա, Յուլիանէ. իգական ձևեր են. Հերովդէս, Յուլիանոս — արական, — յունարէնից առած:

Խորովիդոս, Սանդոս առնուած է նոյննրպաասակով պարսկերէնից (դուխտ — գուստր): Կայ նաև

*) Friedrich Müller Criticdriss der Sprach Wissenschaft.

Միրանոյշ, Հայկանուշ, Սմբատանուշ և այլն... Այդ բառերից և մասնիկներից ոչ մինը, սակայն, տիրապետութեան և ընգհանուր գործածութեան չհասաւ։ Որքան միջոցները շատ, նոյնքան էլ նրանք անյարմար էին կիրառութեան և լեզուի այդ կարիքը, որ զգացուում էր դարեր շարունակ, լուծուեց մի պարզ մասնիկով, որ անկասկած հին հայկական է և աւելանալով արական ձևերի վրայ, դարձնում է իգական. վարժողի, դիցաւի, թագուհի, սրբուհի, դերասանուհի, սպասուհի, աշակերտուհի. ֆրանսուհի, իսպանուհի, բժշկուհի և այլն... Առանց այդ մասնիկի մենք ստիպուած պիտի լինէինք կիև թագաւոր, կամ թագաւորի կին, սուրբ կին, կին գերասան ասելու, որ մեզ այսօր խորթ ու անաշոյ է թւում։

Դա ապացոյց է, որ ունի-մասնիկը վերին աստիճանի տնօրէնութեան է և աշոյ։

Ուրեմն, ուր սեռը որոշելու կարիք զգացուում, կենդանի բարբառներն ու գրաբարը, ինչպէս եւ մեր զոյգ գրական լեզուները դիմում են եւ մասնատու-օժանդակ բառերի, եւ բարդութիւնների եւ օտար փոխառութիւնների, շինի դա յոյն կամ պարսիկ։

Հարցն այն է, թէ ինչպէս են որոշում դերանունների սեռը։

«Ժամի դռնում. դողդողալով կանգնած էր մի աղքատ կին, նորա հանդերձ պատառ-պատառ, չունէր շապիկ իւր հագին...»

«Առաւօտը մեր աղջիկը հայրից չի հեռանում,

«Նորա ծնողք այն օր ճաշի ԳВАРДЕЦЬ են սպասում».

Ի՞նչ սեռ ունին այստեղ. Աորա, իւր, նա, դե-
րանունները. դպրոցական աշակերտն էլ պիտի պա-
տասխանէ.— իզական, որովհետեւ գործ են ածուած
կնոջ և աղջկայ տեղ:

«Մեզնից շատ առաջ կար մի թագաւոր...»

«Ունէր նա երկու մատաղահաս աղջիկ.

«Մեծ ծով էր պատել նրա աշխարհը».

Այստեղ դերանունը արական է, որովհետեւ գործ
է ածուած քաղաւորի տեղ: Անշունչ առարկայի տեղ
դրուած դերանունն էլ անշունչ է:

Հայերէն դերանուններն էլ, ուրեմն, անունների
նման ունին նրեք սեռ, որ մենք ճանաչում ենք
գործածութեան համեմատ: Ով կասկածում է, թող
շնորհ անէ մի որևէ հատուած հայերէնից մի որևէ
եւրոպական լեզուի. մանաւանդ անգլիերէնի թարգ-
մանել, որ այս դէպքում իր ընկալան սեռով ամենա-
մօտն է մեր լեզուին: Ով աւանդաբար սովորածով չի
բաւանդում, այլ լեզուի կենդանի տարրերն ուսումնա-
սիրում է կենդանի շրթունքներից, պիտի ճանաչի,
որ ժողովուրդը ոչ միայն չի խորշում իրական ձեւ-
երից, այլ նոյն իսկ անհրաժեշտ է համարել ստեղծե-
լու առանձին կոչական դերանուններ, յատկապէս
հիմն ու տղամարդը միմեանցից զանազաներու հա-
մար, որոնք երբէք չեն խառնուում, ոչ էլ շփոթուում
են... կնոջը կանչելիս ժողովուրդն ասում է. *ֆա' աի-
ֆա*,... իսկ տղամարդուն դիմելիս. *սօ*, *ձօ*, *հաժէ*:
Սրանք դերանուններ են, որոնք զանազանուում են
ոչ միայն նշանակութեամբ, այլև ձևով: Սրանք մուտք
են դործել գրականութեան մէջ, բայց ոչ արժանա-
ւորապէս գնահատուած են, ոչ էլ ճանաչուած:

Ի՞նչ է ուրեմն մեր որոնածը:— Այն, որ շատ անգամ, գերանունների սեռը չի ճանաչուում. «Առաջ եմ գնում անյոյս, անքնկեր, քամի ու գիշեր. Ա՛խ եթէ յանկարծ յոյսս շողշողար. նա ինձ երևար»... Ո՞վ է այդ նա-ն. մի կի՞ն է, թէ մի պարոն, անորոշ է, որովհետև գոյական անունը չի յիշուած:

Մի այլ շատ սիրուած ժողովրդական երգ ա-սում է.

«Գնաց, սիրելիս գնաց, մի որոնէք, մի փնտռէք.
Ախ նրան ո՞վ էր ճանաչում, նորա քաղցր ձայն
Ո՞վ էր միշտ լսում: Հիանալի էր նա, գեղեցիկ էր նա,
Նորա պէս սիրելի էլ ո՞վ կունենայ»:

Այստեղ էլ, պէտք է միայն գուշակել, կի՞ն է ար-գեօք թէ պարոն. նա, նրա, նորա:

«Մարկոսը կնոջ հետ հեռացաւ՝ որովհետև ծնօղ-ները չէին սիրում նրան»: Ո՞ւմ, Մարկոսին թէ կնո-ջը,—անորոշ է: Որպէսզի նախադասութեան միտքը պարզուի, պիտի դիմենք անտեղի կրկնումների:

Այդ պակասութիւնն զգալի է մանաւանդ թարգ-մանութիւնների ժամանակ. այսպիսի մի տարրական արտայայտութիւն՝ OHЪ, АНА; er և sie, il և elle և կամ ihr, ея. մինք անկարող ենք հայերէն ասել:

Այսպէս՝ Die Geschichte War nicht lange zu ende, als die Jungfer Pfarrerin mit dem Herrn Schmidt durch den Garten herkam, sie bewillkommte Lotten mit herzlicher Wärme, und ich muss sagen, sie gefiel mir nicht übel.» (Geotho, Werther).— Պատմութիւնը նոր էր վեր-ջացած, որ պատարի աղջիկը պ. Շմիտի հետ այգու միջից եկաւ. նա սրտանց բարեկեց Լոտտին, և պիտի

խոստովանիմ, Անա ինձ դուր եկաւ.—Տի, պ. Շմիտը, թէ պատարի աղջիկը:

Nanine. Qui n'aime qu' elle, comme elle n'aime et n'a jamais aimé que lui, et qui l'épousera, c'est moi qui vous le dis (Dumas fils.—La dame aux camélias).

Այս հատուածը և սրա նման բազմաթիւ հատուածներ չի կարելի թարգմանել հայերէն, մեր դերանունների պակասութեան պատճառով: Մի պակասութիւն, որ նկատուած է շատ վաղուց: Դեռ գրաբարը, ապա մեր արեւմտեան լեզուն, շարունակ զգացել են այդ կարիքը: Մեզանում նոյնպէս զգացել են այդ կարիքը և գործ են ածել *) մի դերանուն, որ հնարելի էր դեռ Գալիթ անյաղթը Ն. զուրում, կազմելով *նէ*, *նէրա*, *ինէրանէ* և այլն...

Դրա շնորհիւ է, որ Դուրեանի պէս բանաստեղծն իր գլուխ գործոցի մէջ երգում է... «Թոյլ տըւին, որ միշտ ըզմէ երազեմ»: Այստեղ շփոթման տեղիք չկայ, այն ինչ, տեսանք, որ մեր աւելի նորագոյն բանաստեղծները դեռ չեն հասել իրանց միտքը ճիշտ ու զիտակցօրէն արտայայտելու կատարելութեանը:

Այդ ձևերը, սակայն, ընդունելութիւն չը գտան ոչ գրաբարում, ոչ էլ արեւմտեան լեզուում: Ի նկատի ունենալով որ ամեն մի արհեստական նորմուծում լեզուի մէջ կենսունակութիւն առնել անկարող է, քիմիրա կը լինէր, եթէ աշխատէինք նոր ոյժ սալ այդ ձևերին:

Արդեօք լեզուն չունի մի որ և է միջոց, որ սո-

---

*) Ս. Մալխասեան և Մ. Աբեղեան:

վորական, առօրեայ լինելով հանդերձ, կարողանար մեր նպատակին ծառայել, առանց խորթ երեւալու և հիմնուած լինէր լեզուի մէջ տիրող օրէնքների վրայ:

Այսպէս, մենք ամեն օր նորանոր գաղափարներ ենք յայտնում, բառի տարբեր ձևերին տալով զանազան նշանակութիւն, դա ամեն մի գարգացող լեզուի կարևորագոյն աղբիւրն է. արմատական բառերի թիւն ամեն լեզուի մէջ վերին աստիճանի սահմանափակ է, որոնք ծառի նման ճիւղաւորուելով, լեզուին շարունակ մատակարարում են նորանոր բառեր. օր. գիտ արմատից դուրս են եկել. գրող, գրիչ, գրութիւն, գրագիր, վերնագիր, հեռագիր, որոնք բարդութիւնների միջոցով արտայայտում են հազարաւոր գաղափարներ: Մի տասը տարի հազիւ կայ, որ ոմանք սկսեցին տարբերել գիտնական և գիտական, արհեստ և արուեստ, կայան և կայարան, քաղաքային և քաղաքական, հիմք և հիմունք, զգայական և զգայարանական, որոնք այսօր մեծամասնութիւնից ճանաչուած են որպէս տարբեր մտապատկերների արտայայտիչներ:

Նոյն աչդ օրէնքի վրայ հիմնուած է սեռերի տարբերանքը եւրոպական շեզոններում. մի եւ նոյն արմատին երբ առեւացնում ենք մի որ եւ ձայնաւոր, արականը դառնում է իգական կամ չեզոք:

Ամբողջ խնդիրը մի կամ երկու տառի տարբերութիւնն է. ein ein-e, un un-e, одинъ одна, le-la, bon bon-ne, онъ он-а, el elle, мама, nana, և այլն: Իբրև հնդեւրոպական լեզու, անհնարին է, որ հայերէնը պահած չունենար նոյն սկզբունքը, թէև մերոնք

ամեն ջանք թափել են կենդանի փաստերն ուրանալու և ահա մեր ընտանիքի ամենասիրելի և ամենասովորական բառերը.

պապի և տատի,
հ-այր և մ-այր,
ապի և ազի
ուստը և դ-ուստը,
հաւ և հան-ի *)
այր և այր-ի

Այդպիսի մի-մի տառերով է որ տարբերոււմ են, միմիայն սեռը ցոյց տալու համար: Չէ որ նոյն այգ սկզբունքն է, երբ մենք արական արմատի վրայ աւելացնոււմ ենք ունի մասնիկը իգական դարձնելու համար և ահա. թագ-ունի, սրբ-ունի, կոմս-ունի, վարժ-ունի, տիր-ունի և այլն...

Քանի որ սեռը որոշելու համար հայերէնն ունի առանձին դերանուն, թէպէտ ոչ զարգացած ու բացայայտ՝ եւրոպական մտքով, ունի առանձին բազմաթիւ բառեր, ունի մինչև անգամ որոշ տառեր եւրոպականի նման, և մի ինքնուրոյն, բացայայտ սեռի յօդ, զարմանալի չէ՞ ուրեմն մեր սոցիտուլիւնն ու շտնքը ուրանալու այն, ինչ որ գոյութիւն ունի յար և նման հնդեւրոպական լեզուների օրէնքին:

Հայերէն գերանուններն ունենալով բազմաթիւ ձևեր, որոնք ծառայում են միայն անկանոնութեան, չունին ձևեր սեռը որոշակի արտայայտող:

Եթէ մենք յատկացնենք արականին միայն նրա,

---

*) Հաւ մեծ-հայր, հանի մեծ-մայր:

նրանից, նրանով և իր ձևը, իսկ իդականին նորա, նորանից, նորանով, իւր, ոչ միայն մեղանշած չենք լինի լեզուի գէժ որ և է նորմուծութեամբ, այլ բանաստեղծի անգիտաբար գործադրածը կը դարձնենք մի գիտակցական կանոն.

«Խնդրում էի *Նորանից*» (մօրից).

«Բազուկներս արձակել» (Նալբանդ).

«Նորա (ազջկայ) ծնողք այն օր ճաշի, ГВАРДЕЕЦЬ են սպասում»։ (Ռ. Պատկանեան)։

Այս կանոնով այնուհետև եթէ փորձենք թարգմանել այն հատուածները, որոնք մեզ անթարգմանելի երևեցան, պիտի չը հանդիպենք ոչ մի արգելքի։

Ահա մի հատուած։

«Մեր հարևանուհիք քնեցան. Լոտաէն (օրիորդ) ինձ հարցրեց թէ արդեօք ես էլ չէի՞ ուզի *Նորանց* ընկերանալ. նա չէր ուզում, որ ես իւր մասին անհանգիստ լինէի.— Քանի որ ես այս աչքերը բաց եմ տեսնում, ասացի ես և պինդ նայեցի *Նորան*, քնելու վտանգ չկայ։ Եւ մենք երկուսով չքնեցանք մինչև *Նորա* տունը, երբ ազախինը դուռը բաց անելով, *Նորա* հարցին պատասխանեց և այլն... Ես կուզէի որ գու տեսնէիր այն ահռելի կերպարանքը, որ ես ստանում եմ, երբ հասարակութեան մէջ *Նորա* մասին խօսք է լինում, մանաւանդ երբ հարցնում են. *Նա* ինձ արդեօք դո՞ւր է գալիս».— (Գէօթէ, Վէրթեր)

Այս նամակը հայերէն անկարելի էր թարգմանել առանց իզական դերանուան, քանի որ անունը ոչ մի տեղ չի յիշուում։ Նոյն աջողութեամբ թարգմանուում է և՛ Ֆրանսերէն հատուածը, որ մինչև հիմա անկարելի էր թւում։

Նանին. «Որը միայն նորան է սիրում. ինչպէս որ նա էլ բացի նրանից երբէք ոչ ոքին չէ սիրել և որը նորա հետ կամուսնանայ»:

Ժողովրդական երգն էլ, իսկոյն դառնում է որոշ և հասկանալի. «Մխ նորան ո՞վ էր ճանաչում, նորա քաղցր ձայն ո՞վ էր միշտ լսում, հիանալի էր նա, գեղեցիկ էր նա» և այլն..:

Միւս յիշած նախադասութիւնն էլ պարզում և կոկւում է. «Մարկոսը կնոջ հետ հեռացաւ, որովհետեւ ծնողները չէին սիրում նորան». ընդհակառակը պիտի հասկացուի, եթէ գրենք. «Մարկոսը կնոջ հետ հեռացաւ, որովհետեւ ծնողները չէին սիրում նրան»:

Մեր առաջարկի կարևորութիւնն այն է, որ մեր դերանունների բազմաթիւ ձևերին տալիս է մի պատշաճ և վերին աստիճանի անհրաժեշտ պաշտօն: Խոստափել խառնակութիւնից և ծառայել լեզուի կատարելութեանը, առանց մի նոր բան մտցնելու լեզուի մէջ և առանց ընտելանալու որ և է խորթութեան:

Հետեւելով հին հայերէնին ու եւրոպական լեզուներին, ուր երկար ձևերը իգական են, իսկ կարճերը արական. սո, իլ, սոք, elle, онъ-она, ուստր—գուստր, տէր—տիրուհի, հաւ—հանի, մեր դերանուններն էլ մենք բաժանում ենք. կարճն արական, երկարն իգական:

Ա Ր Ա Կ Ա Ն .

ինքը, սա, դա նա,
իրենք, սրանք, դրանք, նրանք
իր, սրա, դրա, նրա,
իրենց, սրանց, դրանց, նրանց

իրեն, սրան, գրան, նրան,
 իրենց, սրանց, գրանց, նրանց,
 երևնից, սրանից, գրանից, նրանից,
 իրենցից, սրանցից, գրանցից, նրանցից
 իրենով, սրանով, գրանով, նրանով,
 երևնցով, սրանցով, գրանցով, նրանցով

Երկօրը՝ Ի Գ Կ Ե Ե

Ինքը. սւս, (տէ՛ դսւ, նա (նէ) ունի,
 իրանք, սորանք, գորանք, նորանք,
 իւր, սորա, գորա, նորա (ուհու),
 իրանց, սորանց, գորանց, նորանց,
 իրան, սորան, գորան, նորան (ուհուն)

Իրանից, սորանից, գորանից, նորանից,
 իրանցից սորանցից, գորանցից և այն
 իրանով, սորանով, գորանով, նորանով

Եյս ցանկն այն պակասութիւնն անի, որ եղակի
 առանձին գէղիկ նամար առանձինն ձև չից: Եոր նն-
 րնք գէ՛մ ինքնիք լիցաւ սրան. կարկըր պո՛ւն-
 թան գէլցոս մ. Գալիթ Թարգմիտ նման մեծք պէտք է
 գործ անենք սէ. զէ. ձէ. կամ սա. դա. նա. միայն
 սակը գծան. Բնպէս այդ պէն է նորիկ թարգմ-
 նիչը

Եթէ վերջապէս գծուար է ընտելանալ այս ան-
 նին, կարիք գգսցան գէլցոսմ պէտք գործածել այն
 մասնիկը, որ արդէն ամբողջական է շարանով և կա-
 կանի ու տարակոյսի անկիւն չորդարմին չի թարգմ
 ինչ յաճախ, զայց նուրբ և զիս խառն չը

Թունքներում արդէն գործ է ածուում դա ժըպիտն էլ հետը, որպէս մի նորութիւն: Դա ունի արդէն բոլոր հոլովներն ու բոլոր նրբութիւնները. իգական է ի բնէ և կարծեմ խորթ էլ չի թուայ, եթէ ասենք. ուհի՛ն եկաւ, ուհի՛ն գնաց, ուհի՛ն գեղեցիկ է, ուհի՛ն սիրում եմ, ուհի՛նները գեղեցիկ են, ուհի՛ններն եկան և այլն... Եզակի ուղղական հոլովը գոնէ միշտ կարելի է դրանով լրացնել, միտքը ճիշտ և ուղիղ արտայայտելու համար...

Կայ և մի երրորդ ձև, որ մենք բոլորովին չը յիշեցինք. սոքա, դոքա, նոքա, սոցա, դոցա, նոցա, որ մի ժամանակ, գլաբարի ազդեցութեան տակ անգին կիրառութիւն ունէր, այսօր սակայն գրեթէ բոլորովին տեղի է տուել կենդանի ձևերի առաջ: Գուցէ այդ ձևը կարելի լինէր գործածել չէզոք անունների տեղ, բայց մեր լեզուն առայժմ այդ կարիքը չի զգում և այդ դերանուններն էլ պակասաւոր են, բոլորովին գուրկ լինելով եզակի ձևերից: Եթէ մի անգամ ընդ միշտ ուզում ենք կանոնի հետեւել. լաւ կը լինէր, որ արական ձևերը դործ ածէինք նաև չէզոք անունների համար *):

---

*) Գ. Մ. Աբեղեանը («Նոր-Դար» 1897. № 160—61) աշխատում է ցոյց տալ, որ հայերէն դերանունների անորոշութեան շնորհիւ մենք շփոթում ենք անշունչ և շնչաւոր առարկաները: Այդ պակասը նա առաջարկում է լրացնել արևմտեան դերանունների ձևերով: Մի ժամանակ ինքը և պ. Ս. Մանդինեանն սկսեցին գործածել. «Փայտերը բերէք, ազոնք մեզ հարկաւոր են. տունը ցուրտ է, անօր մէջ ես չեմ բնակուում. այս հացից չեմ ուտում, անոթից տուր»: Սակայն մեր հերքումից յետոյ զաղարեցին այդ սխալ գործածութիւնից: Տես մեր յօդուածը «Մուրճ» 1899 թ. «Նա և այն» դերանունների մասին:

Մեր ասելիքը կարելի է ամփոփել հետևեալ կանոնի մէջ. ուր կարիք կայ եւ դերասնուհիք երկու ձեռ ունի, կարձը յատկացնել արահանին (և չէզոքին) իսկ երկարը իգականին *):—Ում համար խորթ և դժուար է այդ անելը, պիտի գործածէ ի բնէ իգական «ուհի» մասնիկն իբրև դերանուն:

Ոմանք մեր այս առաջարկը աջողութեամբ սկսել են արդէն գործածել մտցնելով լեզուի մէջ նրբութիւն և ճշտութիւն, մենք կարող ենք այդ կողմից մասնաւորապէս յանձնարարել պ. Լ. Մանուէլեանի վերջին տարիներս գրած պիեսները:

---

*) Մեր այս առաջարկը լոյս տեսաւ «Մուրճ» 1898 թ. № 10--11. 'Իրանից ուղիղ երկու տարի յետոյ «Անահիտի» մէջ պարոն Չորանեանը արծարծելով միևնոյն մտքերն, առաջարկեց իգական դերանունների համար գործածել. էն—էնոր, էնոնք, էնոնց արևմտեան լեզուում: Իմ առաջարկի մասին պ. Չորանեանը ոչ մի յիշատակութիւն չի արել, սակայն, ի պատասխան իմ նամակին, գրում է. «Կարծեմ յիշած պիտի ըլլամ և ձեր տեսութիւնը դերանունների մասին»:

Ֆ Ա Ն Կ

	Երես
I Մարդկային լեզուի ծագումը	1
II Հնդեւրոպական լեզուներ և նախահայերէն	11
III Արևելահայ բարբառների ծագումը	26
IV Արարաքատեան բարբառի յատկանիշները	37
V Արևելահայ լեզուի պատմութիւնը	41
VI Ներսիսեան դպրոց	45
VII Մամուլ	76
VIII Հագարեան ճեմարան	78
IX Դորպատ	85
X Նամակներ	98
XI Աշուղներ	104
XII Կրօնական հրատարակութիւններ	110
XIII Գրաբարի ծագումը	122
XIV Կենդանի լեզու էր արդեօք գրաբարը	145
XV Հնչմունք և գիր	151
XVI Լեզուի էստետիքան	157
XVII Լեզուի զարգացման օրէնքը	185
XVIII Օղի նոսրութեան օրէնքը	194
XIX Շեշտի և աճման օրէնք	201
XX Արևմտեան և արևելեան լեզու	208
XXI Բարդութիւնների և ածանցման օրէնք	212
XXII Դերանուններ և նրանց սեռը	230

15-

ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ

Ռ. 4.

- 1. ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ. դասագիրք հայերէն լեզուի. . . 1 —
- 2. ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, (ծխական և պետական դպրոցների համար). . . . . — 25
- 3. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ Արևելահայ լեզուի — 75

ԳԻՆՆ Է 75 ԿՈՊԵԿ

Մամուլի սակ են և շուտով լոյս կը տեսնեն

- 1. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Պատկերազարդ), ծխական դպրոցների համար. . . . . — —
- 2. ԳՐՊԱՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ . . . . . — 5

Գումարով առնողներին 20% զեղջ

Դիմել՝ Թիֆլիս Կոմերչ. учил. Ванціану կամ դրան վաճառներին:

1914

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

~~DEC 14 '42~~

130

APR 14 '52 H

~~MAY 28 '52 H~~

~~MAY 24 '60 H~~

